

PROBLEMI

59-60

VLADIMIR KAVČIČ: ALEKSANDER VELIKI (1421)

VENO TAUFER: OBRAZCI IN REŠITVE (1445)

PAVEL LUŽAN: V OBSEGU JUTRA (1449)

FRANCI ZAGORIČNIK: IZVIDNICA (1454)

JOŽE SNOJ: NENADOMA V VELIKEM PROSTORU SAMI (1457)

DRAGO GRAH: SNUBAČENJE (1465)

BOJAN PISK: DEVET PESMI (1481)

I. G. PLAMEN: POLDAN (1485)

JANEZ TURK: BESNENJE (1487)

ILSE AICHINGER: MOJ ZELEN OSEL (1490)

INGEBORG BACHMANN: UDINA GRE (1492)

WOLFGANG HELD: UTOPIČNI IMPULZ (1498)

MARIJA ČUDINA: PUŠČAVA, prevedel Francei Zagoričnik (1501)

ERNST FISCHER: KONEC IGRE IN IVAN DENISOVIČ, prevedel P. S. (1507)

BREDA POGORELC: CANKARJEVO DELO — PRELOMNICA

V OBLIKOVANJU SLOVENSKE KNJIŽNE BESEDE (1528)

NACE ŠUMI: LIKOVNA MODERNA IN SLOVENSTVO (1537)

HERMAN VOGEL: LAKOTA (1543)

FRANJO ZENKO: EMANUEL MOUNIER (1556)

FILOZOFIJA V SODOBNI DRUŽBI, prevedel J. D. (1569)

I. JUVANČIČ: JUŽNOTIROLSKI NEMCI OB PRIMORSKIH SLOVENCIH V
ODNOSU DO ITALIJE, nadaljevanje in konec (1592)

KARL MARX: CIRKULACISKI PROCES, prevedla Valentin Kulan
in B. D. (1622)

DECEMBER 1967

REVIIJA ZA KULTURO IN DRUŽBENA VPRAŠANJA

PROBLEMI

revija za kulturo in družbena
vprašanja, december 1967
leto V., 59/60

Ureja uredniški odbor: Božidar
Debenjak, Janez Dokler, Vla-
dimir Kavčič (glavni urednik),
Marko Kerševan, Vlado Kralj,
Milan Pintar (odgovorni ured-
nik), Rudi Rizman, Mitja Ro-
tovnik, Ivan Urbančič, Franci
Zagoričnik

Lektor: Janez Gradišnik

Uredništvo: Ljubljana, Bee-
thovnova 2. Telefon: 20-487.
Nenaročenih rokopisov ne vra-
čamo. Naročila pošiljajte na
CK ZMS, Ljubljana, Dalmati-
nova 4, telefon: 310-033, tekoči
račun: 501-8-475/1 z oznako: za
Probleme. Celoletna naročnina
24 N dinarjev. Za študente in
dižake 18 N dinarjev. Cena
posameznega izvoda 2,50 N din

Izdajata CK ZMS in UO ZSJ
v Ljubljani. Tisk Učne delav-
nice ZUSGP

Aleksander Veliki

Vladimir Kavčič

Igra v dveh dejanjih z epilogo

PRVO DEJANJE

1. prizor

V ozadju vojaški tabor. Čez prizorišče padajo dolge sence šotorov. Slišijo se ženski glasovi, brezskrben vrišč, nekdo igra na kitaro in poskuša zapeti nekaj veselega. V ospredju dva stražarja, ki se natanjano na kopje in strmita proti zahodu, kjer divja bitka. Hrušč boja se počasi oddaljuje.

Stražarja strmita v daljavo. V taboru je mirno, le od časa do časa je še slišati posamezne zvoke kitare.

- I. stražar (z gotovostjo):* Pognali so jih. Bežijo, pasji sinovi!
- II. stražar (dvomeče):* Če jih niso le zvabili v past... Saj si slišal kralja, kolikor jih je. Petkrat po deset tisoč samo konjenikov. In pehote še šestkrat več. Samih barbarov...
- I. stražar (podcenjujoče):* Barbarov in najemnikov... (samozavestno) Naj jih bo še takšno število! Plašni so ko puščavske podgane. Makedoncem se ne morejo upirati... Fant moj, služil sem že pod Filipom, ta ni izgubil nobene bitke. Aleksander pa je še drznejši od njega. In drugi poveljniki! Okretni kot ris in ostrejši od meča. Nič jih ne more zastaviti. Kakor skala, ki se vali z Olimpa!
- II. stražar (opogumljeno):* To je res... (premor) Poslušaj!
- I. stražar (vzradoščeno):* Vračajo se! Potolkli so barbare! Kaj ti nisem rekel, da jih bodo zmleli še pred sončnim zahodom. Živel Aleksander, kralj Makedoncev!
- II. stražar (s podvojeno gorečnostjo):* Plen bo velikanski! Midva pa bova ostala praznih rok. Zdaj mi je žal, da nisem bil v boju!
- I. stražar (dvoumno, patetično, kot da koga posnema):* Makedonci smo in Heleni! Ne pa roparski psi in hijene! To vojno smo začeli, ker hočemo osrečiti vsa ljudstva...!

- II. stražar (zviška): Beži, beži! Na skrivaj pa vsi zbirajo zlato. In niti ne več samo na skrivaj...
- I. stražar (pritajeno): Ko se vrnejo, je najine straže konec. Se preden zagorijo taborni ognji, se lahko odplaziva na bojišče. S srebrom okovani okrepi...
- II. stražar: Zlat šlem morda... (zaskrbljeno) Če ne bo noč pretemna in če raztepena perzjska krdela ne bodo še kje v bližini...
- I. stražar (zavzeto): Naši so se kot mravlje razlezli po bojišču. Do jutra bodo klali ranjene in ubežnike. Ne bova sama, kaj šele prva! In za zlati šlem se kar pod nosom obriši. Če boš dobil prstan ali verižico, boš lahko zadovoljen...
- II. stražar: Barbari so bogati. Misliš, da Aleksander tega ni vedel? Kaže se skromnega, kakšen pa je v resnici...
- I. stražar: Ne skrbi zanj (zamišljeno) Če le niso vsi zbežali... Upam, da so jih zadosti pobili...

2. prizor

Vojaka se umakneta s poti in pozdravljata bližajočo se vojsko. Pokaže se Aleksander v spremstvu častnikov. Vsi so še razgreti od boja, z orožjem v rokah. Aleksander je ranjen v roko in v prsi, bled je in utrujen, toda v njegovih očeh gori zanesenjaški ogenj osvajalca in zmagovalca. Med spremstvom, so starejši častniki Parmenion, Kem in Perdika ter Aleksandrovi vrstniki Klit, Filota, Nearh in drugi, poveljniki in vojaki, vsi v zanosnem razpoloženju, zavzeto zro v Aleksandra.

Množica vzklika: Živel Aleksander, kralj Makedonije in Grčije! Zmagovalec v vseh bitkah! Pozdrav konjenici! Živel Krater! Živel Filota! Hura za Perdiko in za Klita! Živel Aleksander!

- II. stražar (zaneseno): Zmagal si, o kralj! Velik si! Ljubljenec bogov! (vrže se na tla in hoče Aleksandru poljubiti obuvalo) Sin božji!
- Aleksander (ga odrine, nato se za hip dvoumno zastrmi vanj): Ti nisi bil v boju?
- II. stražar: Bil sem na straži... Bojeval bi se kot lev!
- Aleksander (zanosno): Vsi smo se bojevali kot levi! (stražarju) Tudi ti si pomagal k zmagi! Plen je obilen, barbore smo posekali do kolen! Mrtvih in ranjenih konjem do stremen! Bojišče pa, kakor da je lila kri iz oblakov (povzpne se na podstavek vislic, ki jih zdaj luč osvetli od strani, ozre se na zanko in se dvoumno nasmehne) Danes ni bilo neposlušnik vojakov... Obotavljavce so pomendrali konji... (glasno, množici) Vojaki! Poveljniki! Danes ni bilo med vami nikogar, ki bi osramotil svoje ime. Nagrado, ki ste jo za to zaslužili, vam lahko dajo le bogovi. In dali vam jo bodo! Uresničili bomo njihov načrt! Barbari so bili stokrat močnejši od nas! Toda lahko bi bili močnejši tisočkrat, manjka jim srčnosti, ki jo ima vsak izmed nas. Zaradi velikega števila so se v boju zanašali drug na drugega, in preden so spoznali, kje jim grozi največja nevarnost, so že izgubili glavo. Padlim smo omogo-

čili lepo smrt, umrli so prej, preden jih je popadel strah . . . Sekali smo jih, bogme, dokler nam roke niso omahnile od utrujenosti in dokler te barbarske hijene niso pobegnile iz našega dosega . . . Zmagali smo, ker nismo omahovali! Ker je vsak od vas izpolnil moje povelje! Ker so vas vodili možje pravega kova! Tu so, vsi jih poznate . . .! Zdaj se odpočijte. Vse, kar je zapustil sovražnik, je vaše. Plenite in pobijajte, kolikor vas je volja! Napijte se in si privoščite žensk! Toda jutri po sončnem vzhodu hočem imeti v taboru red. Pretepače bom dal pobesiti tule! Pijane pometati v reko! Če bo treba, bom dal postaviti še deset vislic! (premor) Večina od vas je že dve leti na pohodu . . . (prijazneje) Mnogi imate doma neveste in mlade žene. Kdor hoče, se čez zimo lahko vrne v domači kraj, ne bom mu branil . . . Uživa naj sadove naših zmag . . . (rahlo prezirljivo) Mnogi med vami niso pozabili na svoje koristi . . . Vse, kar je kdo nagrabil, lahko odnese s seboj in še tri zlatnike iz moje blagajne bo dobil! Oznanite po Heladi in po Makedoniji, kaj ste videli, kaj doživeli. Vsem povejte, da bomo spomladi zasedli Perzijo in se polastili bajnega bogastva. Potem bomo vdrli v Azijo. Nič nam ne bo moglo prepreč ti, da ne bi uresničili svojega načrta! Sli bomo do konca sveta! Vrnite se spomladi, da se boste udeležili pohoda, kakršnega svet še ne pomni. Srečno pot vsem, ki ste se odločili zanjo! In posebna hvala vam, ki ostanete z menoj! Kajti jaz se ne nameravam vrniti ne v Helado ne v Makedonijo! Moja domovina je povsod, kjer so moje zmage! Naše zmage!

II. stražar: Hvala, ti, kralj! Živel kralj!

Množica: Živel kralj! Živela zmaga! Domov gremo!

I. stražar: Pot pod noge! Živela zmaga!

Glas iz množice: Pintija! Rojak! Kje si? Midva greva skupaj.

Drugi glas: Boš še znal v Tesalijo?

Aleksander (rahlo nejevoljno): Mir! Zdaj še govorim jaz! Vaše veselje je tudi moje veselje . . . Toda mi nismo barbari. Ne boste potovali kot razbojniki. Krater vas bo razdelil na dilikije in vam določil poveljnike . . . Potovali boste kot vojaki, oboroženi, sicer boste lahek plen raztepenih barbarov! In na pomlad pripeljite s seboj vse, ki so dorasli za orožje! Ste me razumeli?

Množica: Vrnemo se! Živelj kralj! Vsi se vrnemo!

Vojaki se razhajajo, okrog Aleksandra ostane le ožji krog častnikov.

Aleksander čaka in jih opazuje ali bo kateri odšel.

Aleksander (brezizrazno): A ti, Parmenion?

Parmenion (spoštljivo): Storil bom, kakor boš ukazal . . .

Aleksander: Se jim boš pridružil?

Parmenion: Ostal bom . . .

Aleksander (živahneje): Kem, Perdika, Krater? Vsi, ki ste služili še mojega očeta! Se vam počitek ne bi prilegel?

Krater (ponižno): Mi ostanemo. S teboj ostanemo, če dovoliš kralj.

Aleksander (s prikritim zadovoljstvom): Dovol'm, če ste tako odločili. (se obrne h Klitu) In vi, mladi? Ne želite videti svojih domov, mater in sestra? Poveseliti se z dekleti?

Klit (resno): Moj dom je tu, Aleksander! Mati in sestre bodo počakale. Zelenili se bomo po vojni... Vojak sem in služil ti bom zvesto, to je moja dolžnost!

Aleksander (se skloni, kot da ga ne vidi dobro): Vem, Klit, pa te vseeno vprašam...

Klit (odrezavo): Ostal bom.

Filota (lahkotno): Vsi ostanemo s teboj. Tu je naše mesto.

Aleksander (rahlo dvoumno): Prav to sem pričakoval! Izbira je preprosta: Nič ali vse! Priložnost, kakršno so nam dali bogovi, se nikoli ne ponovi. (strastno) Kdor je doumel pomen našega pohoda, ne bo niti za hip pomislil, da bi vsakdanji užitek zamenjal za enkratnega! Dom, bratje in sestre, kaj je to v primeri z zmagami, ki smo jih izbojevali! V primeri z nalogami, ki so še pred nami! Vodil vas bom v prihodnost, svetlejšo od sonca in močnejšo od smrti! Zapomnite si ta kraj in današnji dan! Od tu vas vodi pot naravnost v nesmrtnost!

Glasovi iz tabora: Živel kralj! Živel Aleksander! Živela zmaga! Domov gremo!

Aleksander (nekoliko zaničljivo): Preprosto ljudstvo... Gledam jih, poslušam... Nič se niso spremenili... Topi so za vse, kar presega njihovo neposredno korist... (zamišljeno): Ne, ne... (sobesednikom): Doumeli so, kajne da so doumeli? Perdika, Klit?

Parmenion (neprizadeto): So, kralj!

Klit (zmigne z rameni): Bojujejo se...

Aleksander (odmahne z roko, kot da pogovora ne želi nadaljevati): K večerji! Nocoj ste vsi moji gosti! Tudi vojaki naj dobijo vina! (odide zamišljeno, s sklonjeno glavo.)

Razidejo se tudi častniki. Medtem se je zvečerilo. Tabor ožarja svetloba mnogih ognjev. Z bojišča se vračajo nove skupine utrujenih vojakov. Prinašajo ranjence.

3. prizor

V Aleksandrovem šotoru so se častniki že zbrali k večerji. Ob kralju sedijo najstarejši: Parmenion, Kem, Krater, Perdika in spoštljivo spremljajo vsak njegov gib. Mlajši so od kralja bolj oddaljeni, toda Aleksandrov pogled se zadržuje predvsem pri njih. Tu so Klit, Filota, Nearh, Frigija. V kotu šotora čakajo kitarodi, da bi začeli zabavati goste. Točaji, Aleksandrove osebne slugе vsem strežejo s pijačo.

Aleksander (vstane s čašo v roki, od popitega vina že močno spremenjen, drugega za drugim prebada častnike z dolgimi pogledi, potem se njegovega obraza polasti komaj opazen ironičen nasmeh): Dovolj smo že nazdravljali zmagi in meni, ali ne? (premolke) Zmaga je naše skupno delo! (premor) Zmagali ste vi! (na videz iskreno) Vi ste vihteli meč, vi ste zgrabili sovražnika! Na čelu svojih vojakov, seveda... (pijano kolčne) Ali ne, Klit?

Klit (trezno): Se razume.

Aleksander (izzivajoče): Se razume?

Klit: Ti tudi. Vsi skupaj. Pod tvojim vodstvom.

Aleksander (zase): To sem že rekel... Ne segaj mi v besedo! (omizju) Nazdravili bomo najstarejšemu! (Parmenionu) Preden smo se mi rodili, je on že pretakal kri po bojiščih. Prebolel je več ran kot mi vsi skupaj! In sina je vzgojil, svojega vrednega naslednika, Klita! Njemu zdaj napijmo, Kratru, Kemu in Perdiki, poveljniku konjenice. Od njih se učimo vzdržnosti in hrabrosti! (rahlo pomežikne) Do dna! Do dna sem rekel!

Parmenon (v zadregi): Ti, kralj, mojega znanja nisi potreboval. Imel si boljšega učitelja...

Aleksander (ironično): Poslušajte, Parmenion je spregovoril! Pri Zevsu, saj to je že cel govor! Daj, Parmenion, nadaljuj, če se ti je končno le odprlo! (premor, začne hliniti žalost) Poglejte ga, kakšen je! Zdaj nas bo začel mučiti... Pa mu nismo storili nič žalega... Veste, o čem bo začel? Daj, Parmenion, bodi tako dober!

Parmenion (kot da hoče oporekati): Tvoj oče...

Aleksander (zagnano, a še ne besno): Sit sem že tega slavnega očeta! Kar sem, sem sam po sebi! Od nikogar nisem nič sprejel... Kaj pa je pravzaprav napravil omembe vrednega ta Filip Makedonski? Bil je kralj pastirjev in garjavih psov... Navsezadnje, prijatelji (se obrne k mlajšim in se dvoumno zareži) če je sploh bil moj oče? Niste o tem še nič slišali?

Krater (zadržano): Filip je bil neustrašen bojevnik in zmožen poveljnik... Bil je velik vladar!

Aleksander (posmehljivo): Velik? Kaj pa je storil velikega? Dragi Krater, tebe je razsodnost že čisto zapustila! (pomežikne drugim) Imam te na sumu, da si že pošteno natrkan! Razočaral si me, Krater!

Krater (zaneseno): Grčijo je osvojil!

Aleksander: Še Ilirov in Tribalov ni znal pokoriti! Vse življenje se je ubadal z njimi, a si jih ni podvrgel! Namesto da bi jim bil pokazal hrbet, kot sem ga jaz...

Klit (trezno): Zavzel pa je Helado. To se pred njim ni še nikomur posrečilo!

Filota (ne preveč glasno): Tebance je premagal... V bitki pri Hejroneji, ko si bil ti poveljnik konjenice...

Aleksander (razigrano): Da, ko sem jaz bil poveljnik konjenice! S tem je rečeno vse! Tebanci pa so tudi bili na tem, da bi sami crknili. Brez nas.

Klit: Šest tisoč jih je padlo v boju.

Filota (že omotičen): Petdeset tisoč smo jih pobili še potem...

Aleksander (oživljeno): Helenom v pouk! Da bi se spametovali! Mislite, da so se? (razposajeno namiguje) Grčijo je težko osvojiti... Kot skitska sužnja je. Dopusti, da se ji dobrikaš, srca pa ti ne bo dala nikoli. Ko boš verjel, da je že tvoja, ti zasadi nohte v oči... (pomenljivo) Ampak mene ne bodo pretentali! Jaz bom Heladi izpulil dušo!

Klit: Vojaško je na tleh. Dokler si ne bo opomogla...

Aleksander (namrgodeno): Klit! Že spet ti! Ali se ti ne zdi, da si malo preveč... pameten? Ali pa bi me rad dražil? A? Posmehuješ se mi?

Poglejte ga, možje, svojemu kralju se posmehuje!

Klit (resno): Jaz? Meni ni do šale.

Aleksander (v prejšnjem, igrivem tonu): Če ti ni do šale, boš pa vsaj priznal, da ti je grška duša malo mar? (premor) No, kar pogledajte ga, zaničljiv nasmeh mu vis' na ustnicah!

Klit: Jaz sem vojak. Grke smo premagali, to mi zadostuje. Res, mnogi so se nam pridružili, Tesalci so odlični konjeniki... Mnogi pa so tudi zbežali k Dareju in ti bi se nam radi maščevali za poraz. Nekoč nam bodo še skočili v hrbet...

Aleksander (prijano): Možje, vidite, da se posmehuje! Izziva me. Namiguje, da Dareja ne bom zmogel...

Filota (prijano, predse): Ne, on je prepričan o tem, kar pripoveduje. Morda ima prav. Klit ni neumen...

Aleksander: Da je pameten, hočeš reči?

Parmenion (hoče izglediti naraščajočo napetost): Na njegovo zdravje pijmo! Cisto spodoben vojak je. Aleksander, spomni se bitke pri Graniku...!

Aleksander (globoko prikima): To pa je res! (vzdigne roko) Res! Ubil je satrapa Spitridata... Ko ga ne bi bil, bi bil jaz zdajle mrtev... In ne bi sedel tule pri večerji... (se zamisli) Zabodel bi me bil... Klit pa mu je odsekal glavo in še eno ramo... Klit je to napravil, kaj bi tajil? Ga mar nisem nagradil? Ga nisem imenoval med najzvestejše? Kaj bi še rad, Klit?

Klit: Želim samo to, da tega dogodka ne omenjaš več.

Aleksander (posmehljivo): Glejte, kakšna skromnost!

Klit: Vojak sem, le svojo dolžnost sem storil. In tudi vnaprej ti hočem zvesto služiti. Od otroških let...

Aleksander (kot da se je raznežil ob spominu na otroštvo): Od otroških let, da Filota, Nearh, ti in jaz... (zaupljivo, prijateljsko) Opazoval sem te danes, ko si se vrgel v bok perzijski konjenici. Kot klin si se zaril vanjo. Zagrnilo so te, preplavili, že je kazalo, da si izgubljen...

Filota (ne da bi poslušal druge): Gneča je bila tolikšna, da so mendlali drug drugega. Z boki so se zadevali vame, častna beseda! Včasih so bili tako blizu, da še meča nisem mogel spustiti nanje. Častna beseda, z enim zamahom sem zadel tri... Ko bi se bil mogel zavrteti okrog samega sebe...

Aleksander (se reži): Videl sem te, videl! Perzijske glave so se tako hitro kotalile na tla, da med eno in drugo skoraj ni bilo presledka. Najboljši grški rokohitrec jih ne bi mogel tako naglo spuščati izpod halje! Dajmo, pri Zevsu, hvalimo se sami, kdo pa nas bo drug?! (se obrne k starejšim častnikom) Parmenion in Perdika pa sta se na začetku obotavljala...

Parmenion: Toliko Perzijcev še nikoli ni bilo zbranih. Zdrav premislek...

Aleksander: Eh, kdaj se bodo moji generali naučili, da se bitke ne dobivajo s premislekom, temveč z odločnostjo?! Kdaj vam bo prešlo v meso

in kri, da mi boste sledili brez obotavljanja?! Sem bil mar že kdaj premagan? Me je kdo ukanil? Sem se kdaj zmotil?

Parmenion (neodločno): Ne, ne...

Aleksander: Prvi sem stopil na przijska tla!

Perdika (previdno): Pri Graniku smo Dareju uničili pol pehote in ga pogнали v beg...

Aleksander: Hočeš reči, da smo danes vendarle znova imeli opraviti z njim? Se ti zdi, da je neuničljiv...?

Krater: Doklej mu bomo še sledili?

Aleksander (odločno): Dokler pes ne izdihne! Dokler se ne priplazi k mojim nogam in poprosi za milost! Do Evfrata in še naprej! Do Damaska, kjer je njegova zakladnica! (zvito) Njegov zlati studenček bomo napeljali v svojo strugo. Potem ga bodo zapustili tudi satrapi in se ponudili meni v službo!

Parmenion (previdno): Potem bo vojne konec...?

Aleksander (brez premisleka): Ne! Sliši bomo še naprej! (se ustavi in se narejeno začudi) Vedno ista pesem, kaj? Zakaj smo začeli to vojno? Kdaj jo bomo končali? A? Preklete kratkega spomina ste! Ali pa morda pričakujete, da vam bom natvezel kakšno novo štorijo? (se jim reži v obraze) Ne! Azijo hočem! Do konca sveta! Kaj me gledate tako zabodeno? Se bojite, da vas bom popeljal na rob zemlje in boste živi zdrsnili v kaos? Ne! Vojaki ste, in omogočam vam, da se bojujete! Da slavo svojega orožja ponesete v širni svet! (zviška) In da obogatite, če hočete... (zastrne se v daljavo in nadaljuje strastno) Makedonija ni nič! Nikoli ni bila kaj drugega in nikoli ne bo! Kajti mi smo divjaki, zaostalo pleme, garjavo in ušivo, nabreklo od napuha! Zadovoljno, če lahko žre, brezskrbno, če je sito. Brez misli na jutrišnji dan... Niti polja se nismo naučili obdelovati, ko znajo to že vsi barbari... Na vekov veke bi bil! pastirji, oblečeni v smrdljive kože, ko naši sosede ne bi bili Heleni... Heleni so ustvarili nekaj, česar ni ustvaril noben drug narod: kulturo. Templjev in kipov, kakršne imajo oni, nismo videli še nikjer drugje... Oni so odkrili, da ima človek dušo. Znali so skrbeti zanjo enako dobro kot za telo! (patetično) Na olimpijskih igrah so tekmovali najspretnější možje vse Grčije. To je bila spodbuda za mladino, to je krepilo njihovega vojaškega duha... A mi, kaj smo ustvarili...? (globoko kolcne, njegov zanos uplahne) Kje sem že ostal? Aha... Na kozlovskih igrah, ki so jih igrali, so opozarjali na moralna vprašanja in vzgajali ljudstvo za skupnost! Njihovi modreci so znali razvozlavati najbolj zapletena protislovja. Pri njih se učimo, kaj zmore človeška misel! (premolč, pijano se zaziblje in zbira besede): A mi? Mi poznamo samo skrajnosti! Dokler smo prijatelji, dokler žremo in pijemo, še nekako gre. Komaj se razidemo, v sporu za malenkostno stvar, že strežemo drug drugemu po življenju. Ubijati, to znamo! Pohabljati! Uničevati drug drugega... Tako ne bomo nikoli dozoreli v narod. Izčrpavali se bomo v notranjih sporih, drug drugemu kradli drobnico... Samogoltni smo in kratkovidni, pričkamo se in spletkarimo, tako nam mineva čas... (s komolci se nasloni

na mizo, vzdigne vrč z vinom in dolgo pije) Molčite? Mi pritrjujete ali mi oporekate? Zgani se, Filota! Danes smo že poklali dovolj ljudi. Potešili smo si ubijalsko strast, zdaj se lahko pogovorimo o čem drugem...

Filota (se odsotno rež. predse in zmaje z glavo): Smrad poginulih perzijskih psov bo še celo leto okuževal zrak v tej dolini...

Aleksander (rahlo nestrpno): Pusti to! Sovražniki so, dokler so živi. Mrtvi pa so enaki mrtvim Makedoncem...

Filota: Imeli bi preveč dela, če bi jih hoteli spraviti pod rušo...

Parmenion (stvarno): Vojska bo brez dela...

Aleksander (zamišljeno): Svet je tako velik, da ga nikoli ne bomo obvladali, če ga bomo sovražili... Če bodo drugi sovražili nas! Pokopljimo mrtve! Uč mo se od Helenov!

Klit (ironično): Na svoje oči sem videl, s kakšnim bratskim srdom so Fokijci pobijali žene in otroke premaganih Tebancev!

Aleksander (kot da je le napol prisoten): Tudi ta primer kaže, da so si z grozovitostjo več škodovali kot koristili...

Klit (posmehljivo): Nasprotno!

Kem (podcenjujoče zamahne z roko): Grki, Grki... Kje pa so, če toliko veljajo? Kje jih je kaj? Nobenega ne vidim...

Aleksander (zamišljeno): Pričujoči so v vseh naših dejanjih. Obvladujejo vsako našo misel...

Medklici: Moje že ne! Haha... Nisem vedel... Jaz nič ne mislim!

Aleksander (nerazumevajoče strmi vanje): Vse, kar vemo o svetu, imamo od njih. Ko ne bi bili ustvarili nič drugega kot Ilijado, bi se morali prikloniti pred njimi... (se namrdne in se za hip zastrmi v prazno, kazno je, da se težko izraža) Prekleti jezik, barbarski! Rad bi vam dopovedal nekatere stvari! (se obrne k mlajšim) Spomnite se naših učiteljev, Lisimaha in Aristotela! Ali ni bil užitek vsak trenutek, ki smo ga prebili v njuni bližini? Teogonija, zgodovina... Zgovornost, iskrive misli, modrost, zmožna zaobseči ves svet! A mi, kaj zmoremo mi? Je že kakšen Makedonec napisal dramo, zložil pesem? Zna kdo spodobno zaigrati na kitaro? Me razumete, kaj hočem povedati...? (premolke) Kaj strmite vame s svojimi praznimi očmi? Vam že presedam, a?

Klit (neprižadeto): Govóri, govóri! Doslej še ni bilo nič takega, česar ne bi mogli razumeti... Poznam te, Helene občuduješ, v resnici pa si Makedonec, od glave do pet...

Aleksander (ironično): Govoriti o Helenih ali tretji bolhe, to je zate ista stvar!

Klit: Podobna, da. Zlasti če si Makedonec...

Aleksander (v pijanskem in hlinjenem obupu se tolče po glavi): Klit, Klit, jaz nisem Makedonec. V meni je še veliko več, a tega ti ne moreš razumeti! Ali veš, da si čisto posurovel, Klit?

Frigija (se iztrga iz otopelega mirovanja): Zakaj pa smo sploh zavzeli Grčijo? Zakaj smo pobili toliko Helenov in razrušili na desetine mest? Zakaj smo začeli vojno in v čem naj bi bili Perzijci slabši od Grkov...?

(Aleksandru): Ti sam si nas navadil...

Klit: Pod tvojim vodstvom smo prelili morje krvi...

Aleksander (hladno): Smo. (potrto) Na žalost... In še jo bomo, ker smo pač barbari, Makedonci. Takšna je naša usoda, nič ne moremo zoper njo... (nemočno razproste roke) Ker smo tudi mi odvisni od drugih barbarov. Ali mi nje ali oni nas... (zamišljeno, razočarano) Ne... niste me razumeli. (v prazno) Moji poveljniki me ne razumejo... Kako naj bi me razumeli moji vojaki? Vladam jim in mi sledijo... Jaz njim ali oni meni...? (omizju) In tako bo tudi ostalo...

Parmenion: Močnejša plemena bodo vladala slabšim...

Aleksander (strašno vzkipi): Ne! Z nami se mora začeti nova doba! Če se nam to ne bo posrečilo, bomo ostali v zgodovini ob strani vseh drugih divjakov! V naših rokah je možnost, da ustvarimo nov svet... (zam šljeno obstane)

Vse omizje zbrano posluša Aleksandra, vendar je opaziti, da bolj zaradi dolžnega spoštovanja kot iz resničnega zanimanja. Tudi kitarodi so se že utrudili s čakanjem. Posedli so po tleh in pridno segajo po hrani, ki jim jo nosijo nemí služabniki. Od časa do časa se razmakne zavešeni vhod, razposajeni ženski obrazi se ozirajo po poveljnikih, očitno nestrpni, ker jih ne spustijo noter.

Aleksander (veselo): Babnice, pustite nas še malo pri miru! Mi zdaj še urejamo svet, pred jutrom pa boste tudi ve prišle na vrsto. Moji vrli vojščaki se že dolgočasijo. Trpijo, ker imajo filozofa za kralja! A to se jim bo še prekleto otepalo... Pili so, jedli tudi, strahu pred sovražnikom nimajo. Zdaj mislijo le še na posteljo! Nocoj pa jim bom tudi ta užitek pokvaril!

Klit (hladno): Ne vsi...

Aleksander (ga prebode z mračnim pogledom, nato nadaljuje s prezirljivim in zviti m nasmeškom na obrazu): Heleni so ustvarili veliko umetnost, njihova dežela je rodila velikane duha... Postavili so temelje tudi naši državi. Toda bili so slabi vojaki. Bolje rečeno: maloštevilni! Razdeljeni na plemena in mesta, se niso znali združiti v eno vojsko, pod poveljstvom enega kralja. Kadar se jim je to le posrečilo, so bili učinkoviti. Z desetkrat manjšo močjo, kot je naša, so porazili Kserksa... Polagoma pa je njihova bojevitost usihala... V nasprotju z nami, ki smo šele na začetku svojega vzpona. Mi se znamo bojevati, samo z orožjem znamo dokazovati, da smo in da morajo z nami računati. Mnogi mislijo, da nam je rop edini cilj, da smo zasedli Grčijo, ker je bil tam plen najbližji... Prav zaradi tega nas Grki niso sprejeli za prijatelje, celo kot gospodarji smo bili mnogim zopni. (premolč) Vse več je med njimi takih, ki verjamejo v naše plemenito poslanstvo... Z njimi se moramo stopiti v eno, prevzeti vse, kar so ustvarili vrednega, zavarovati njihovo omiko pred barbari, dati ji možnost, da se razmahne po vsem svetu... Potrebni smo drug dugemu kakor misel jeziku, kakor roka meču... (zaneseno) Le združeni bomo lahko osvojili neslutene širjave Egipta in Azije... Iz mnogih ljudstev ustva-

rili eno... Državo, ki bo imela vse: sužnje in svobodne, vojake in zidarje, pevce in filozofe, bogastvo in kralja. Državo, ki bo zaobsegala ves znani svet, državo z neomejenimi možnostmi... S številnimi mesti, v katerih bosta cveteli obrt in trgovina, šole in knjižnice, gledališča in športne igre... Velika polja, posejana z žitom... Neskončni pašniki z nepreglednimi čredami živine in drobnice... Tedaj bo mir zavladal na svetu! Nihče ne bo trpel pomanjkanja, vsak bo lahko obogatel. Tavo in drge razbojniko bodo ljudje sami izgnali... Med plemeni ne bo več sovraštva, kajti pašnikov in vode bo za vse na pretek... Politične razprtije bodo za zmeraj pozabljene. Zrasli bodo novi rodovi, rodovi, ki se bodo sramovali naših časov... (zamahne z roko) Če jih ne bodo kar pozabili... (odločno) In prav bodo imeli! (premor, zamišljeno) Ko dosežem to, bom rad umrl... (zanosno se ozre po omizju). Za to smo začeli vojno in za to jo bomo nadaljevali! Zato smo prelili reke krvi in je še bomo! Z mirno vestjo in z mirno roko! Ta svet spletk in sovraštva bomo istrebili, snetje moramo uničiti do kraja. Mene ni strah prevzeti odgovornost za naša dejanja! Če hočemo ustvariti nekaj velikega, moramo veliko žrtvovati. Toda te žrtve bodo uživali prihodnji rodovi. Enkrat je treba začeti! Tu smo in vemo, za kaj smo tu! Zmožni smo to storiti in hočemo storiti! Zato moramo ravnati odločno in s preudarkom! Kot en mož! A, je vredno živeti za tak cilj?

Parmenion (neodločno prikimava): Velik je tvoj načrt kralj!

Filota (pijano mlati z rokami okrog sebe): S čisto vestjo in z mirno roko! To je beseda! Poslati v Had čimveč tega gnoja...! (se zareži) Aleksander, vsa čast, dobro si govoril... Tvoja pot v zgodovino bo tlakovana s kostmi stotisočev barbarov... Prav imaš, če si tako odločil... Šli bomo za teboj! Storili bomo vse, kar boš ukazal! Red bomo napravili, ali ne? Pa čeprav bi morali pobiti vso Azijo! (pijano zakinka in udari z obrazom ob mizo).

Klit (resno): Načrt je v resnici veličasten. Le nekaj me moti pri vsem tem... Sam si nisem na jasnem... Kaj pa, če ljudje ne bodo hoteli naše sreče...?

Aleksander (nerazumevajoče): Kako? Ne bodo hoteli?

Klit (zmigne z rameni): Če ne bi bila po njihovem okusu...

Aleksander (besno): Bedak! Zakaj ne bi bila po njihovem okusu? Kaj pa hočejo? Ali mi ti lahko poveš, kaj hočejo? Ti, ki si pametnejši od kralja!

Klit (mirno): Ne vem... Se zase ne vem... Nočem razmišljati tako daleč... Vojak sem in jutri že lahko padem... Če bom preživel ta pohod, bom morda postal general kot moj oče...

Aleksander (se razkačeno udari po čelu): Omejeni pošteni Klit! Prekleta soldaška preproščina. Makedonska starokopitnost! Hotel bi živeti kot tvoj star! Fantazije nimaš, neobčutljiv si za vse novo, za vse človeško!

Klit (hladno): Še vedno mislim, da sem dober, preprost vojak...

Aleksander (ga sploh ne posluša, vzkipi): Kako naj vladam bedakom!? Kako naj spremenimo svet, če me niti najbližji ne razumejo? Nočejo me razumeti! (brezosebno) Ampak povem vam, da vas bom gnal kot

konje! Bil vas bom kot smrdljive svinje! Prisilil vas bom, da mi boste služili! Zapomnili si me boste, vi pastirji in govnači! Primitivna sodrga! Sodrga, ki ne spoštuje niti tistega, ki ji hoče dobro...

Klit (zamišljeno) Dobro... (napravi neodločen gib, kot da vprašuje sam sebe) Kaj pa je dobro za vse...?

Kratek premolk. Aleksander se ugrezne vase, strmi predse. Parmenion se bojuje s spancem, togo sedi in mežika v kralja, kot bi ga hotel prepričati, da ne spi. Filota, z brado naslonjen na mizo, posluša. Drugi so že zadremali. Nearh se zvali na tla in jasno zasmrči. Frigija z zaprtimi očmi nekaj tlači v usta, mlaska in požira. Klit je buđen in trezen. Resno, zamišljeno in hkrati spoštljivo strmi v Aleksandra.

Filota (za spoznanje vzdigne glavo, zaspano): Nekaj časa to že gre... Nekaj časa... (pogleda Aleksandra) Vso Azijo, kajne...? (glasneje, zaskrbljeno) Kaj bo pa tedaj z vojaki, prijatelji mladih let, če bomo res dočakali ta večni mir...? To srečo za vse...? Se ne bomo smeli več bojevati?

Aleksander (preudarno): Nekaj dilokij bo skrbelo za red v državi, drugi bodo pa postali obrtniki in poljedelci...

Filota (pijano, jezno): Jaz da bi sedel za statvam? Haha... Ta je pa dobra! Klobučevino, da bi gnetel v kakšni plesnivi kleti? Ali pasel govedo in molzel koze? V črevesju me zavije, če le vidim kakšno drugo žival razen konja... Oprosti, kralj... Ne! Jaz ne bom srečen! Ne boš me prisilil, da bi meketal z ostalo čredo!

Aleksander: Kdo pa govori o tebi! Vi, poveljniki, ki ste se v vojni najbolj izkazali, vi moji najzvestejši, boste načelovali mestom in državicam, državno upravo boste vodili. Kdo pa drug če ne vi? Moji pomočniki boste.

Filota (razmeroma trezno): Z mečem v roki, a? Kaj pa tisti, ki sedaj vodijo te državice in mesta...?

Aleksander (pomenljivo zmrdne z ustnicami)

Filota: Vse bomo pobili, a? Pa njihove otroke tudi?! In brate in vnuke in vse sorodstvo do desetega kolena nazaj?! To ti povem, moja pamet mi pravi, da nas bodo sovražili, kakor niso še nikogar!

Aleksander (hladno, grozeče): Tudi oni bodo morali doumeti, da se žrtvujejo za srečo prihodnji hrodiv! Kakor ti, butec!

Filota (gleda dvomeče, se popolnoma umiri, nazadnje pa se po njegovem obrazu razlije ironičen nasmeh): Hja... Če tako praviš... Seveda... poprime posodo z vinom in z zaprtimi očmi počasi sreba).

Aleksander (napadalno): In ti, Klit? Nimaš nobenega vprašanja? Ne boš ugovarjal temu svojemu pijanemu rojaku? Nažrl se ga je kot kak konjar. Mater mu njegovo, kmečko!

Klit (odkima): Nobenega.

Aleksander (vsiljivo): Nobenega vprašanja ali nobenega ugovora? Ti se torej strinjaš z njim?

Klit (mirno): Pijan je, saj vidiš...

Aleksander: Izmikaš se, Klit! V dušo ti vidim! Skr' te misli imaš! Ampak pred menoj jih ne moreš zatajiti!

Klit (mirno, zmigne z rameni): Torej jih poznaš... Vedno znova mi stopi pred oči obraz nekega Perz jca... Obraz, spačen od strahu, od smrtne groze... (zamišljeno) Kratko malo se ni mogel več ganiti, ko je zagledal moj meč. Čakal je, da sem ga prebodel... (zamahne z roko) Ne samo njega... Se veliko drugih... In tedaj sem pomislil, ali mi je to všeč. Ali delam to rad, pri tem uživam...? Če bi sodil po tistem, kar so kazali njihovi obrazi, bi trdil, da niso radi umirali... Da bi rajši živeli... In prejle, ko sem te poslušal, sem se spraševal, kakšen pravzaprav sem... Poklicni vojak, o tem ni dvoma. Celo poveljnik... Vojaki me imajo radi, tudi ti si me že pohvalil... Zakaj me imajo radi? Ker jih vodim v boj, ker jih zanesljivo vodim, da lahko ubijajo? So drugačni, kot sem jaz? Radi ubijajo in radi umirajo? Ali pa bi rajši živeli mirno, ne ubijali in se ne bali, da bodo sami pobiti...? Saj veš, kako je naša dežela revna... Barbari smo, kot si rekel, zaostali, Grkom ne sežemo do kolen... Živeli smo slabše kot katerokoli pleme, s katerim smo se doslej bojevali... Življenja ne cenimo dosti, preveč moramo trpeti zanj. V bogastvu vidimo rešitev... Sleherni vojak ve, da si mora zagotoviti hrano in nekaj obleke, prebivališče... Za to leto, če je mogoče še za naslednje... Z naropanim zlatom do smrti... Toda to zlato ni za vse in vsi niso enako spretni roparji...

Aleksander (jezno): Klit, kaj napletaš? Ti moj načrt ne zadostuje?

Klit (se zdrzne): Ne, ne... Samo premišljam... (opravičujoče) Takšne misli se mi motajo po glavi... Najbrž od vina... Morda bi se vse to dalo drugače urediti... (z rahlim obžalovanjem, ko pogleda Aleksandra) Vem, zavedam se, da sem Makedonec... Da živim zdaj, s teboj, z vami vsemi...

Aleksander (besno vzklikne): Klit!

Klit (pomirljivo): Kdo ve katera plemena nam bodo še zastavila pot. Azija je velika...

Aleksander (sovražno): Klit, imam te na sumu, da hočeš biti moja vest! Rad bi mi zbudil pomisleke, rad bi me odvrnil od začete poti...

Klit (se trudi, da bi bil prepričljiv): Ne! Ne... Pri bogovih! Kdo pa sem jaz, da bi skušal spremeniti tvojo zamisel? Nasprotno, služiti ti hočem! Vedno si zatrjeval, da sem ti prijatelj.

Aleksander (dvomeče): Pa si tudi ti moj?

Klit (zavzeto): Ali ti ne služim zvesto? Ne izpolnjujem tvojih povelj? Nisem dovolj prizadeven?

Aleksander (narejeno pr jazno): Kaj pa je potem s teboj, Klit?

Klit (zaupljivo): Rad bi pošteno živel... (odmaje z glavo): Radi bi bil miren sam pred seboj... Da bi spet lahko spal kot otrok... Da me v sanjah ne bi spremljale sence mrtvih... Ranjenih, ki umirajo v mukah...

Aleksander (zviška zamahne z roko): Če ni nič drugega, ha... Pij!

V šotor vstopita dva vojaka s polnim naročjem dragocene perzijske opreme: mečev, ščitov in z zlatom okovanih pasov, ter mlad častnik, ki se globoko prikloni Aleksandru.

Aleksander (ga pazljivo premeri): Kdo si in kaj hočeš?

Protea (užaljeno in uglašeno): Tvoj vojak in tvoj sluga, poveljnik in kralj.

Aleksander (zadovoljno): Imena nimaš?

Protea (se pokloni): Protea sem, kralj.

Aleksander (izpod čela): Medijec?

Protea (se spet prikloni): Medijec, kralj. Tvoj vojak in tvoj sluga.

Aleksander: Si že dolgo v moji vojski?

Protea: Tri mesece, kralj.

Aleksander (dopadljivo): In si že napredoval?

Protea (se pr'kloni, skrajno vljudno): Poveljnik in vojaki me imajo radi. Zaupajo mi . . .

Aleksander (zamišljeno): Kje pa si bil prej?

Protea (se znova prikloni): Na Darejevem dvoru, kralj. Sam sem ga zapustil, kot mnogi drugi . . .

Aleksander (rahlo prežeče): Zakaj?

Protea (vdano): Tvoja je prihodnost, kralj. Bogovi so tako določili. Njihovo voljo uresničuješ. In jaz hočem služiti bogovom . . .

Aleksander (dolgo strmi vanj in premišlja, potem se ozre na vojaka): Kaj hočeš s tem?

Protea (ponižno): Tole ti pošiljajo vojaki . . . Od plena, ki so ga vzeli sovražniku.

Aleksander (stopi k njemu in z zanimanjem ogleduje meče): Kri je še na njem . . .

Protea (pr'zadevno): Čisto zlato, gospod!

Aleksander (si obriše roke in se ritensko umakne): Je plen bogat?

Protea: Kot še n'koli poprej, gospod. Večina vojakov je še na bojišču. Ob zori bodo odkrili še marsikaj.

Aleksander (zamišljeno): Vojaki mi pošiljajo to? Si jih ti nagovoril, ali so se domislili sami?

Protea (v zadregi): Sami smo . . . kralj . . .

Aleksander (se obrne stran): Odložita na tla . . . Zapomnil si bom tvoje ime, Protea!

Vsi trije se poklonijo in odidejo. Filota se je medtem spet prebudil, njegove oči so oživele in pohlepno bliskajo po dragoceni opremi. Vstane in začne buditi druge častnike. Strese Parmeniona in Nearcha, sune v hrbet Frigijo in njegovega soseda.

Filota (zakriči): Parmenion! Poplava!

Aleksander (pozorno gleda Klita, ki se komaj opazno nasmiha): Si ga videl, Medijca?

Klit (hladno): Videl...

Aleksander (zaneseno): Fant je bister! Ta ve, za kaj se bojujemo!

Klit (prikima, ironično): Ta ve... Ta te razume...

Aleksander (prepričljivo): Res me razume! Razume me!

Častniki na Filotov klic skoraj hkrati planejo kvišku, boljčijo drug v drugega in v Aleksandra. Polagoma se jim pogled začne bistriti, zberejo se okrog Filota, ki že nervozno grabi po orožju, vmes pa se ozira na Aleksandra, kot bi ga hotel spodbuditi, naj začne deliti. Njegovi gibi so nekoliko pretirani, izzivalni.

Klit (pojasnjujoče, častnikom): Perzijsko zlato. Darilo vojakov našemu kralju...

Častniki se pomirijo, začno se vračati na svoje sedeže, segajo po pijači. Filota spusti orožje in se v prikrito hlinjeni zadregi ozira okrog sebe.

Aleksander (glasno): To je vaše! Razdelite si na enake dele. Začni, Filota! Filota (se že vživlja v novo vlogo): Jaz? Na enake dele? (začne razvrščati predmete, Aleksandru ponudi bogato okrašen ščit).

Aleksander (prostodušno): Jaz ne potrebujem ničesar. Vse je vaše, sem rekel!

Filota (zmigne z rameni): Komu naj ga dam?

Aleksander (resno): Klit nima še ničesar.

Klit (skromno): Zame je to preveč. Zakaj ga ne vzameš ti? Kdaj smo že zapustili Makedonijo, a si še vedno brez plena. Vse prepuščaš vojakom. Na koncu boš najsiromašnejši od vseh...

Aleksander (skrivnostno): Motiš se, Klit. Meni je ostalo več kot drugim. Več kot vam vsem skupaj. Vzemi, vzemi, kaj se obotavljaš?!

Klit: Ne zaponke, ne jermena...

Aleksander (vzvišeno): Se to vam dam... (pokaže na svojo obleko): Meni ostane upanje. Jaz tvegam, jaz igram za vse! Drobtine mi niso mar!

Klit (dolgo strmi vanj zavzeto in zaupljivo, vdano): Če dovoliš, kralj, bi tudi jaz delil upanje s teboj...

Aleksander: Saj ne verjameš...

Klit (v stiski, hoče obdržati kraljevo naklonjenost): Verjel bom! Verjel bom! Boš videl, kralj, verjel bom!

Aleksander (ga na videz zaupljivo objame okrog ramen): Pijva, Klit! (ironično) Da se nama misli razbistijo! (drugim, ukazovalno) Odnesite, odnesite! (kitarodom) Zapojte že, prekleto! Kakšno veselo! Soldaško! (pomežikne žalostnemu Klitu in začne otročje plesati) Tralala, tra-lala...

5. prizor

Ko Aleksander in Klit izpraznita posodi, Aleksander odpelje Klita objetega okrog ramen, iz šotora. Pogled v šotor se zastre. Zunaj je tiha zvezdnata noč. Nekaj časa stojita in zreta v nebo, oba prevzeta od skrivnostnega vesolja, ki ju obdaja. Toda kmalu iz šotora zavze-

nijo kitare, v živahnem, poskočnem ritmu. Hripav moški glas razposajeno zapoje:

*Pijani fantje v Megaro gredo,
vlačugo ji Sinaito ukradejo...*

Potem glasovi v šotoru zamro. Klit in Aleksander spet prisluškujeta v tišino.

Aleksander (ironično): Ali si odkril kakšno znamenje? Boš morda odprl preročišče? Prej si ves čas cikal na naš pohod...

Klit (dolgo strmi Aleksandru v obraz, potem z zaupljivim glasom): Nisi več tisti, kot si bil... Nisi... Senca ti je legla na dušo. Dvom ti razjeda misli. Nikomur več ne zaupaš. Še starim prijateljem ne...

Aleksander (narejeno raztreseno): Komu...

Klit: Meni.

Aleksander (neprizadeto): Zkaja ti ne bi zaupal (premor) In zakaj bi ti? Zaradi preteklosti? Jaz pa mislim na prihodnost... Zaradi prijateljstva? Prijatelji so tisti, ki me podpirajo... (premor, nato poudarjeno zaupljivo) Pa ti, Klit, mi še zaupaš?

Klit (iskreno): Tvoj sem, z dušo in telesom. Umrl bom zate, če boš ukazal. Le tvoje dobro mi je pri srcu... Prijatelj bi ti bil rad, kot takrat, ko še nisi bil kralj. (zamišljeno) Četudi nimaš prav...

Aleksander (prizadeto): O tem sodim sam... (hladno) Prijateljstvo zelo cenim... Zlasti tvoje... Ampak tvoje misli niso več tako čiste, kot so bile nehoč. (očitaje) Visoko meriš, Klit!

Klit (potrto odkimava): Tuj postajaš, tuj... Moje prijateljstvo ti je odveč. Ne potrebuješ ga...

Aleksander (glava mu pijano omahne na prsi, oči si zakrije z dlanmi): Ne tako, Klit! Ne tako... Pogubil se boš... Ti me še ne poznaš... (zamahne z roko in se zravnava, utrujeno) Pijana sva..., oba sva pijana... (se brez pozdrava odmaje v drugi del šotora)

6. prizor

Med šotori se pokaže Filota, že napol razpravljen, išče primerno mesto, kjer bi se poscal. Prima se do vislic, ko zagleda Klita, a najprej opravi svojo potrebo, šele potem se obrne k njemu.

Filota (obešenjaško): Si videl, a! Težko bi našel boljši prostor za scanje... Preklete, a? Moraš se na nekaj nasloniti... Mar naj bi scal kar v prazno ali celo proti vetru...? (premor): Gnjavil te je, a? Nasedel si mu. Ti ga še nisi spregledal... Draži te, da bi pobesnel... Da bi izpljuval žolč! On ve, da se ga je nam vsem že precej nabralo...

Klit (zavzeto): Filota, Aleksander je naš kralj!

Filota (skoraj jecljaje): Mene prepričuješ? (se približa Klitu, očitno je, da hlina pijanost) Njegovo čast hočeš varovati! Kraljevsko čast! (zamahne z roko) Ti si pa res zadnji poštenjak med Makedonci!

Klit (užaljeno): Ali ni naš kralj? Tvoj in moj vladar?

Filota (neprizadeto): Kaj za to? Kralji znajo sami skrbeti zase! Midva ne moreva ničesar spremeniti. Sel bo svojo pot, in mi z njim... Tu ni nobene izbire... (zaupljivo) Rajši malo bolj skrbi zase. Ne izzivaj ga. Zakaj nisi hotel ščita? Ko boš betežen in star, te kralj ne bo več poznal. Ne bo te več potreboval, nikomur ne boš potreben... Požrle te bodo uši in crknil boš od lakote, če ne boš o pravem času poskrbel zase... Vsaj oženi se, kot sem se jaz. Zakaj si tako zapet? Neprenehno nekaj tuhtaš, kot da ti je naložena skrb za to vojno...

Klit (prizadeto): Si pozabil...?

Filota (zviška): Na mlada leta...? Pusti to... Bilo je... Pozabi! Ali ne vidiš, da postaja iz dneva v dan bolj vladarski? Mi smo samo še njegovi služabniki... Saj ni več sam svoj človek. Kralj je in delati mora kot kralj, sicer mu bo vse propadlo. Ne razumeš? (poučujoče, pijano in ironično) Kar lepo priden bodi, postal boš general in upravitelj province! (tiše) Za svojo korist pa moraš tudi sam poskrbeti. Pamet v roke!

Klit (razočarano): Ni mi za bogastvo. Živel bom z njim in dokler bo živel on...

Filota (ironično): Tudi to je stališče, fant! Eno izmed mnogih... V tem taboru zelo redko. In moje tudi ne...

Klit (očitaajoče): Ti ga ne spoštuješ!

Filota: Ha, on ne spoštuje nas! (se spet pijano zasmee in z igrivim gibom zakroži okrog Klitovega obraza): Ti, prijateljček si pa ves moker od spoštovanja do nekega kralja, a? Koliko je že bilo kraljev! In koliko jih še bo! Če pom'slim, da nas en sam človek lahko vse življenje goni po svetu! Da zaradi njega trpimo lakoto in žejo, izpostavljam svoje življenje, ali ni to takole malce čudno?

Klit: Saj tega ne dela zaradi sebe.

Filota (posmehljivo): Kako je dober! Vse zaradi nas... Kaj pa, če je nam tega že zadosti...?

Klit (prepadeno): *Filota*, ti si pijan!

Filota: Seveda. Zakaj tudi ne bi bil? saj smo zmagali... Ampak ti vseeno premisli o tem, kar sem ti rekel... V imenu našega starega prijateljstva... (se zaupno nagne k njemu) Ti sam si me spodbudil k tej misli. Prejle, se spomniš... Ko si ga vprašal, če ljudje ne bodo hoteli njegove sreče... Sklicuje se na prihodnje rodove. Jaz pa mislim na sedanje... Če še nerojenim poklanjamo tolikšne žrtve, toliko znoja in toliko krvi, zakaj ne bi živim žrtvovali enega samega človeka? A? Premisli...

Klit (presenečen in s skrbjo): *Filota*, iztrezni se! Jaz te nisem slišal. Nič nisem slišal.

Filota (zamahne z roko in se začne oddaljevati): Slišal si me, prav dobro, si me slišal. Le verjeti še ne upaš... Pa se boš že privadil... (obstane, med šotori se primaje še en pijanec, *Nearh*, se skoraj zaleti v *Filoto*.)

Nearh (zagleda *Klita*, mrko): Se mi je kar zdelo, vidva... Če vaju zanima, kaj mislim jaz..., vama lahko povem, da se strinjam z vama...

Filota (*Klitu*): Smo že trije.

Nearh (pijano): Ali lahko?

Filota (posmehljivo): Kar spusti tisto svojo vodo! Kaj bi jo zadrževal! Na vislice z njo!

Nearh (odsotno): Praviš, da bi ga na vislice...?

Klit (se obrne stran in se v obupu prime za glavo): Pijana sta! Oba sta pijana! Pojdita! Pojdita!

Filota (se oddaljuje, vleče za seboj *Nearha*): Jutri se pogovorimo, kajne, ko bomo trezni...

Klit (vzdihuje): Moja čast, moja čast! (*premor*): Kako je mogel, le kako je mogel? Pa smo si bili kot bratje... Vsi kot en mož... Oba imam rad... Oh, oba. Oba...

7. prizor

Prizorišče med šotori se zatemni. Odgrne se drugi del Aleksandrovega šotora, njegova spalnica. Nema služabnika pomagata slačiti kralja. V šotor neslišno vstopi Roksana. Ko Aleksander začuti njeno navzočnost, z gibom odslovi služabnika, se obrne k njej in jo s skobjeno glavo zamišljeno opazuje. Pravzaprav strmi mimo nje in skozi njo.

Roksana (nežno, pritajeno): Postelja je pripravljena. Lezi. Utrujen si.

Aleksander (nemirno): Res, pozno je že. Zakaj še nisi legla?

Roksana: Tvoja žena sem. Veselje tvojih oči, kakor praviš...

Aleksander (odsotno): Da, ti si mi... In še veliko več... (pogradi je po laseh, dotakne se njenega lica).

Roksana: Skrbi...?

Aleksander: Ne... Ne... (odkima, odsotno) Kralj ima samo dolžnosti. Nepregledno vrsto dolžnosti... (skoraj proseče) Pojdi zdaj... (stopi k izhodu in odločno ukaže v temo) Kalisten naj pride! Zbudi ga, če je zaspal!

Roksana odide, Aleksander se niti ne ozre več za njo. Vse je spremenjen. Sprehaja se po šotoru in zamišljeno strmi v tla. V šotor prihiti Kalisten, s številnimi pergamentnimi zavitki pod pazduho in s pisalnim orodjem v rokah. Pozdravi dostojanstveno, z zgibom glave.

Aleksander (se hoče pošaliti): Se pokonci, učenj Atenec? Te muči nespečnost? Kot filozofa ali kot zgodovinarja?

Kalisten (patetično): Ne, poveljnik in kralj! Kralj Makedonije, Grčije in Egipta!

Aleksander (zvito): Ni slabo. Kralj Egipta, a? Si uganil, a da nas pot vodi tja?

Kalisten (vzneseno): Moč tvojega orožja in tvojega duha je tolikšna, da se boš moral spoprijeti z Egiptom. In zavzel ga boš, o tem ni dvoma. Zavaroval si boš hrbet... In Aziji boš pokazal novo pot!

Aleksander (mirno): To bom storil, da. Spet sem zmagal, a! Si opazoval današnjo bitko?

- Kalisten* (se graciozno vrti okrog kralja): Iz daljave, kralj. To mi zado-
stuje. Jaz nisem vojak, mene zanima samo jedro dogodka. Nimam prav,
kralj? Bojna strast bi me samo ovirala . . .
- Aleksander* (zamišljeno): Toda kar je v zgodovini velikega, so samo de-
janja . . .
- Kalisten* (uslužno udvorljivo): O tem sodi zgodovina . . . Veliko v dobrem
ali v zlem, to bomo šele videli . . . Zgodovinar zbira samo podatke, koli-
kor mogoče nepristranske . . .
- Aleksander* (kramljajoče): Kot filozof pa hkrati veš, da ima vsak človekov
korak, pa naj se na videz nanaša zgolj na njega samega, tudi moralne
razsežnosti . . . Kaj šele odločitve, ki zadevajo druge . . . In iz izkušenj
veš, da o svojih delih hočem soditi sam . . .
- Kalisten* (uslužno prikima): Tako je učil modrec Aristotel . . .
- Aleksander*: Hm, Aristotel . . . Ta je trdil, na primer, da ni dobro samo ti-
sto, kar je dobro v posledicah. Dobra je lahko tudi namera. Celo mora
biti, kajti po njegovem se iz zla ne more roditi dobro . . .
- Kalisten*: Ne more se.
- Aleksander* (igrivo): Poglej: v celot dobro pa je lahko samo tisto, kar se
dobro konča. Današnja bitka se je končala izredno dobro za nas, za
Perzijce prekleto klavrno. Ali je zdaj dobra ali slaba?
- Kalisten* (naučeno): Nič ne more biti v dobro, če je komu v škodo.
- Aleksander*: Eh, nesmisel! Ta zmaga je zame zmaga kot vsaka druga! Če
bi se moral jaz ravnati po Aristotelovih naukih, bi me bilo konec od
premišljanja. Saj ni mogoče nobeno veliko dejanje, ki ne bi nikogar
prizadelo.
- Kalisten*: Sreča je v zmernosti. Velika dejanja pa so tista, ki koristijo člo-
veku. Da pojasnim . . .
- Aleksander* (odmahne z roko): Zgodovinarji se perverzno izživljate nad
trupli vladarjev. Jaz sem vas spregledal! Zdaj pa poslušaj: dobro ni
samo tisto, kar je dobro po izidu, je trdil najin učitelj. Pomemben je
namen. Moji nameni so človekoljubni. Nočem samo pomagati Make-
doncem, da bi se kultivirali in iz drhali postali ljudje, prizadevam si
tudi za uspeh Helenov. Ti veš, da sem resničen občudovalec vaše umet-
nosti in filozofije. Razširiti jo hočem po vsem svetu. Kar je dobro za
Helene, je dobro tudi za barbare. Vzdignilo jih bo iz zaostalosti. Poma-
gati hočem torej tudi Egipčanom in Perzijcem.
- Kalisten* (neprizadeto): Izkušnja nas bo poučila tudi o tem.
- Aleksander* (živahno): Izmikaš se odgovoru!
- Kalisten*: Vse je v zmernosti!
- Aleksander*: Iz mlake ni še nihče zajel čiste vode. Filozofski nauki so na-
potilo k mrtvoudnosti. K sreči se nihče ne ravna po njih! Nesprejem-
ljivi so za človeka, ki hoče delovati, za človeka, v katerem moči pre-
kipevajo in ki želi tvegati!
- Kalisten* (udvorljivo): Stališča kralja in vladarja.
- Aleksander* (zadovoljno): Ne bom ti oporekal. Tvoja sreča je, da nisi samo
filozof, temveč tudi zgodovinar. Filozofi me dolgočasijo. Celo Aristotel.
Dvajset let je preživel v Platonovi akademiji, preden je prišel za mo-

jega učitelja. Starec torej. Pričakoval bi, da bo človek iz enega kosa. Učil me je, da moram krotiti svoje nagone, se odrejati čutnosti. Zakaj, ni znal povedati. Hkrati pa je metal oči na deklino Frino, s katero sva se rada šla tiste igrice. Obljubila mu je, na moj namig, da se mu bo vdala, če ji dovoli, da ga zajaše kot konja. Starec slinasti je prav rad dovolil, da mu je nataknila uzdo, celo rigal je, le da je zlezla nanj in je mogel čutiti toploto mladih beder. Stopil sem izza zavese in ga vprašal, zakaj se sam ne ravna po svojih naukih...

Kalisten (mirno): Poznam to zgodbo, kralj. Tudi modrečev odgovor mi je znan.

Aleksander (veselo): Tudi to veš, pasji sin? Da mi je hotel ob zgledu dokazati, kako nevarna je ženska celo izkušenemu človeku. Toda kljub svoji modrosti bi bil zlezel na Frino, ko bi mu bila dovolila. Tega me je naučil, nič drugega... Tudi ti, sem slišal, rad strežeš svoji strasti. Neko ženšče imaš v šotoru, če se ne motim... (vzdigne roko) Nisem moralist. Ta plat mi je popolnoma tuja...

Kalisten (rahlo osupne): Sicer sem Aristotelov učenec, toda v nekaterih pogledih se moj nauk razlikuje od njegovega, kot se je njegov od Platonovega.

Aleksander (raztreseno): Da, da... Omogočil sem ti, da si priča velikega zgodovinskega dogodka...

Kalisten (udvorljivo): Hvaležen sem ti za to, kralj.

Aleksander (previdno): Si se že lotil svoje naloge...? Pravkar sem premišljal, da morava pohiteti... Doslej sem bil že dvakrat ranjen. Druga rana je bila hujša od prve. Če prask, kakršna je današnja, niti ne štejem. To bi mogel biti nebeški prst, opomin od zgoraj...

Kalisten (potišano): Število tri bogovi res večkrat uporabljajo... Aristotel je temu številu pripisoval velik pomen... Toda v tvojem primeru se je število že izteklo. Štetj moraš vse rane, saj bogovi ne delajo razlik med velikimi in malimi ranami. (poudarjeno) Poleg tega je v tebi samem nekaj božanskega. Kopja, namerjena vate, tik pred teboj spreminjajo smer, puščice se lomijo same od sebe, preden bi te morale zadeti. V boju se ti je roka kakor podaljšala. Tvoj meč je dosegal telesa sovražnikov, njihova bodala pa ne tvojega... Tako so mi pripovedovali vojaki...

Aleksander (dvomeče): Tako pravijo...?

Kalisten: Celo tvojim ranam pripisujejo poseben pomen... Pripovedoval mi je eden od mlajših častnikov, Medijec... Tvoja kri nerazumljivo podžiga bojevitost...

Aleksander (pozorno): Medijec! Protea?

Kalisten: Da, ta je bil... Ta vojna je sveta vojna. Kralj gotovo ve, da hodimo po istih poteh, kot je prišel v Grčijo D'oniz. Večkrat mu žrtvuemo. In radi si prišepetavajo izročila o tvojem božanskem poreklu...

Aleksander (izpod čela): Da me je mati spočela z Zevsom?

Kalisten (pomenljivo): Tvoja mati sama izvira od bogov, saj je potomka Neoptolemova, on pa je bil Ahilov sin...

Aleksander (zamišljeno): Je to resnica?

Kalisten: Tvoj rodovnik je raziskoval že Aristotel. Upošteval bom njegove podatke pri opisu tvojega rojstva . . . Neizpodbitno je tudi, da je tedaj v Efezu zgorel Artemidin tempelj. Tedaj se je začela uresničevati starodavna napoved, po kateri konec Artemidinega templja pomeni začetek najdaljše vojne, ki bo kronana z nazvečjimi uspehi . . . To je potrdil videc Aristander . . .

Aleksander (zamišljeno): To so bolj ali manj govornice . . .

Kalisten (prepričljivo): Tistega, kar se je zgodilo v Gordiju, pa ne moreš zanikati . . .

Aleksander (razvneto): Ko sem presekal tisti prekleti voz . . . ?

Kalisten: To je bil svetj voz. Mnogi se ga niso upali niti dotakniti, Ti pa si z vzdignjenim mečem čakal, da svečeniki ponovijo prerokbo . . . In ti vržejo pred noge Azijo.

Aleksander: Svečeniki so videli bes v mojih očeh. In čutili so, da bi jih mogel kljub njihovi svetosti razsekati na konce!

Kalisten: Sveti možje ne poznajo strahu. Lahko bi te bili prekleli in ljudstvo bi se bilo odvrnilo od tebe . . .

Aleksander (zviška): Jaz že vem, kako se tej stvari streže. Preden sem se odpravil v Azijo, sem bil v Delfih, vprašal sem za svet preročišče. Svečenica se je obotavljala z odgovorom. Zgrabil sem jo za lase in jo potegnil s trinožnika. Žensko je postalo strah in zaklicala je: Tebi, sinko, se res nihče ne more upirati. Takšna »prerokba« je bila zame dovolj ugodna in takoj sem zapustil Delfe . . . Vidiš, o vsem tem bom moral res še premišljati . . .

Kalisten (uslužno): Spis o tvojih zvezah z bogovi lahko pripravim v dveh tednih.

Aleksander: Ne, s tem še počakaj! Najprej življenjepis.

Kalisten (zavzeto): V tvoji mladosti nameravam predvsem poudariti vztrajnost in razne zmožnosti, s katerimi so te bogovi bogato obdarili. Z dvanajstim leti si že poznal vse vojaške spretnosti, s šestnajstim si bil poveljnik konjenice . . .

Aleksander (samozavestno): V bitki pri Hojroneji je bil moj delež odločilen. Prav je, da že na samem začetku omeniš moje vojaške zmožnosti.

Kalisten (prizadevno): Svoje vrstnike si prekašal tudi v duhu. Tvoje nagnjenje do pesništva in glasbe je bilo znano in marsikateremu dvorjanu nerazumljivo. Kar pomeni, naj m. bo oproščeno, da so bili ti ljudje zelo enostranski . . .

Aleksander (zamahne z roko): Divjaki . . . Ampak tisto o glasbi ni vredno omembe. Pri pesništvu dodaj, da sem občudoval grško, ne katerokoli.

Kalisten (se vljudno prikloni): Seveda, grško. Helensko. (Komaj slišno) Saj drugega ni bilo . . .

Aleksander: Ne pozabi filozofije!

Kalisten: Napisal bom, da si že kot deček spravljal v zadrego svoje učitelje z modroslovnimi vprašanji.

Aleksander (zaneseno): Skratka, rodil sem se na barbarskem dvoru, toda sam že ni več barbar. Čutil sem helensko, mislil sem helensko.

Kalisten (zaupljivo): Še neka nadrobnost, za katero ne vem, kako . . .

Aleksander: Vprašaj! Kar vprašaj!

Kalisten (resno, v znanstveni pozi): Vojska je še žalovala za kraljem Filipom, ko si dobil sporočilo, da je mati dala ubiti njegovo drugo ženo in njenega otroka. Tedaj si vzkliknil...

Aleksander (raztreseno): Ne spominjam se...

Kalisten: Vzkliknil si: Kaj smo in kdo smo? Žena, mati, ubija otroka v naročju druge matere, potem pa ubije še njo. Živali, zveri, to smo!

Aleksander (ravnodušno): Zapiši! Znanci naj vedo, da sem bil čuteč človek. Poleg tega je v tej izjavi, ki si jo ti, lisjak, primerno prikrojil, rahel moraličen prizvok. Vladar — mislec, to ni slabo. Pa tudi na mojo neodvisnost kaže. Očeta in matere kot da nisem imel...

Kalisten (se vrti okrog Aleksandra): Iz vojne s Tebanci še eno nadležno vprašanje...

Aleksander: Ne poznam nadležnih vprašanj.

Kalisten (previdno): Ko so bile Tebe zavzete, si ukazal, naj pobijejo petdeset tisoč ljudi...

Aleksander (odločno): Moral sem pokazati Grkom, da sem neusmiljen sovražnik, kot sem jim ob drugi priložnosti dal vedeti, da sem najboljši prijatelj. Sovražnik sovražnikom, prijatelj prijateljem!

Kalisten: Že, že... Gotovo se spominjaš, da so bili to starci, žene, otroci... Za orožje zmožni moški so padli že prej ali so bili ujeti...

Aleksander (nerazumevajoče): Tebanci pač...

Kalisten (previdno): Za zgodovino... Nekako..., kako bi rekel... neprijetno... Veliko število. Lahko vzbudi prezir.

Aleksander (razumevajoče): Prevelika? Najbrž imaš prav... Zapiši trideset tisoč... In tako naj ostane za vse čase.

Kalisten: Tu bi lahko dodali še kakšno pojasnilo. Da si bil po bitki žalosten ali kaj podobnega...

Aleksander: Zakaj?

Kalisten (pritajeno prijazno): Žal ti je bilo, da si moral kaznovati Grke, ker si bil sam že napol Grk... Orisal bi kratek pogovor z Antipatom, ki ti je sporočil, da je zmaga dobljena: Zmagali? si zaklical s presunjenim glasom. Koga smo zmagali? Grke? Tebance? Sebe smo premagali in uničili! Ah, Perdika, zakaj si začel bitko? Bogovi naj dopustijo, da na tvojo glavo udari grom Dionizovega besa! In na naše kri nedolžnih ljudi v tem mestu!

Aleksander (zmigne z rameni): Dobro... tako naj bo! (se zareži): Je bilo! Moj življenjepis utegne postati zanimivo branje, ali ne?

Kalisten (se prikloni): Izjemna zgodba o izjemnem človeku!

Aleksander (postaja vse bolj nemiren in se brez razloga zastrmi zdaj v eno, zdaj v drugo smer. Prisluškuje. Začne lesti vase, postaja plašen): Neko noč... (se zdrzne): Ne... Dovolj...

Kalisten (zaverovan v svoje pisanje): Tu imam opis same bitke...

Aleksander (nervozno): Ne zdaj!

Kalisten (ga opazuje): Ura je pozna, dan je bil utrudljiv...

Aleksander (mu obrne hrbet, začne drgetati): Poklical te bom...!

Kalisten se globoko prikloni in se izmuzne iz šotora.

8. prizor

Aleksander se namerno ozira okrog sebe, prisluškuje. Približa se steni šotora in nasloni uho nanjo. Nato naglo odskoči in se požene v nasprotni kot. Spet posluša, iztrga meč, ki visi na steni, in se z orožjem v roki vrže na tla. Potem se s komolci nasloni na zemljo, se popolnoma umiri, kot za molitev. Pri vходу se pokaže bogovec Aristander, starejši suhljat človek skrivnostnega videza. Ko se vhod za njim zagrne, tudi on nekaj časa prisluškuje, kot bi se bal, da mu je kdo sledil. Potem se vrže na tla zraven Aleksandra.

Aleksander (vzdigne glavo, zaupljivo): Te je kdo videl? Ti je kdo sledil?

Aristander (pritajeno): Vojska je zaspala. Mnogi so pijani. Plena željni bdijo med mrliči... Stražarji pač... Tvoji služabniki...

Aleksander: Ti nimajo jezikov. (Vznemirjeno): Boj se častnikov!

Aristander: Ne upajo si...

Aleksander (ves spremenjen): Če kdo odkrije najino skrivnost, ga bom dal ubiti!

Aristander (opominjajoče): Nihče ne sme zvedeti (Se vzdigne na kolena in začne po tleh razvrščati oljne gorilnike, jih prižge in ugasi svečo, ki je dotlej osvetljevala Aleksandrov šotor. S prekrizanimi rokami sede pred gorilnike, se zastrmi v strop in se dvakrat prikloni. Aleksander sledi njegovemu zgledu.)

Aristander (pritajeno): Se je oglasil...?

Aleksander (zmedeno): Malo pred teboj... Ko se je menjavala druga straža... Pri meni je bil ravno tisti pisun, Kalisten...

Aristander: Pogovarjala sta se...

Aleksander (uslužno): O moji mladosti, o moralnih vprašanjih... Razpravljala sva o Tebah, ko sem ga začutil... (vprašujoče zre v Aristandra): Ali to kaj pomeni?

Aristander: Pri Tebah si zmagal. Po tisti bitki je predte pokleknila Grčija...

Aleksander (plašno): Pobili smo veliko tisočev...

Aristander (zamaknjeno): To je dobro znamenje. Z mrtvimi se ne boš več bojeval. Znamenje je ugodno z dveh plati. Bog se te je dotaknil ob spominu na preteklo zmago, splaval je iz podzemlja pozno ponoči, po dnevu, ko si izbojeval eno največjih bitk. Doslej se je plazil po perzijskem taboru, zasledoval je Dareja in njegove satrape, dokler niso utrujeni na smrt popadali na zemljo in se pogreznili v sen. Ta sen pa jim ne bo prinesel miru in novih moči. To je sen pozabe, ki je znaniteljica večne smrti. Kajti v izmučenih telesih, ki niso več zmožna dejanj, tudi strah ne more delovati. Zapustil jih je, da bi se mogel oglasiti pri tebi in te spodbuditi k novim odločitvam. Izginil bo še pred jutrom, da bi se prisesal na telesa barbarov in jih znova pognal v beg proti Evfratu...

Aleksander (še vedno vznemirjen): Kot bi slišal pritajene stopinje... Kot bi se kdo plazil okrog šotora... A ni bilo nikogar... Potem me je stisnilo v grlu, začelo me je dušiti, zameglilo se mi je pred očmi, vleklo me je k tlom, kot da me hoče pogoltniti brezno Hada...

Aristander (pom rljivo): Nocoj je še posebno razigran. Dobrika se ti in te opominja... Tudi jaz sem ga čakal, vedel sem, da pride...

Aleksander: Ti si njegov edini svečenik?

Aristander (skrivnostno): Edini in prvi. Meni se je razodel pred teboj. Nadvdal me je s pogumom, da sem si drznil v tvojo bližino in postal tvoj služabnik...

Aleksander (zaupljivo): Slutil sem, da se mora nekaj zgoditi. Drugi bogovi se niso menili za mojo usodo. Kramarji so bili, vsi po vrsti. Ne prenehoma sem jim dajal darila in služili so mi, toda ne meni osebno, ne moji duši! Dokler mi ti nisi odkril pravega, edinega! (zaneseno) Darujva mu!

Zravnata se v slovesno držo. Aristander sestavi gorilnike in nanje položi kovinsko posodico. Vanjo vsiplje dišave. S haljo si zakrije nos in usta, otrpne. Aleksander pa hlastno vdihava omamni dim. Počasi se umirja in otrpne. Medtem Aristander že pogasi gorilnike in spet prižge svečo.

Aristander (položi roko na ramena kralju): Zdaj te ne vznemirja več. Zahvalna daritev je opravljena.

Aleksander (kot da se prebuja iz omotice): Odšel je. Bodi zahvaljen! Pred bitko in med bojem preganjaj sovražnika, muči ga, stri ga! (njegov glas postaja krčevit) Davi ga! Davi... Mene pa obiskuj ponoči, ko bom sam. Muči me do jutra. Zaklinjam se ti, da ne bom ponoči začel nobenega spopada. Tebi na čast! (premor) Ko bo vojna končana, ti bom postavil svetišča. Ti, Aristander, boš postal njegov veliki duhoven. Kult se bo razširil po vsej državi. Vsako leto bomo slavili misterije, ki bodo postali slavnejši od elevsinskih...

Aristander (z vzdignjeno roko): Nič, dokler sam ne razodene svoje volje! Nič nam še ni znanega o njegovi naravi, Heleni ga doslej niso častili, nobenemu drugemu plemenu se še ni dal častiti. Kdo ve, ali so ga spočele sile Hada ali pa morda prihaja z Olimpa...

Aleksander (obraz mu zažari od nenadnega spoznanja): Z Olimpa je! Z Olimpa! (zgrabi Aristandra za ramena) Zevs ga pošilja! In tebe tudi! Ti si mi odprl oči! Vse se ujema... Vsako tvojo besedo bom odtehtal s čistim zlatom! (si strga z vratu verižico in mu jo da) Vzemi! Bogat boš!

Aristander (nekoliko presenečeno): Zahvaljen kralj. (Se pokloni).

Aleksander (razigrano): Ne razumeš...? Še nisi slišal, kaj šušljajo vojaki?

Aristander: Slišal sem...

Aleksander: O mojem očetu? O materinem poreklu? Bogovi so potrdili svojo zvezo z menoj!

Aristander: Doslej nisi izgubil še nobene bitke.

Aleksander (vzkipi): Nobene! (se ozre po šotoru in zagrabi vrč): Vina Vina! Pij tudi ti! Za prihodnje zmage! (pije) Jaz sem poln moči. Ne bomo čakali tu do pomladi, Udaril bom na Egipt! (postavi se v govorniško držo) Vojaki, dokler vas vodim jaz, ste nepremagljivi! Bogovi so na moji strani! Pobjite strahopetce, sledite mi do Nila! Do konca

sveta, če bo treba! Ustvarili bomo kraljestvo blaginje, za vse večne čase bomo svet odrešili lakote in trpljenja. Začenja se zlata doba! (se obrne k Aristandru, potišano) Ne boš ploskal?

Aristander (sprejme igro): Živel kralj!

Aelksander (z ironičnim izrazom, že omahuje pod pijačo): Velike besede, votel odmev ... (razumno) Ampak ljudstvu je treba dati neki program! Samo zato, da bi ropali in bogateli, ne gredo na vojsko. Pred seboj morajo imeti vzvišen cilj! (omahne na blazine, govori raztrgano) Tole ... zadevico z bogovi jim bo treba malce prišepniti ... Noreli bodo za menoj! (se udari po prsih) Jaz sem kralj! Sli bodo za menoj!

VENO TAUFER: OBRAZCI IN REŠITVE

*priden siten lačen praktičen kalen nesramen uren moderen
normalen željen voljen daven trajen idejen v rogu v risu v lesu
v lice v ljubezni zrak v pljučih zatopljen v misli kot v nebesih
prav v jami nemir v ljudeh tema kot v rogu*

Slovenski pravopis
SAZU, 1962, § 16, § 19

1.

*jutro prikopitlja da so strehe
res zaslepljene od zelenih kopit ampak
opoldan je že popoldan in smrad vampa
se čez strehe vleče*

*in se za vrat in za pas po trebuhu cedi
veter čepi le za tem ali onim vogalom
prehlada ni tvegati preveč nahod je premalo
prezrela goba se razpoči in na obzorju trohni*

*crkovina bo šla v jamo
na strehe poka
zmaj joka*

*zbrano
zeleni jurij iz zgodnjega baroka
pika poka*

2.

*tak dež da blato lije
v nebo če leževa se bova umazala
duši sva na suho dala
v škatlo iz pločevine*

cvilita ko miši v potopu
plavava v globine
luže sred polja pšenice
dušo izročava bogu

če leževa bova blatna in prehlajena
da bo raslo to bo raslo spomladi
pa nič ne veva

bog ve reži se
za grmom te slači obrodile
bodo kapljice roje mu v bradi

3.

ne reci da nimaš duše
tvoja zadnjica živi v mojih dlaneh
tudi kadar krivo prerokuje
ne reci saj jo včasih uzrem

ko ti spod dojke pokuka
ali iz labirinta tvojega uhlja
in je hitrejša od mojih zob tvoja dlakasta duša
zvita naočarka na jasi tvojega trebuha

vržem se nanjo z vsem živim telesom
komsomolec na strojnično gnezdo
v tem lepem filmu sprejet v rod boljšeikov

ne reci ker takrat zagledam skoz tvojo zenico
kako stopa evridika skoz mrak pred ogledalo
za njo orfej nag z udom ko bodalom

4.

rdeče in črne ribe krožijo med nama
sape sreče se vzdigujejo v vrtinec
iz njega ena sama zelena riba švigne
s krivo prisego mojega meča se potaplja

tvoji lasje vznak za njim plapolajo
bledo rezilo med bliski trebušov lovijo
se cepijo ko zginjajo v globoko praznino
nad njo ko ura tolče s prazno senco jadro

rdeče in črne ribe kažejo toku pot
ko jim tok cefra morjevide
njih oči mečejo mreže strahu navzgor in navzdol

kriče si bajajo od daljnih bregov
kako spod kjer seme planktona klije
njuna duša željnokrat telo prek telesa je molk

5.

trikrat sem zažgal grmado tvojega telesa
trikrat v eni noči ugrabil ko si gorela
sredi brezštevilnih zubljev mojega semena
skoraj bi umrla od zvenceh uteži veselja

zdaj me prikovanega na skalo znoja
udarjata ko dvoglava orla
enakomerno tvoji dojki
v kosteh odmeva pod oboki

vse bolj zasoplo štejem nihaje
v meni se preštevajo števila
dokler jih moj glas ne prevpije

zobljite milijarde se cepijo v milijarde
ne slišiš me med stenami mrzle domačije
telesa me je tihota neštevne minute preglasila

6.

jaslice si postavita na postelji
ona si sveti v mrak
z njegovim udom med zobmi
v temo trebuha tipa njegov korak

volčje bela rjuha skoti veter
šviga med trohnečimi žilami lesa
se pritihotapi med štrleče stene reber
v razpoke zaplodi zelena semena snega

iz prstov jima poženejo zelene veje
in na zelene liste zaigra igla teme
v pisanih kapah in toplih suknjih skačejo besede

jima mršijo lase lomijo roke in noge
sveti duh se iz kota čez ramo ozira
mučeniški sij si pomerja

7.

ljubiti ljubeč ljubljen dom
domovino resnico sam sebe se med seboj
kakor se komu ljubi
ljubitelj umetnosti ljubimka

*resnica gola suha žalostna čista
povedati resnico komu v obraz
v resnici je drugače resnici na ljubo
sanje in resnica*

*občevati občevanje z nikomer
ne občuje spolno posoda
občevalen jezik pripomoček*

*vera v bogove čudeže strahove usodo nezmotljivost
prava kriva državna turške vere je pasja vera
pri Aju je obstal ptički Žvrlijo*

PAVEL LUŽAN: V OBSEGU JUTRA

Izgubil sem vid, vonj, sluh, okus, in tip: kako naj bi jih rabil, da bi mi bil ti bližji?

(Th. S. Eliot)

I

*Nespremenljiva je resničnost
v obsegu trhlega jutra :
Spremeniti svet
v sončni prah*

*O zmagovalci in črede
O SENCA
čez smisel poti
brez cilja in teže*

1.

*Človek se oži
z imenom prostora
in znamenjem časa*

*Gobavost raste
skozi znoj in rodove*

*Videz presega votline
in brezdušnost polni
slepa stebila in krila
za nesmrtnost teme
ob dorasli uri
resničnosti*

2.

*Zrasli
v neveri prsti
ob gladu in žeji*

prihodnosti
Oropani zmage
na vratih večnosti
kakor neplodno znojenje
skozi razpadanje ognja

Nepotešena blaznost
v čeljustih
iztreznenja
kakor prastaro sežiganje
ZA SPOČETJE SVETA
kakor pričakovanje
ZORENJA
prahu in smrtnosti
ob uri spoznanja:
Nerazložljivi konec
pogreza resničnost

3.

Jalovo slepilo
je v zenitu dneva
in svetloba v zenicah
brezciljnega časa
kakor neizmerna lakota
kakor nedoumljivo ponavljanje
CLOVEKA IN ŽEJE
poslednjega smisla
resnice in soka
spregledanih sanj in pretehtane luči
v naslednji točki
večnosti
Naslednje umiranje
v znojnem prahu

Naslednje seme
v razpokah prisege
med krvjo in razumom
Gorečnost ognja in stopinj
kakor bistvene brazde
skozi človeka in čas
pred nami
Dotrajanje sonca
v naslednji senci
človeštva
in zavojevanja prsti

4.

*Nerazložljivi dnevi
so potopljeni v rojstva*

*In zamanj izviri v zglavnem kamnu
Zamanj žarišča med nami
razsežnejša od rojstva
zaman prah med nami
težji od zemlje
Zaman čas
skozi kri*

*zakaj slepimo svoje slepilo
zakaj dolbemo svojo blaznost
ob uri
nerojenih moči nespremenljivega molka
naše razsežnosti
v kapljah časa in v dotiku večnosti
kakor obleganje
zemlje in znoja
prahu in žeje
proti jutranji smrtности*

II

*Glej
bedno je izročilo
ob neznanj uri
kamna in gladu*

*Smrtnost preostane
v videzu stvari*

1.

*Govorim
O TEBI ZEMLJA
ognjena in apnena
vodena in neobljudena
užita v semenih jutra*

*KER CAS DOLOCA
bivanje nerojenih
v mrtvih kamninah rodovitnosti
in zarečeno prst herojev
v žrelu zvezd
zakaj nespremenljivo je breme*

navidezne zmage
od kamna do kamna
iste slepote
Osvajanje preostale smrti
do razdejanja neskončnosti
do prahu poslednjega ognja
do setve neodložljive
jalovosti
v naselitvi

2.

In živa
ne bova potihnila v izparine
molčečih kamnov ozvezdja
In mrtva
bova presanjane sanje
v semenih izgnanstva
ki naju presega
od noči do noči
sežganega sonca
od kaplje do kaplje
prelite žeje
skozi ogenj in prah
krušne praznine
v zaseganju
zemlje in zraka
tleče rodovitnosti
med bitjem in smrtjo

zakaj nesmisel je
v živih stopalih
kakor poslednja usodnost
semena
na robu žveplene beline

3.

Kamen je neizrekljivo kamen
Stiska
se ne izliže
iz nerojenih ust
ne s poti za nami
Nemoč
je v zaseganju
pretečega molka
ob vsakonočni zori
lačnega pogrezanja
v nenehno sejanje sveta

In možnost je razdeljena

*Stvari zarasteš
v poželenju sveta
in zarečeš prerokbe
v neveri izgnanstva
Izpljuneš se
kamen pod kamen
svoje naselitve
pred koncem*

*zakaj neodložljiva je pravica teme:
Znojni dan pristaja
v praznini
kakor zenice in smrtnost
izravnani sončni zenit
zmagani vrh zemlje
Lačni cilji lakotnic
Žejna zavest neizrečenega*

*Naslednje čeljusti
istega sveta
naslednje seme
v naslednjih brazdah
usodnosti jutra*

*Krik v gorenju
proti zemlji
na dnevu krušnega časa*

*In onkraj svetlobe spet
izkušeno umiranje
po smrti*

FRANCI ZAGORIČNIK: IZVIDNICA

1. f a z a

*knjiga je odprta
vase
lahko jo obračaš
ko listje zeleni
prima standard
je indigo papir balkan
oj beli beli grad
imam te rad
kjer si*

2. f a z a

*druga faza je pepel
prah si bil
v prah se vrneš
kaj pa je
s pepelom
pepel je druga faza*

3. f a z a

*pohitite učenjaki
in drugi škodljivci
pesniki vlačuge
in vsi drugi
so še druge faze
neogibne
in izključujoče*

4. f a z a

*suknja je odpeta
od peta do peta*

*suknja je
odpeta ali zapeta
pesem*

*maček ali sablja
starikav opomin
spomina*

5. f a z a

*pohitite
nasproti milijonom ciljev*

*pohitite
danes je še čas*

*jutri
ne bo več časa*

*danes je še danes
jutri ne bo več danes
včera je ne bo več jutri*

*in sploh vse jemlje hudič
se popraska po riti
nabira provizijo*

6. f a z a

*bela barva vozi vsak dan
rdeča barva vozi od nedeljah in praznikih
zelena barva vozi ob delavnikih*

7. f a z a

*samo toliko in toliko
umetnost v omaki*

*od pornografija evrope
do indija koromandija
in afrika in poezija*

*avto ali otroka
weekend ali otroka
jutri bo prepozno*

8. f a z a

marija k sebi

zvoni

marija geld

zvoni

en dan življenja

zvoni

zvon zvoni

beseda zvoni

nič zvoni

zvoni zvone zvodeni v jeseniskih povodnjih

in zadnja faza

						?
						123
					456	187
				012.	345	678
				901	234.	567 890
				123.	456 789.	012 345
				678 901.	234 567.	890 123
.....						
				321	098.	765 432. 109 876
				543.	210 987.	654 321
				098	765.	432 109
				876.	543	210
					987	654
						321
						0

JOŽE SNOJ:
NENADOMA V VELIKEM PROSTORU SAMI

prečuti
imamo temne noči in
svetle v
svetlih
mesec vse obleze
vse obleze
stonogi ščurek
svetlobe bele

kar v jutru
nosimo
v
usta
je hladno od
vetle
sline
in rdečih
lazarjev in nezavestne
tišine

s plodov in
obrazov kot
roso otiramo
nevidne
podpludbe
mesečine

izžejan
plan se bo zdaj
zdaj
preganila plan
me bo stisnila in
izsušila čedalje
dalj v

dalje
čedalje dalj
v
dalje v
pogorje na
obzorju
spodnaša
šopaste brzice
trav

med kamni — jazani
se sonce
vrtinči in bolj
ko
teče ne
odteče same prasketaje
leskeče se iz
tujega perja
pav

odsihmal bom na
begu
z vodo v ustih
bedel in
spal

obkoljeni
ves sem se zgrbil
in zgubil
v vrbje
zvil in izsušil
komaj še kdaj
bom dež
okusil
še dež
okusil

a
tigrasta mačka me
bo izdala že
teče pretegnjeno
čez
travnato pot

za njo se izprožijo
psi in za

psi pristopijo od
vsepovsod
ljudje

kmalu bo iz njih
okrog mene nov
plot

v smrtonosno prenočišče postavljeni
ti léti
te brazde
ti hrasti ti
klici suličasti od
vsepovsod próženi
iztanjšani do
ohripelosti do
oslepelosti
ponavljani
nimajo kam
sesti nimajo
kam pasti

v ravnih vrstah
drevesa zato se
polagajo v
dalj
mogoče tam najdejo
prostora svoj
rásti
mogoče se ena že
vračajo

lahko da me
raztrgajo in
raznesejo ko se
srečajo

se že manjšajo
se še večajo

z ognjem in vodo preizkušani
počasi zdrsijo
usi
vodoravni plazovi

dolgo že tlijo
v šoti in
mokroti

kalna noč se
tre ob mahu
in žabji volni

plameni so
plahutavi
šotori

ni več strehe
nad glavo razen
ognjene
skrivam se v
skrinjastem vonju
cvetoče mete
potem se še ta
razbrsti v
modro nazobčane
plamene

odpro se donebni
podóri
grobovi
duhtenja

razkriljeni
ponoči se
podro na vsakega
spodaj idočega
posebej z rokami
vsak si zakrije
glavo
in beži izpod
teh
krošenj

od tega naliva
težkega
ni moker le
zadihan
je
od
njihovih
groženj

toliko teme držijo
da se šibijo
da se mezijo
še na jesen in
na ptičje
perje

jate na njih
razčetrjane in
razpete dan in
noč
visijo

gluhonemi
na grušču so
košnje
razdelijo ene
grede levo in
druge
naokrog
na betonskih
grudah kosci
obsedijo zdaj
žanje svoje
poševne ure
zanje
droben čričkasti
bog

naj gode —
oni sodijo naj
še bolj gode —
oni sodijo

v obraze sivijo
ne luščijo se več
lepo od
kosti
betona

vidno se
večerijo

s slepoto obdarjeni
med brati
vrabci so bratje

kerubi od
zaobljube
pernati pod ostrejši
zvaljeni v
zaobljubi

nobene razlike
ni v splašeni
jati ne v
létu ne
v klicu

samo latje ovseno — se
zdi — manj
šibijo bolj
srebrijo
nebeški ptiči

vriščavo poletje se
seseda na dno na
naši vesti
zapeljani lokvanji
kerubi
plavajo

nekaj jih bomo
iz zorne nadzemne
meglice
nerodno
splašili naravnost v
nebo nekaj jih
bo
pozimi pred vrati
med ptičjimi
prliči

sonce nam vsem
poniža
prag opleveljenega
raja ko v polje
tone in
ko
vzhaja

enkrat za vselej zavrtnjeni
padála dreves se
niso
odprla

gomazeč
mravljinčast dež
to
napoveduje ali kratek
stik sonca ali — kar
je še
hujše —
oboje

védro je in
nevihta se samó
na robéh ravni
povreva v skledi
poldneva smo samo
zrnca polskuhane
leče Krim nas
premleva in do
mraku
prežveči za nekoga ki
se mu
gabimo in ki
nas
noče

zakaj nas niso
debla pri priči
pohabila ali vsaj
previdno — mimo
arterij —
predrta?

k a j n i
sin človekov
si zemljo zakoliči
se na soncu
oznoji in
izmaliči se
spopade z
mišmi in
drobnimi
ptiči

se usede in se
gleda v jeklu
pripeke in se
igra roko

*roka se igra
človeka*

*sram ga obide in
se med
fižolovke
skrije vmes
jih sproti
iz užitka in v
metuljem nemiru
obira*

*prvega ki
mu pride med
pobesnelo kvadratastimi
gredicami
nasproti
s slakom ovitega
da oči v prah
pobitega
použije*

Snubačenje

Drago Grah

(odlomek iz romana *Deveta nebesa*)

SAMOPO Velike modre črke okorno nihajo na jekleni vrvi.

Polak z zgornjim delom telesa leži ves na mizi. Hlače na napeti zadnjici se mu svetijo. »Daj si vendar dopovedati!« vpije v slušalko. »Tule čaka človek... Pomemben razgovor imam z njim. — Ampak...«

Žerjav zaječi in črke se začno pomikati izpred okna proti levi. SAMOPO Teda pa rezek žvižg, dvoje krilečih rok v rumenih rokavicah: brnenje preneha, črke se sunkovito zazibajo, se na pol skrijejo zdaj za levi zdaj za desni okenski rob. MOPO SAMO AMOPO SAMOP

»Tega ti ne morem razložiti v nekaj trenutkih,« kriči Polak dalje. »Kako? — Kvalifikacije nima, to je! Hočem reči: prakse. Pred letom dni diplomiral, zdaj pa da bi naj že...«

Za vrati v sosednji pisarni zasiči. »Madonca! Spet sem pozabila!« Prvo, kar je rekel, ko sta stopila v barako: »Kavico, Stefka, ja?« »Tako, tovariš Polak.« In zdaj ji je prekipela.

SAMOPO

Okno je odprto, na pisalni mizi, ki se je čezno zleknil Polak, prepih lista med papirji.

Na ravni strehi samopostrežne restavracije stojijo Toni in še trije drugi. Vsi vpijejo in mahajo zdaj navdol proti rumenim rokavicam zdaj navzgor proti kabini na žerjavu.

Skozi vrata zadiši po kavi. Tako kot včeraj pri Bajukovih, pomisli Vukajč. Kavica, kajne seveda, majhen razgovor, kajne seveda...

Polak ga je poklical kar s strehe, kjer zdaj z rokami mlatijo tisti štirje. Tu v baraki, pri vodji gradbišča, bi naj tajnica skrbela za to, da ju ne bi nihče motil. In takoj skuhalo kavico, kajne seveda.

SAMOPO

»Inženir gor ali dol! Veš, kaj se to pravi: stolpnica? — Že, že, graditi jo začnemo šele prihodnje leto, vendar tudi takrat še ne bo imel izkušenj...«

Žerjav znova zaječi, črke se tokrat začno odmikati od okna, naravnost proti možem na strehi. Orokavičene roke mahajo za njimi kot v slovo.

Na vratih potrka, skozi škripaje odpirajočo se režo previdno stopi dekle s skodelicama na pladnju. Potisne ga pred Vukajčem na mizico. Ostro za-
diši po znoju. Zlepljena vlažna dlaka pod pazduho. Vrne se in trenutek
zatem spet pride z džezvama, držeč vsako v drugi roki. Zdaj zad'ši samo
po kavi. Po kavici, kajne seveda. Na njej mehurčkasta pena. Kot na moštu,
kadar vre. Vrata se škripaje zapro, Polak nekam jezno vrže slušalko na
vilice. Odlepi se od mize in s telesom zastavi okno skoraj do kraja.
S — — — — O

»Včasih bi človek telefon najraje zagnal nekam —.« Sede Vukajču
nasproti. »Ah, kavica, kavica...« Pomeša jo z žličko in natoči v belo por-
celanasto skodelico. »Izvolite, Vukajč.«

Stori natanko tako kot Polak: pomeša in naliže.

Pihata, srkata in spet pihata ter molčita oba.

»Kje sva nehala?« Polak si snova napolni skodelico. Vukajč tudi. »Ah,
saj še niti začela nisva. Ta telefon...! Veste, zakaj sem vas poiskal?«

Vukajč ga samo pogleda in si preloži kapo s kolena na koleno.

»Kmalu bo prišla štafeta skozi naše mesto.«

Vukajč za trenutek dvigne pogled SAMOPO in pomisli. Štafeta? Titova
štafeta? Najbrž. Maj je tu —.«

»Ste jo že kdaj videli?«

»Seveda,« odvrne Vukajč. »Nekoč sem celo sam tekel. Kmalu po vojni
je bilo.«

»No, potem veva oba, za kaj gre. Torej, kmalu bomo sprejeli štafeto v
tem mestu, kajne seveda. Na Trgu revolucije, kot vselej. Štafetno palico
nosi, saj veste sami, mladina, vojska, milica, delavci... Tudi iz našega
podjetja bo treba koga poslati, kajne seveda...«

Potegne cigaretno škatlico in ponudi Vukajču. Dokler svaljkata na mi-
zici, meteta zrnca tobaka z nje in si nažigata, spet vlada molk. Potem se na
stolu z nagnjenim naslonjalom zlekne Polak in zlekne se tudi Vukajč.

SAMOPO Vsi štirje možje na strehj držijo modre črke ter si pri tem
kriče in križem nekaj dopovedujejo.

»Vendar začnimo najprej z drugega konca,« zamomlja Polak skoz
cigaretni dim. »Kaj bi rekli, Vukajč... kaj bi rekli, če bi vas kdo predlagal
za sprejem v Zvezo?«

SAMOPOSAMOPOSAMOPOSAM Zvezo? V kakšno Zvezo? Pa ven-
dar ne —? »Mislite... v partijo?«

»Da.«

SAM Zasmeji se. »Jaz v partijo?«

»Zakaj pa ne? Dober, pošten delavec ste. In osnovna organizacija na-
šega podjetja je ugotovila, da ima med člani premalo delavcev. Zato že
nekaj časa razmišljamo... izbiramo...«

»Kaj boste z mano v partiji?« — Ne, jaz v partijo! O partiji pravza-
prav ne vem nič jasnega. Pravzaprav samo toliko, da... pravzaprav, da
so komunisti... pravzaprav... »Kako bi rekel... Jaz vendar nisem za kaj
takega... Partija...«

»Kaj ne bi bili za kaj takega! Vsak pošten človek je. In vsi vas hvalijo.
Discipliniran, vesten, dober tovariš...«

»Sele pred nekaj tedni sem prišel sem v službo. Kdo bi tedaj že lahko povedal, kakšen sem? — Da niste govorili s Tonijem?»

»Sem. A mu nisem povedal, kake načrte imamo z vami. Vendar sem se menil tudi z drugimi. Z delovodjo... In navsezadnje tudi jaz kaj vidim.»

»Ne, ne,« kratko reče Vukajč.

»Poslušajte, Vukajč. Sami veste, sami vidite, da pri nas še ni vse tako, kot bi moralo biti. Človek še marsikdaj ima dober razlog, da... kajne seveda... malce pogodrnja. Nizke plače, drag nja, slaba stanovanja — »zdajci kar poskoči« — hišo vam je zemeljski plaz skoraj porušil, Vukajč, na svoji koži čutite, kaj se to pravi, kako težko si boste zgradili novo, kako hudo je z denarjem! In da bi nam bilo boljše, se moramo napeti vsi, vložiti vse napore... da bi nam bilo kar najhitreje laže... In če ste v partiji in se kot njen član trudite še bolj kot drugi, ki niso organizirani, prispevate tako še več k napredku, svojemu napredku in napredku nasploh...«

Z eno besedo, ne razumem ga. Težak železen kavelj je priplaval pred okno in se zdaj spušča nad tovornjak, na katerem že spet mahajo rumene rokavice. Zdaj desna, zdaj leva. Kaj me res hočejo v partijo? Jaz v partijo? Mi bo —

»Mi bo — glas se mu sunkoma ustavi v grlu. Mi bo partija pomagala zgraditi hišo? Namesto tega bi pa naj ja z še več delal.

»... sama hudobija — ali niste hoteli nekaj reči?« — da, še preveč hudobije je na svetu. Zato nam gre slabše, kot bi nam lahko šlo. Če se borimo za večji delovni učinek, če hočemo z manjšimi materialnimi izdatki doseči več, si ne ustvarjamo samo več dobrin, ampak se v bistvu onkraj konkretnega sveta bijemo s hudobijo, Vukajč, z zlom, z nasiljem, Vukajč...«

»Da.« Zunaj zgolj zabrni žerjav, vendar — nasmehne se sam pri sebi: kaj takega! — vendar na vsem lepem zasliši, ali vidi, nekje daleč za sabo... eh, abotno, zares, neumnost, da: kač! Juri Juraj — kaču po glavi daj!

»Saj je tako, ali ne? Pravi komunist se pravzaprav bori, z vso svojo bitjo, proti zlu.«

»Ampak — Juri Juraj — kaču po glavi daj!

ST STR STREŽNA Rokavice krilijo.

»No, prav.« Polak nekam pomirjen, zadovoljen seže po skodelici. »Pa drugič dalje. Vendar nazaj k prejšnji stvari: štafeta. Sindikat Fundamenta bi rad poslal tudi vas, poleg še nekaterih.«

Spet jaz? STREŽNA Zakaj spet jaz? »Ne bi raje koga drugega?»

»Tu se pa res nimate kaj upirati, Vukajč! Saj vas ne bo stalo nič. In še prost dan boste imeli. Zjutraj vas naš tovornjak odpelje, vas odloži drugega za drugim ob cesti in potem sedite lepo v travi, dokler ne prispejo. Stečete z njimi tistih sto metrov. To je vse.«

STREŽNA STR Takrat doma — prav tako smo se razporedili ob cesti, do Večeslavec — visoka visoka visoka trava — sonce sonce sonce — Matilda na njivi STR Črke pristajajo na strehi.

»No, ja, če že mora biti.«

»Nikar tako neveselo! Navsezadnje je to priznanje. Izbrali smo vas, samo najboljšo, kajne seveda. Ta ali tisti utegne postati še član Zveze.«

Polak ga ošine s preiskujoče hudomušnim pogledom. »Toni mi je povedal, da ste bili v brigadi.«

»Bil, da.« Iizgradiiiti pruuugu Šaaamac Saaarajeeeevo...

Kavelj že spet priniha nad tovornjak. Okorno se ravna po mahajočih rokavicah.

»Vidite, v vas tiči več, kot bi človek le zaslutil.« Polak se skoz oblak cigaretnega dima zamišljeno zazre vanj.

Žerjav za trenutek utihne, orokavičeni mož se skloni nad kavelj, potem ho-op! in stroj zabrni znova. Rokj že tudi v zraku. Trije izmed štirih na strehi do pasu goli, z rokami ob boku.

»Bajuk je danes začel,« zdajci reče Polak. »Najel si je nekaj Bosancev, ki bodo na hitro podrli drevesa, očistili prostor, izkopali jamo za gašenje apna... Nato sta vidva s Tonijem na vrsti. Lep zaslužek se vama obeta, moram reči...«

Lep zaslužek, lep zaslužek! RESTAV Zdaj že drugi dan isto. Ko da ne bova za to trdo delala. »Saj tudi ne bo lahka reč: graditi tak vikend tam v gozdni strmini...«

»Res je. Vendar, če pomislim — če bi se menj tako podrla hiša kot vam, Vukajč... Splača se napeti vse moči. Naj stane, kar hoče — gre morda za najpomembnejši dogodek v življenju družine, kajne seveda. — Poslušajte, Vukajč, nekaj vam bom predlagal. Dajva, pokadiva še eno. Izvolite... Predlagal bi vam — pomagati vam hočem pravzaprav... Bajuk bi vam dal večjo vsoto denarja... kot predujem.«

STAVRESTAVRESTAVRES »Predujem?«

»On bi to storil. Saj boste delali nekaj mesecev zanj, kajne seveda. In prihodnje leto prav gotovo tudi. Tako bi si vas zagotovil. Lahko da bi namreč kje našli možnosti za še večji zaslužek, pa bi mu ušli tjakaj. Lahko da — čeprav seveda ne verjamem, da bi se dalo najti kaj boljšega. Kaj pravite k temu? Počakajte, še nečesa sem se spomnil! To bo celo še veliko ugodnejše za vas. — Včeraj ste omenili, da vam je žena poslala denar iz Avstrije, ne?«

Vukajč prikima.

»In bo spet poslala?«

»Vsak mesec sproti bo pošiljala. Do jeseni bi radi nabavili, kolikor je le mogoče. Pozimi je take stvari težje urejevati.«

»Veste kaj?« Polak seže po skodelici. »Prazna!« nekam nemirno, ne-strpno zamrmra. »Bi hoteli še eno kavico?«

»Hvala.« Kavico! Kavico!

»Potem tudi jaz ne bom. — Veste, kaj? Kaj sem že hotel reči? Ah, da! Kolikor vem, bi si Bajuk rad priskrbel še nekaj šilingov. Vikend si hoče opremiti z različnimi stvarmi, ki bi jih rad kupil v tujini. Ponudite mu šilinge, ki jih bo zaslužila vaša žena. Če hočete, kajne seveda, lahko jaz zavrtim telefonom pa mu povem.«

Samo počasi! RESTAV Modre črke, povezane s kovinskima letvama, se spuščajo k štirim možem. Samo počasi! Naj pove do kraja. Morda RES ni RES tako neumno. RES

«... b' izpeljali takole: vi obljubite, da Bajuku prodate šilinge, ki jih bo oktobra, novembra ali kdaj že prinesla vaša žena. On vam bo — prepričan sem, da bo šel v to — on vam bo pa že zdaj dal dinarje. Seveda boste spet dobili za vsak šiling nekaj več. Tako kot zadnjič.»

«Recimo, da denar lepo vzamem, jeseni pa potem ne bom hotel nič slišati o šilingih?»

«Vi tega ne boste storili.» Polak se samozavestno zasmije. »Saj ste že na pol komunist.« Spet ga preizkušajoče hudomušno pogleda.

Rad bi vedel, če so resnično vsi taki poštenjaki... Kavelj plava čez gradbišče proti tovarnjaku. Kar mika me, da bi ti jo zagodel in ti pokazal, kdo je poštenjak. He he —

«Navsezadnje lahko skleneta pogodbo.»

«Z njo ne bo mogel nikoli... recimooo... pred sod šče.»

«Zakaj ne?»

«Ker bo v njej pisalo, da gre za kupčijo z devizami. To pa ni dovoljeno, ali?»

Polak zamahne z roko, da zaprši od cigarete, ki jo stiska med palcem in kazalcem. «O šilingih ne bo v pogodbi ne duha ne sluha.»

Vukajč ga pogleda. Stvar postaja resna. «Kako to?»

«V pogodbi bo šlo zgolj za d i n a r j e. Podpisani Jurij Vukajč izjavljam, da sem od Mihe Bajuka... prejel toliko in toliko din posojila in da ga bom vrnil do tega in tega dne. Razumete? Dinarske vsota bo seveda ustrezala vrednosti šilingov. Vendar je jasno, da boste Bajuku dali šilinge, čeprav bo pogodba govorila o dinarjih.»

A, tako misliš. RACIJA Pravi lisjak. »Kaj bo pa rekel Bajuk?»

«Prej sem se že ponudil: če hočete, zavrtim telefon.»

Glavo stavim, da takoj stečeš tja, Bajukov hišni prijatelj. RACIJA

«Predvsem bi pa moral razmisliti jaz.»

«Se razume! Se razume, Vukajč!» Polak urno vstane.

Tudi Vukajč se dvigne. Črke so že skoraj nad streho. Polaku natančno nad glavo. Vsi štirje možje držijo roke v zrak, ko da bi nekomu vzklikali. RACIJA Da se človek lahko tako žene za temi devizami... RACIJA

Možakar je bil na moč molčljiv. Ko je skočil s tovarnjaka, je pozdravil Vukajča s tem, da se je s kazalcem dotaknil čepice. Potem sta brez besed nekajkrat obšla pločnik pred banko, si nekajkrat natačno ogledala uslužbenke za stekleno steno, kjer so ljudje kar naprej in naprej preštevali denar, ter se nekajkrat poglobljena zazrla v promet ki se je valil mimo njiju.

Nazadnje ga je Vukajč že v tretje zaprosil za ogenj. »Torej bova malce tekla,« je dejal, preden je pritisnil cigareto k njegovemu ogorku.

«Tekla...»

«Bolje to, kot pa delati. Dobro, da so me izbrali.»

«Kje pa delate?»

«Pri Fundamentu.»

«A.»

Prikazala se je spet zelena luč in križišče je zahrumelo, ko da hoče pobesneti. Zagledala sta se v štiri vrste avtomobilov in molče opazovala, dokler ni znova zasrepela rdeča luč.

»Pri nas ni nihče izbiral,« je tedaj rekel možakar. »Pobrali so nas kar prvih dvajset. Mene recimo ne bi bilo tu, da nisem šel prav tedaj v garde-robo po malico.«

Vukajč ga je molče pogledal. In Polak mi pripoveduje pravljice o tem, da častne naloge vselej opravljajo najboljši. Vzemite čisto obleko. Vukajč, vendar pazite: delavsko obleko. Nastopili boste kot delavec. To je vaša častna un'forma. Tale poleg mene je prav tako v častni modri uniformi, le da je vsa smolnata in preperela. Je torej Polak brbral kar tako tjavendan? Ni za temi velikimi besedami ničesar več? Ali pa so te besede zgolj zato tako velike, da bi se lahko z njimi skrilo kaj drugega?

Zdaj spet zelena luč. Trušč mu je prevpil celo misli.

Naslanjala sta se na sivo prepleškano soho, ki je visoko zgoraj nosila mlečno bel balon električne svetilke, niže pa troje zastav. Za njima je v krogu stalo nekaj kratkohačnih, kratkokrilih šolarjev in šolark. Vsi so imeli rdeče rute okrog vratu.

»In kje delate vi?« je nato vprašal Vukajč.

V odgovor je zamahnil z roko, ko da gre na neko povsem samoumevno stvar. »Star likovec.«

Vukajč je vprašujoče dvignil obrvi.

Vam pri Fundamentu pravimo fundamentovci,« je pojasnil drugi, »mi pri LIK-u pa smo likovci.«

»A tako . . . Lesno industrijski kombinat Jelka?«

Drugi je pokimal in vrgel ogorek med vozila, ki so se v tem trenutku rohne pognala naprej.

Vukajč se je osuplo odsunil od sohe in se obrnil proti likovcu. »Ali ni Bajuk vaš direktor?« mu je zavpil v obraz.

Spet je pokimal.

Vukajč se je znova naslonil. Glej, glej! Pri Bajuku so torej kar s prstom pokazali: ti, ti, ti . . . se udeležiš štafete. Nihče ne zgublja besed o kaki častni nalogi.

Poševno na drugi strani se je začel Trg revolucije. Na drevesih so viseli zvočniki, iz najbližjega je proti njima kipela glasba, vmes kdaj pa kdaj na vsem lepem: ena, dva, tri, štiri, pet . . . Daleč v ozadju je bilo med vejevjem komaj moč v'deti velik oder, ves prevlečen z rdečim platnom. Po njem je živčno tekalo nekaj postav, prenašalo lestve, zabijalo žeblje in nategovalo kable.

»Kakšen je kaj vaš Bajuk?«

V odgovor je najprej zmignil z rameni. Nato pa: »Tako, tako . . .«

Tik pred njima je obstal ogromen tovornjak s prikolico. Ko se je cesta spet odprla, je najprej zahropel, da je ves zadrgetal. Potem se je začel ječe pomikati in opazovala sta ga, dokler ni zapeljal čez križišče in dalje vzdolž trga.

»Kakšen je do vas delavcev?« je vprašal Vukajč.

»Hvala bogu ga ne videvamo pogosto.«

«Hvala bogu?»

«Če vsaj enkrat doživiš, da zarjove nate, boš tudi rekel hvala bogu . . . V glavnem pa molči in tedaj si pravzaprav ravnodušen do njega. Vendar, če ga kdaj prime . . . Tedaj se zdi, da je razkačen vstal že svoji babi od spalne srajce.»

«Nekaj sem slišal . . ., da si namerava zgraditi vikend . . .»

«E, kdor zna pa zna . . .»

«Nekje tam onkraj hriba na gozdni polici.» Vukajč je pokazal čez ramo, le da je na tisti strani stala banka in hriba sploh ni bilo videti . . .

Kdo bi si mislil, kdo bi si mislil . . .

Na trg so se nenadoma začele zgrinjati množice. Mladina z zastavami, s cvetjem . . . Na ulici so vozila izginila, zato pa so se toliko bolj napolnjevali pločniki. Iz zvočnikov so pljuskale hitre koračnice in prhutale med širokimi stimi platanami kot jate golobov. Krog šolarjev za njima se je bil povečal, zdaj pa se je strnil v gručo in se mimo njiju prerinil na prazno ulico. Pridružila sta se jim tudi dva miličnika in dva vojaka.

«Torej morava še m'dva,» je rekel likovec. Spustil je cigaretni ogorek pred sabo na tla in ga pohodil. Nato je snel čepico, jo vtaknil v žep na bluzi in stopil s pločnika.

Tisti hip, ko se je Vukajč hotel odpraviti za njim, se mu je nekdo dotaknil ramena.

«No, mi n'iste hvaležni, ko sem vas dal postaviti semkaj? Ko boste pretekli svoj kos poti, boste tako rekoč pred odrom. Videli boste vse. Kaj, ko bi vas bili odložili kje na robu mesta? Presneto daleč bi morali capljati do doma. In ničesar ne bi videli, kajne seveda . . .»

Vukajč se je zgolj mlačno nasmehnil. Za Polakom v banki so se drenjale uslužbenke. Ena izmed njih se je s pestjo, v kateri je stiskala debel sveženj bankovcev, naslanjala na šipo.

«Takoј moram dalje, Vukajč. Le nekaj še. Bajuk hoče govoriti z vami. Vidite tisti zvočnik na robu trga? Pod njim je stojnica, kjer prodajajo sladoled.»

Vukajč je pokimal.

«Tam počakajte nanj. Ali bo pa on čakal na vas.» Prijel ga je za nadlaket in stopil tesno k njemu. «M'slim, da se vam bo splečalo počakati, Vukajč.» Pomežiknil je, mu še bolj stisnil nadlaket, nato pa naglo odšel.

Če mislita, da sem tak božji volek, če mislita, da bom kar tako nasedel prvi zvijači, ki si jo izmislita, sta se grdo zmotila. V notranjosti mesta se je skoz ulico že valila lesketajoča gmota. Če hočeta prelisčiti Vukajča, si bosta pošteno opekla prste. Ne vesta še, kdo je Juri Juraj. In zgrabi ti Juri Juraj bridko sulico — torej bom tekel čisto tu na krilu. Črnolasec v sredini: majica in bele, tesno prilagajoče se hlače. Sprejel bo palico in jo nesel dalje. Ob njem na vsaki strani po nekaj mladincev, po en vojak, po en miličnik in po en delavec. Likovec ob tistem pločniku, jaz ob tem. Iz valeče se gmote so se že izluščile postave. Nekaj korakov spredaj prihaja štafeta. Pred štafeto dvoje avtomobilov. Okrašenih s cvetjem. Kako ti zvočniki treskajo! Bum bum bum — krrr krrr krrr — malce hripavi, kaj? Palico nese dekle. Drži jo mirno pred sabo, kakor svečo; zato pa to-

liko bolj maha s prosto roko. Kako jo užiga muzika! Cvetje dežuje na štafeto. Zelenje. Zastavice kot metulji. Vzkliki. Roke. Vse se vsipa. Hej, brigade, hitite — krrr krrr — ... odite, zatrite ... Če hočeta opehariti Jurija Juraja — črnolasec se je nagnil naprej, kakor da bi rad kar se da hitro ujel palico — Jurija Juraja, Jurija Juraja ... Saj ga ne bosta. Kaj bi reveža odiral. Hiša se mi trga in se seda. Matilda na enem koncu sveta, celo v tujini, jaz pa na drugem koncu, otroci pri prezaposlenih starcih sami. Kaj se boš spravljal nad takega nesrečnika? Če bi pa se le — tedaj je tvoj čas prišel Juri Juraj. Jo je že ujel, palico — stecimo! — ne tako hitro, ne vidiš, da so drugi zaostali? Počasneje, skoraj korakoma. Kako naglo smo tekli takrat na Bajni, vsak je hotel biti prvi. Ko da bi bili tekmovali. Cvetje kipi, zelenje kipi, zastavice, vzkliki, roke — tedaj, Juri Juraj, se poženeš nad vso hudobijo. Vendar če mi bo dal predujem — ali me tedaj res misli potegniti? Narcise, šmarnice, nageljni, španski bezeg ... Ko bi le vedel, zakaj se mi tako rekoč prilizujeta, In tudi Toniju. Počasi, počasi! Vsi moramo teči v eni vrsti. Korist imata od naju, midva imava korist od njiju. Če je zgolj tako, zgolj navaden daj-dam, se ni treba vznemirjati. Kaj pa, če je kaka večja ukana za tem? Saj me ne bosta, hiša se mi podira, družina mi je raztresena na vse vetrove, delo v petek in svetek, počitka od včerajšnje nedelje dalje za nekaj mesecev nikoli več — saj me ne bosta ... take svinje pa spet nismo ljudje. Smo že pod platanami. Kdo pa meče tako trapasto? Saj mi še oči iztaknejo ... Kri borcev vihra skozi hos- krrr krrr — če pa me le spravita v godljo, tedaj vaju zmrvim kot podjedce v gnezdu. Rsk rsk rsk. Da ne ostane nič. Da bo nebo krvavo jokalo za vama. Kajti tako kaznuje hudobijo Juri Juraj. In Polak bo prvi čutil to kazen, Polak, ki zna tako lepo peti o borbi proti nasilju, hudobiji, zlobi ... Cvetje nad nami, pod nami, pred nami ... In da boš vedel, da se boš čudil, da boš strmel, morda bo iz tvojega discipliniranega delavca, dobrega tovariša res nekega dne, kakor to hočeš ti, morda bo res — zdaj zdaj predamo palico »najboljšemu športniku leta«, še nekaj nekaj korakov, pa jo ponese dalje na oder — da, Polak, sapo ti bo vzelo, a bo morda vendarle res: neprijetnega komunista boš spravil med komuniste. Tam Jurija Juraja niti slutil ne boš, on pa se nekega lepega dne s sulico nad hudobijo nad zlo zmaga cvetje cvetje cvetje palica se vzpenjata na oder ...

Znašel se je sredi množice. Porin'la ga je od zadaj, pa tudi s pločnikov se je zgrnila in ga potegnila za sabo. Vendar daleč ni prišel. V gneči ga je le potiskalo sem in tja, ga sunilo zdaj komu na hrbet zdaj spet komu vznak na prsi. Ko je štafetna palica prispela na oder ter so se vzdignili oglušujoči vzkliki in ploskanje, se je množica okrog njega spremenila v en sam železen primež. Nazadnje se še ne bom mogel o pravem času izmotati. Sestanka z Bajukom konec koncev vendar ne smem zamuditi. Ozrl se je. Kje prodajajo sladoled? To mora biti v tej smeri. Začel si je utirati pot. Ker je rinil nazaj in ne proti odru, so ga nekako vendarle spuščali mimo. Dobro moram premisliti. Tisočkrat sem že, pa še enkrat. Prav gotovo bo govoril o predujmu. Sprejemem — če je le ostalo tako, kot sva se o tem pogovarjala s Polakom. Potem takoj pošljem denar in napišem, da naj nemudoma naroče opeko, apno, les, navozijo pesek, se pogodijo z mi-

zarjem... Taka vročina. Pa je še daleč do poldneva. Na tisti gozdni polici je prijetneje. Vetre, senca. Zmečkana trava duhti. Vonj po smoli. Če bo vsako nedeljo tako kot včeraj, ne bo hudo. Samo da priteka priteka priteka denar. Če dobim predujem — tamle je, ne, to ni Bajuk. Da to vejevje ne bi tako viselo k tlom! Iz gneče sem se zrinil. Zdaj pa počasi. Ni mu treba vedeti, kako mi je pri srcu. Ravnodušnega se moram delati. Če daš, daš, če ne daš, ne daš...

Skale, ki je za njimi šumljala voda, so stale negibno kot dremavi mroži.

Prisopel je že skoraj do njih. Se nekaj metrov, pa lahko sunem tudi ta navoj od sebe. Zver prekleta...

To betonsko železo, te kot mezinec debele žice pravzaprav, so pripeljali včeraj: kakih deset kolobarjev, ki pa so se razsuli in so bili tako zamršeni, da ni pomagalo nič drugega, kot da sta železo razpotegnila po vsej polici, vse tja do kolovoza in še čezenj, tu na tej strani pa malodane še med skale. Vse odkar ju je danes Malčji pripeljala, se je mučil s temi zadržavilimi, krivenčastimi, upornimi, od sonca razbeljenimi kačami.

Ko začneš pri kolovozu, še gre. Napraviš prvi lok navoja, ki bo nazadnje tako težak, da te bo kar metalo sem in tja, nato potočiš drugi lok po tleh, pa tretjega... Na nastajajoči kolobar pritiskaš z obema rokama, da se ti ne bi razsul kot stisnjena vzmet, brzdaš ga z obeh strani z nogami, s stegni in meči ga prižemaš, medtem ko se železo vse nevoljnejše podaja ter strupeno škrtja in siči. Senca, ki v njej, tam pred uto, Toni hrupno zbija deske in pripravlja opaž za betoniranje, je sicer senca, vendar sopeno razgreta, žvekasta, da se ti cedi kot raztekočinjena glina po obrazu. Ko prideš na krčevino, kjer bo potem stal vikend, pa se ti drugi, tisti besno razžarjeni kolobar pod nebesom še siloviteje upre v hrbet. Dotiki vročega železa na nogah, ki so gole, ker nosiš kratke hlače, niso znenada nič proti tej pripeki. Kolobar pa raste in raste, že se moraš pošteno razkoračiti, če hočeš, da te ne vrže, hkrati pa še bolj paziti, da se ti ne razbeži zrepenčeno v toliko vetrov, kolikor lokov ga sestavlja. Vselej si mislil, da so tla že zdavnaj povsem pohojena, tokrat pa kar mimogrede odkriješ praprotno stebliko, ki se človek še lahko zaplete vanjo, in se le s skrajnim naporom izmotaš iz nepričakovane zanke. Skale, brezčutni mroži na koncu sršeeče železne kače, so več kot obljubljena dežela, a se kljub vsem mukam utegneš ozirati za njimi, izmerjati razdaljo med njimi in seboj ter kleti, ker se teh poslednjih nekaj korakov poti tako prekleto po polževo skrajšuje. Poleg vsega pa tam zadaj dražeče šumi, ne, pôje, ne, gostoli voda, gostoli vodica — v vseh vročih dneh si se kar naprej vračal samo k njej, zdaj pa še nanjo ne smeš misliti, ne na izsušena usta in grlo, ker kolobar sicer izkoristi prvi trenutek tvoje nepazljivosti in se ti nemudoma razsuje pred nosom.

In ko se torej koprneče oziraš proti skalam, na vsem lepem zagledaš — vsaj zazdi se ti, da zagledaš, ker si pač v takem položaju, da ne moreš ničesar prav videti, če že sploh lahko kaj opaziš — zagledaš, ko znova šineš s pogledom tjakaj in obenem stisneš zobe, da ti zver skoraj v poslednjem hipu ne bi ušla izmed kolen, zagledaš in še zmeraj prav ne verjameš

očem, zagledaš dvoje zagorelo rjavih lešnikovih jedrc. Toliko da ti kolobar ne bi bil ušel! Zaradi tistih dveh temnih lešnikovih jedrc. Prisopeš do konca, vendar ne odrineš končno premaganega železnega obodja od sebe, kot si to storil pri prejšnjih treh kolobarjih. V sencih ti razbija, na obrveh čutiš kaplje potu, kljub temu pa se še dalje naslanjaš nad zarjavelo ločevje, se opiraš nanj in strmš strmš pekočih oči. Malči se je na pol zleknila nad ogenjček, z desnico, si drži lase na zatilju, z levico se opira ob tla in piha pod dračje, ki se izpod njega samo bledikavo kadi. Zgornji del kopalne obleke se ji je odlučil od grudi kot lešnikova lupina od zrelega jedra. Tedaj pod dimom že tudi poskoči rumenkast jeziček, dekle se zravna in znova stopi pred stojalo.

In Vukajč je z zamudo vendar porinil kolobar k drugim trem, se omočno obrnil ter se opotekel nazaj proti nasprotnem koncu police. Ravno tega mi je še treba. Vse sluzavo in dlakavo mesovje Safetovih babjih slik ni zmoglo tega, kar sta v trenutku storili ti drobni jedrci. Ravno tega mi je še treba... Pritaval je do kolovoza in sedel na obronek. Nekje globoko v trebuhu, nekje na dnu mu je zagorelo. Cele mesece zgolj tu pa tam kako pismo od Matilde, v njih večno naštevanje prisluženih šilingov in hvale bogu sem zdrava in hrana dobra in stanovanje tudi v redu samo da bi že lahko začeli graditi hišo in ostali potem doma da se otroci ne spridijo in starca ne pogineta sama na tistih bregačah še nekaj mesecev in sem spet doma... Čisto čisto čisto vsakdanja pisma, in vse je prav, vse je mirno, telo čaka le na hrano in na počitek, duha ne privlači razen načrtov za gradnjo skoraj nobena stvar, včasih le s Francetom malce podiskutirava ali pa odideva s Safetom v kino, če je ravno časa za to in če sem se do sitega naspal, vse vse vse je zares spokojno, dokler...

Vstal je in si nataknil rokavice. Tako, pa se znova zaobodim čez polico. Prvi lok, drugi lok, tretji lok... Pogledal je izpod čela, izpod obrvi na drugi konec, ne tjakaj, kjer bo potem tej sikajoči kači priškrtnil še rep, ampak med skalami do njenih rahlo razkoračenih nog, ki ji jih edinih ni zakrivalo platno, napeto čez bel lesen okvir. Ravno tega mi je še treba. Zakaj Longi zadnje čase več ne prihaja z njo? Se je naveličal čakati tam zgoraj nad steno, medtem ko se ona nenehno vrti okrog svojega stojala? In pacá pacá pacá po platnu? In se mota okrog mene? Vukajč, tvoj hrbet je kot kostanj, žametno rjav. Tega ni rekla danes, vendar so vselej enake besede v njenih očeh. Kakor prej, ko sem prišel pit vodo in me je gledala, držeč čopič zapičen v platno. Molčala je, a sem razumel vse. Le da takrat še ni bilo tistih jedrc, pa sem vse jemal, kakor starec jemlje otrokovo navdušenost. Samo tega mi je še treba. Da me bo razžiral še ta ogenj. Ko sem bil prej tam, je vprašala: si videl, kaj slikam? Nisem. Pa poglej. In sem pogledal, medtem ko se mi je cedila voda po golem hrbtu in prsih. Nisem videl ničesar. Se pravi, na platnu je bilo nekako ogromno zeleno morje, lešnikove barve, tiste sladkobne mehke lešnikove barve, kakršne so tudi njene kopalke, sredi tega morja pa rjava, malce pomarančna gruda; ne, nekaka žival, ki jo je požiralo morje, ampak tekoče blato... Kaj praviš k temu, Vukajč? Kaj naj bi bil rekel? Molčal sem in negotovost skrtil z dlanimi, ki sem si z njimi otiral vodo z obraza in iz oči. To bo moje diplomatsko

délo, je zaklicala za mano. In sem spet čutil njen pogled na svojem hrbtu. Čutil ga natančno, kakor zdaj čutim razbeljene sočne pesti, ki mi tu na krčevini bobnajo po hrbtu. Prismuknjeno mlajšé, sem si rekel, medtem ko sem stopal od nje tja proti kolovozu. In s tem bi bilo zame vse opravljeno, ko se potem ne bi bila izluščila tista jedrca. Prepričan sem, zdaj sem prepričan, da je tisto rjavi bik, ki se potaplja sredi morja.

Sklonjen nad mrščeče se železo je spet vrgel pogled izpod obrvi. Trepalnica mu je precej nekje otrnila kapljo znoja, ki se mu je lilasto, pekoče razlila po očesu. Zamežikal je. Kopalke imajo na levem boku zadrgo. Na zadrghi pa svetel obroček. Binglja, kakor velik uhan na cigankinem ušesu. Če bi vtaknil prst v ta krožec in malce potegnil. Zzk! Še s prsmi se je upiral v kolobar. Železo se mu je vžigalo v golo kožo. Na desnem bedru ima zelen madež. Debel kot krasta. Da bi ga lahko z nohtom odkracjal. Takole: počasi — ne, ne z nohtom, z mečicami vseh prstov, ne, z dlanjo... Grlo mi izsušeno siga. Sonce mi kipi na hrbtu kot slap isker pri varjenju. Zato, ker prej nisem odšel p't, ker se nisem niti malce omočil v hladnem studenčku, zato ker... Njegov pogled, ki je hlipe meril také počasi zmanjšujočo se razdaljo do skal, kjer bi bilo rvanje z železom konec, ji je hkrati živčno krušil zeleni madež s stegna. Spodnji rob platna jo je zdaj prerezoval že nad boki. Popек kot očesce na jabolku. Zdaj je desnico ohlapno spustila. Čopič, ki ga je držala med prsti, se je zelenkasto, mokro zalesketal.

Skale, tolsti okorni mroži, se osuplo zastrme vanj, ko s pritajenim stikom sune ukročeni kolobar mednje. Nekaj kar ga kar zaluča mimo stojala, mimo ogenjčka k potočku, ki drči z višine po steni. V prvem trenutku zasiči v njem kot razbeljeno jeklo v kalilnici. Razmočen mah mu lakotno srkne ves ogenj iz trebuha. Voda mu vznemirjeno zašumi na plečih in mu že tudi kot belouške s penastimi belimi glavami zacuri po hrbtu navzdol. Odžene se od drhtavega žubora. Mrežasto se mu zacedi čez oči. Nekje pred njim se sprelijó zelene in rjave barve kot sence na znenada vzburkanem tolmunu. Z vsemi prsti si seže pod obrvi in odtrne težke kaplje z njih.

Stoječ pred platnom, še vedno povešajoč desnico s čopičem, ga gleda. Samo gleda ga. Palec njene levice moli skozi luknjo na paleti.

»Še enkrat stori to, Vukajč,« mu reče.

»Kaj?«

Pomigne z glavo proti mahovnatí steni, ki po njej koprenasto lije voda. Hkrati počepne nad tolmun in začne spirati barvo s palete. Pri tem se s prsmi nasloni na koleno. Jedrci nabrekneta čez rob zelenkaste lupine. Končiči las nekajkrat zarišejo po gladini. Nato vstane, se vrne pred platno in stisne dve tubi drugo za drugo: črviček rjave barve, črviček svetlo rdeče barve. Barvi naglo premeša.

»Daj, pojdi, Vukajč.«

»Kam vendar?«

»Ali vidiš tole sliko? Ne bo mi uspela brez tvojega sodelovanja.«

Vukajč se ozre na rjavega bika, ki ga požira zeleno morje.

Malči stopi k njemu in mu mezinec desne ce, v kateri drži čopič, zasadi v mokro dlako na prsih. Tako ga začne rahlo potiskati. »Pojdi, Vukajč,

pojdi.« Ima ostre, ozke zobke. »Pojdi . . .« Zdaj se mu že vsa njena drobna pest upira v prsi. Barva na paleti se mastno lesketa.

Vukajč se ritenski pomika vse bliže k šumljajoči vodi. Bik na platnu je vse manjši, vse bolj se pogreza v morjé.

Gleda mu nepremično v oči in ponavlja: »Pojdi, Vukajč, pojdi.« Ponavlja, kakor nekdo, ki ne ve, kaj govori in ali sploh govori. »Zlekni se še enkrat na tisto skalo. Tako da ti voda spet zapljuska čez hrbet.«

»Tja pa zdaj več ne!« Ustavi se ko vkopan. »Raje tam poleg, raje tja na razgreto skalo, ker mi je hladno.«

»Vročé ti bo še dovolj, Vukajč . . .« Govorica ji počasi, zavlečeno teče izmed zobkov. Kakor da bi mu besede obenem pisala z negibnim pogledom v oči.

Vukajč ji še zmeraj vidi čez ramo. Bik je že ves majhen, kot grudica sredi vzburkanega morskega žrela.

»Neee, neee . . .« pr držano, vlažno šepetajo njene ustnice. »Obrni-se-takooo-vgrezni-se-v-to-zeleno-blazno-mahu-takooo-naj-se-ti-voda - vlije - čez-hrbet-takooo-da-ti-bo-koža-spet-tako-divje-zagorela-tako . . .«

Mraz se mu kot rezka bolečina zagriže v trebuh, na hrbtu mu dekletove pritiskajoče prste odplavi pekoč curek. S srhom se zasukne, jo kot v grozi zaobjame z rokama, se zasukne zdaj z njo še enkrat in jo hrbtoma prit sne na gladko vročo skalo.

Telo pod njim se usloči, se z vzgrkom zboči od žgoče ploskve, da le pšenični lasje zakipe po kamnu kot prej voda čez njegov hrbet. Vendar ima oči zaprte, ustnice pa ko da se na njih nabirajo srage čudne naslade.

Copič je zgubila, paleta pa ji še zmeraj tiči na palcu, ki je posinel v svojem krčevito skrčenem položaju. Držeč jo samo na levem laktu ji z desnico zravna palec in spusti paleta na tla. V premrli členek se ji skoraj črno razlije kri.

»Ahhh,« se ji sproščeno, tiho izvije iz rahlo odprtih ust.

»Poglej, vso barvo si mi pritisnila na prsi.«

Njej pa se samo smehlja pozaba na ustnicah.

Razbeljena, težka se mu boči pod upognjenim telesom. Prvi lok, drugi lok, tretji lok . . . V lakteh mu zadrgeta. V trebuhu, nekje globoko globoko globoko spet top napon. In skloni se, upre se še bolj. Jedrca, jedrca . . . Zdaj zdaj jih vsrhnem iz lupinic. Loki pod njim se bočijo, sločijo . . . Jedrca se s prožnim tresljajem vsujeta čez rob lupinic. Ko da so v njiju gibke vzmeti, mu zakipita pod ustnicami. Z vsake strmi droben črn murenček droben črn murenček. Loki vse bolj divji. Sonce se že spet vžiga na hrbtú. Telo kot neizkriknjen krik kot neizbesnjen bes kot neizgrožena groza. Dvoje rok se zasaja v neraziskane neznanosti. Loki pa se bočijo, sločijo . . . ga zmagujejo vse bolj. Stena nad gozdno polico zamolklo pozvanja. Bvum bvum bvum. Sonce se kruši ob njej in mu s strmine kropi na hrbet kot bengalski ogenj. Vse en sam žar vse en sam žar vse en sam žar mroži nemo čumijo in potrpežljivo pričakajo neslišni vzdih neizkriknjenega krika neizbesnjenega besa neizgrožene groze.

Lepo sem jim rekel, da ne bom. Nebomnebonbom. In zakaj ne boš? so vprašali. Zato, ker se za kaj takega ne čutim sposobnega. Eno pesmico

pa boš vendarle znal zdeklamirati. Pri tem se je vzdignil smeh. Sploh je bilo vse nekam podobno veseljaškemu zboru in ne partijskem sestanku. Vsem se je mudilo domov, vsi so nestrpno stiskali aktovke pod pazduho — pa čeprav so sedeli — menciali in pogledovali na uro. Polak jih je miril in miril. Ampak tovariši, bodimo resnejši! Čez teden dni odkrijemo spominsko ploščo, slavnostni program pa še zdaj ni prav sestavljen, niti še ne zadolženi posamezniki, kakor bi bilo treba. In tako so tudi mene potisnili med zadolžene. Poglej, Vukajč, je rekel Polak in se sklonil čez mizo proti meni. Vsak izmed nas ima kako nalogo. Moški, skoraj vsi, kar nas je, bodo peli v zboru; France tudi, povrh bo pa še napovedoval. Štefka in Rok bosta poskrbela za to, da bo veža lepo okrašena. Čisto vsak bo prispeval svoje. Ti pa — ko da bi hotel sabotirati. Smo pa vendarle partijci, kajne seveda. Malce je molčal. In nato: ne smemo se blamirati. Sekretar Danilo s komiteja bo zagotovo prišel, brez dvoma še marsikdo izmed povabljenec. Izkazati se moramo. Če smo se odločili, da ne najamemo nikakega društva, ki bi nam izvedlo primeren program, ampak sklenili vse storiti sami, pomeni, da moramo res napreči vse moči. Naša osnovna organizacija si bo samo z delavnostjo priborila priznanje. Samo tako se bo izvila iz anonimnosti, kajne seveda. Jaz pa sumim, da se ti hočeš izviti nekam ven, nekam gor, dragi moj Polak. Kdo ve, če ne v občinski komite. Zakaj bi se sicer toliko slinil okrog Danila? In to že zdaj, ko je do konference, na kateri bodo volitve, še več kot leto dni. Ampak kandidat za člana komiteja me je vztrajno bombardiral čez mizo, medtem ko ga je podžigala neučakanost navzočih. Casa imaš še na pretek, Vukajč. Teh nekaj vrstic? Igračka! Ena, dve ... deset ... osemnajst — enaindvajset vrstic! Saj ne gre za to, da se ne bi mogel naučiti, odvrnem. Za kaj pa potem? me vprašujoče pogledajo. Se nikoli v življenju nisem deklamiral. Nisem sposoben enostavno, to je. Kaj pa, ko si bil predsednik mladinskega aktiva na vasi? se oglasi France. Zagotovo je bil prav on šepnil Polaku, da bi naj tudi jaz deklamiral. To imam od tega, ko se z njim spuščam v diskusije. Ampak v aktivu smo počeli kaj drugega, mu odgovorim. Kakor koli, se vmeša spet Polak, na neki način si že nastopal, vaju si torej že gledati v množico, ki vate upira oči. Vendar koliko let je že tega! se poskušam braniti dalje. Dobivali so me v precep, čutil sem. Ko sem se začel izmikati s temi leti, sem ga že polomil. Leta niso nič! klikne Polak in zamahne z roko. Nastopati, to zate kljub vsemu več ne more biti nič novega. Pa če pravim, da že celo večnost niti kakega časnika nisem pošteno odprl. Da sem malodane pozabil brati! To pa ne bo držalo! zdajci skoraj zavpije France. Ali nisi zadnjič prav mene vprašal po čtivu? In obrne se proti drugim. Zanimal se je za brošure o partiji, o samoupravljanju. Mene je prosil, naj mu poiščem statut podjetja in pravilnik o delovnih razmerjih. To zadnje izčivka Štefka. Nato pa spet France: in Toni mi je povedal, da si je dal od doma poslati nekaj knjižic ... Polak se nazadnje prizanesljivo nasmehne. Ali vidiš, Vukajč, da se lahko prepričamo o nasprotnem? Da si brez dvoma dovolj sposoben za tako drobčeno deklamacijo? Ne bom! Kar gnal sem svoje. Nebomnebomne —

Zila v vratu mu je udarjala, da jo je domala slišal. Nebomnebobom. Nekam v koren jezika, nekam proti ušesu, nekam v sence mu je poganjala vroče curke. Živčno je vrtel knjižico v roki. Zasilni oder pred njim je bil privzdignjen, tako da je lahko med nogami pojočih moških videl skoraj vse, ki so sedeli spredaj v prvi vrsti. Polaka: spet lisičje oko ob zapestju; Roka: palico med stopali upira v tla in se z rokama naslanja nanjo; Danila: razmršen, nenavzočega pogleda kot vselej; direktorja: suk-njič odpet, trebuh mu kot svaljek sili čez pas... Pesem se je lovila po veži, da je drmelo. Zajetni, pritlikavi šef računovodstva, ki je stal v zadnji vrsti zbora, si je z desno nogo udarjal tak kot kak bobnar. Pevci so imeli vsi roke na hrbtu in mencali s prsti. Bohor je vstaaal... Bohor žariii... Šef računovodstva se je ob slehernem zateglem glasu povzpел, kakor da bi rad pogledal drugim čez ramo.

Nebomnebobomnebobom. Tik ob desnem laktu mu je stal bronast partizan ter mu z brzostrelko, strumno obešeno čez prsi, meril naravnost v glavo. V drugi roki je držal zastavo, ki je plapolaje ovijala zgornji rob bleščeče črne plošče. Padli za svobodo: Vinko Jerman... Ustreljeni kot talci: Marjana Svete... Vaša žrtev — nam v opomin. Delovni kolektiv Fundamenta. V prostoru se je trlo ljudi. Stali so na stopnišču, stali so v Rokovi vratar-ski loži stali so med široko odprtimi vrati sejne dvorane, od koder je bilo slišati pridušeno zvenkljanje jedilnega pribora, ki so ga razporejali po mi-zah, pogrnenih za slovesno zakusko.

Nebomnebobomnebobom — bo, seveda bom. Zdrdral bom. Kar tako. Ka-kor so mi obesili tega Kajuha. Nekdo je vse skupaj slabo pripravil, v zad-njem trenutku jim je zmanjkalo ljudi, pa so zato lovili vsevprek. In bili so kot na trnju na tistem sestanku, uradniki in uradnice z uprave. Ura je bila daleč čez dve. Ob takem času so drugače že sedeli doma pri kadeči se juhi. Zdaj pa — kdo bo prevzel deklamacijo? Vukajč, novinec, naj po-kaže, naj se kar uveljavi. Ste za to? Seveda smo za to! In so odhiteli do-mov. Jaz pa brez kosla — nisem hotel v menzo, ker sem bil besen — brez kosla čez hrib na Bajukovo. Zaradi sestanka sem zgubil dve uri, povrh pa me je žulila knjižica s tistim enim samim milijonom v žepu... Nebom-nebobomnebobom. In ko je prišel čez dan k mostu — tam delava s Tonijem, odkar smo samopostrežno restavracijo končali — sem mu takoj povedal: tovariš sekretar — nisem rekel tovariš Polak, kaj šele gospod Polak, ker sem hotel takoj s prvimi besedami namigniti, da gre za nekaj v zvezi s partijo — tovariš sekretar, jaz tega ne bom deklamiral. Kaj pa imaš proti tej lepi pesmici, Vukajč? je nedolžno vprašal. Glista je dobro vedela, da nisem tako mislil, a se je sprenevedal. Ne bom, ker nisem sposoben, sem dejal. Fant moj, jaz mislim, da smo s tem na sestanku razčistili. Pri-silili ste me. In on: ali nisi prostovoljno stopil v partijo? Sem, seveda sem. No torej! je vzkliknil in kot prerok razprostrl roke. Proti meni je bil prišel ravno v trenutku, ko sem iz desak zbil opazno steno in ko sem jo hotel nasloniti k drugim, ki so bile že nared. Segala mi je skoraj do brade, Po-laku pa, ki je manjši in ki je stal na drugi strani, do nosu. Ko je torej zdaj razprostrl roke, se je že tudi oprijel zgornjega roba. Najrajši bi ga bil krcnil s kladivom po prstih. „No torej!“ sem si dejal. „Tako samoumevno

pa s tem spet ni.' Seveda prostovoljno, sem rekel, vendar ne prostovoljno za sleherno neumnost. Uuu! kako so se mu nabočile obrvi. 'Neumnost' — kako to misliš, Vukajč? Tako, da se ni nikomur dalo malce pomisliti in drugače rešiti vprašanje, pa bi bili zato obesili stvar še bolj nepravšnemu, kot sem jaz. Vsak izmed nas je enako nepravšen ali pravšen, je odvrnil. Pri tem je s prsti zadromljal po deski. Sploh pa moram reči, da se ti počasi začnem čuditi. Nepremišljeno govoriš, Vukajč. Tovariš sekretar, govorim, kakor mislim. Morda včasih res nekoliko nepremišljeno, vendar nikoli dvorezno. Kako 'dvorezno'? Spet se je sprenevedal, natanko sem vedel. In se mi nenadoma več ni zdelo vredno dalje razlagati. Zamahnil sem z roko. Nekaj časa me je molče gledal z druge strani pregrade, ki je bila med nama. Bil je videti žalosten, kakor rejnik, ki se je razočaral nad svojim varovancem. Potem pa je nenadoma ubral druge strune. No, no, je začel nekam spravljivo. Saj bo šlo, saj bo šlo, Vukajč. Vsaka preizkušnja je huda, kajne seveda... Poslušaj. Odkritje plošče s programom bo zgodaj dopoldne. Ko bo to pri kraju, lahko s Tonijem neutegoma odideta k vikendu. Bom že poskrbel, da ne bo v podjetju zaradi tega kakih nevšečnosti. Bajuku se mudi. Konec avgusta je tu in predno se bodo jeli dnevi občutno krajšati, hoče vsaj sezidati in postaviti tudi streho. Zato ne gre zapravljati časa. Ali ne bi bilo tedaj še bolje, sem vprašal, da vendar kdo drug prevzame deklamacijo, midva pa takoj zjutraj odideva tja? Izključeno! je rekel odsekano. Sicer pa bo prišla po vaju Malči in vaju takoj odpeljala. Ne bom deklamiral, sem trmasto ponovil in prijel pregrado, ki se je dvigala med nama. S svoje strani je potegnil tudi on, tako da se nisem mogel premakniti. Ostro je naperil oba kazalca iznad roba deske in počasi, skoraj zlogovaje zabičal: boš deklamiral; to ti nalagam po partijski liniji. Pri zadnjih dveh besedah je spet krčevito nabočil obrvi, da so se napele nad pregrado med nam kot dvoje strupenih vzmeti. Nato je odšel in mi samo še pomenljivo pokimnil.

Nekje globoko v prsih pa kljub vsemu: ne bom! Nebomnebomnebom. Vratna žila kot kopač s krampom kljuva od spodaj v možgane. Neki drugi kopač kljuva enako vztrajno: sajbomsajbomsajbom. Vztrajneje pravzaprav od prvega. Sajbomsajbomsajbom. Vsak hip bom. 'Le naprej odred kazaaaa-anski, le naprej od zmag do zmag... Zavaljeni šef računovodstva topota z ного kot isker konjič, ki bi rad odpeketal rosnemu spomladanskemu jutru naproti. Pravijo, da si ga žena okrog prsta ovija. Kakor hitro odpojejo, se zbor razgrne na desno in levo, France pa napove... prekleto česa mi niso obesili potem vzamem v vratarski loži zavoj Malči morda že čaka zavoja ne sem pozabiti v njem je delovna obleka najbolje bi bilo da odvržem knjižico dokler jo imam v roki se mi zdi da niti vrstice ne znam na pamet saj lahko imaš knjižico v roki ko deklamiraš Vukajč kajne seved to počno celo gledališki umetniki da kdaj pa kdaj pokukajo na listek in ne pozabi da se moraš odrezati zastopaš tako rekoč vse naše delavce naj vidijo da delavec zna enako spretno vihteti srp in kladivo in knjigo in kot zadnja točka današnjega sporeda SLOVENSKA PESEM nebomne- sajbomsajbomsajbom Rok zravnin in tog kot palica, ki jo drži pod dlanmi Polak šušlja Danilu nekaj v uho to je moj ponos tovariš sekretar

delavec da mu ni para moje veliko odkritje če se smem malce pohvaliti kajne seveda samomilijonnasje vidim Malči zdaj jo vidim naslanja se na stekleno steno lože učena črna obrobljena očala na nemškem nosu poleg nje milijonumirajočihmedmrličiči zdaj ta očalar zoba jedrca milijonkipijejomukribiriči naj jih zoba ensammilijon dokler sem jih lahko luščil iz zelenih lupinic jaz kigatrpljenjekrotoviči sem jih pač luščil invendarganikolineun či bik ki ga je požrlo zeleno morje nikoliinnikdar a sem še tu zato-kernismotrhlebilke tu sem kljub vsemu ponižanju kipotočioveni eee kipotočiovenEE je pa ona mene iskala ne jaz nje kernismoleštevilk pa sem jo nekajkrat položil smoljudje vsaj majhno maščevanje za ponižanje njenega jemanja edinohlapciivilijoponižnokakorpsi za ponižanje Bajukovega jemanja inlajajodanasjemalo za ponižanje Polakovega jemanja dabivuporuvsepobralo dvignil bo Juri Juraj sulico očeljudibinebiloprinas naperil bo Juri Juraj sulico ljudikineubogajonavsakukaz in jo zasadil kaču v žerjave grlé tedajbinasžekdajodneselplaz zmagal bom takopašeživimo čeprav se hči Bajukova zdaj očarljivo nasmiha skoz predivo svojih las čepravnasjemilijonsamo čeprav bo Bajuk morda že letos zgradil svoj veliki vikend zdahnilibidanetripimo čeprav se bo Polak resnično prekomolčil v komite zupornodvignjenoglavo.

BOJAN PISK: DEVET PESMI

I.

LJUBIŠ ME
z mesečino
pričakovanega.

Ljubiš me
z lačnim srhom
osuplosti.

Ljubiš me
s sluzavim gnevom
sitosti.

Ljubiš me
s slepim spočetjem
mrtvega.

II.

VSE BOLJ SEM SAMA
zasoplih lovk
tvoje prisotnosti.

Vse manj sem gola
za lakoto dvoma
v tvojem razvratu posesti.

Vse več je v brazdah
mojega padca
divjega tkiva navade,
ki se ti s strnjenim ritmom
neskladja
prikrito polašča
drobovja časti.

III.

VSELEJ

moram biti še nekdo drug.

Nekdo,

ki ga dan za dnem

čakam

na vrhu svojega dna,

nekdo,

ki ga siloma trgam

od sebe

v poraženi sli svobode,

nekdo,

ki z zrkлом živali

sklonjen odseva

vso zamolčanost

zavesti.

In končno

moram biti še nekdo drug

za smrt.

Nekdo,

ki bi umrl z menoj

pred mano.

IV.

NAME SE KRUSIJO ZLOGI STVARI,

ki so prešle

neslišno

in nedoumljivo

rob svojih sten.

Vame polzijo glasovi stvari

in skozi kotanje zavesti

presihajo

v toge, brezsnovne črke,

ki jih ne morem več zbrati

v jezik tesnobe.

V.

HOTEL SI BITI BOG,

pa si vsegà se razdal,

vsegà razgrizel

v mržnji groze,

stkani iz drobcev
smrti,
ki so bili
ves čas razsuti
v tvoji uporni
nevednosti bivanja.

Hotel si biti bog,
pa si ponižal svoj konec
za greh tesnobe
z zločinom
razuma.

Zato si umrl
s strahom
in krivdo božanstva,
preziran
in zasmehovan
od sprhnelih skal
in poginjenih mravelj.

VI.

V ZMEDENIH VRSTAH
begamo ranjeni
od neizstreljenih krogel,
za nami pa ostajajo
kot vgreznjeni spomeniki
izdane sledi poguma.

Samo padli so zmagovalci.
Mirni
in nedostopni.

VII.

POD OKNI VISOKE, BREZČUTNE HIŠE,
ki smo ji dali nekoč
s slastjo zanosa
vsak zase isto ime,
stojimo zaprti
v njen hrapavi krog prezira,
bolni, izdani vojščaki
strasti in načel svoje zmage.

Stojimo pod okni posmeha
otrok in vnukov .

*in dvigamo k njim razbite
medalje,
kakor da prosimo
svojo sodbo za milost.*

VIII.

*LUBJE NASE ZAROTE
odpada v tankih
luskinah čakanja,
pod njim smo načeti
zavržene sle ubitih,
ki dolbe v nas
majhne zasute grobove
prihodnosti.*

IX.

*SE SE PENI UPOR KRDELA
z belih nozdri poraza.*

*Drevesa
na osojnih strminah čutil
rastejo s krošnjo
navzdol
kot sidra ponosa.*

*Čez polje lepljivih ran
naj pridejo mavrični hrošči
po zlomljena vlakna strahu.*

I. G. PLAMEN : POLDAN

*Nedvomen pa je Nekdo.
(Mnemosina, F. Hölderlin)*

*Mišice so vsako pomlad velike
septembra se umaknejo v telo
in v luči dvoma
iščejo poti vrnitve
a izbire ni nobene
ki bila močnejša bi od hladnega izvira.
V temi tipaje rastejo stebri
srečujejo se drobne ustnice kozarca
glasovi kamna
in otrtega potu.
Vso zimo srajca je zapeta.*

*Iz prsta prst in prašna pesem.
Ko sonce gre za svet
in gora ostane sveta
ženski sram odpira lica.
In beseda zateče vedno se v besedo
izgovorjena čas prebiva
medtem pa
Dioniz glasbo je ogradil.
Čez zimo suho cvetje čudno cvili.*

*Mokri duh prebiva na najbolj severnih skaláh
in le redkokdaj ostane še prek zime svež
preradi gamsi ga jedo
ko plašijo nizke grme
in vse kar je z mero merjeno in s simpatijo
gledano. Turški konj je turški konj.
IN BREG NE MARA ZANJ.*

»Sveženj mladih obrazov hočem zanj.«

»Plačam ducat nikotiniziranih duš.«

»In aro boste položili.«

»Ara položena je.« »Ničesar niste rekli.«

»To se razume samo po sebi.«

»Kar je je.«

Ko sneg pokrije ravno ploskev
prevarane dlani ne iščejo svetlobe.
A ne zadrži telo telesa
roke padejo v temo
in iščejo neznano. Kjer skriva se
razkrito. Samotno samo sebe kaže
in ne vpraša po očesu
zakaj oko je vedno že oko. Vprašljiv ni Bog
enako njega roka, vprašljiv je svet
ki pa vendar je izvzet v temi.
Ali pa nevidno res za očesom spi?
Opoldne se obrne dan in se obrne noč
obrneti se dan in noč.

JANEZ TURK: BESNENJE

razbesni se jasnina
prekletstvo se zgrne nad preklete
narastejo vode
in krvavi izviri bruhnejo srd

1. n a l e t — begunci

šum z neba kakor klic boga k molitvi
vznemirijo se peruti lastovk
jastrebi skoviknejo z višin
obkrožijo zemljo spustijo se niže
nemir se polasti mravelj
narašča nemir
objame rastlinje razburka vodo
prvi val tleskne ob breg
razlije kri poplavi rodovitnost
sirene plunejo v nebo preplah
lačne črede zapuščajo pašnike
na čelu ovni zvonkljajo z novci

pot vodi nikamor naprej
v krog kroga krog kroga
do pekla in nazaj
kdor prvi pride tega prej zmelje
kakršen začetek takšen konec

hodijo v čredi begunci
druga za drugim drug mimo drugega
in nosijo kar jim je najdražje
nosijo zlate verižice nosijo križce
nosijo bombice lepe pisane žogice
in drugo kramo
nosijo čas
in teža časa postaja vse težja
pod težo klecajo noge od teže
brunasta bremena režejo kosti
odpadajo iveri

padajo v kri
in kar naprej kri škropi zemljo
ker zmeraj se najde kak hitler ali johnson
in beseda ostaja pesek sahara v sahari
noben kompromis ne rodi sadov
bližnji vzhod je zdaj tu zdaj tam
ali vietnam kjerkoli napalm
je bela hiša je kremelj
in nepokopani mrtveci

2. v a l — utopljeni

žive živi mrtveci svoje življenje
vse se lepo ujema s skladnostjo danega dneva
vse teče kakor mora teči
toliko si živ kolikor si mrtev
mrtev in živ živiš umiranje
ne preživiš smrti
preživiš sebe
prežive te novi mrtveci
o mnogo jih je slišati ko se plazijo
besni docela razjarjeni
iz ženskih trebuhov
in inkubatorjev
o mnogo jih je videti ko prihajajo
iz tovarn sanj
iz tovarn orožja
iz palače ozn
iz belega dvora
in rojevajo nov svet v tem svetu
svet nasilja politike in kurb
svet novih bomb
novih smrti
novih novosti novega
katera pasma bo iztrebila drugo
katera preživela
katera izbrisala čas
čas ki nam ni naklonjen
ki je lačen prihodnosti
nenasitni čas
za katerim hlastamo ne da bi se potešili
ki ga ustavljam o a se ne ustavi
ki visi nad nami a ne ugasne
odteka čas počasni v čas brezčasni
in mi tonemo
z vso to navlako preživelosti
z iztrebki ki ne pognojujejo jutri
s hrupom nekdanje civilizacije tonemo

*in tisti ki bodo ostali
v tem času in prostoru
bodo nosili križ NIČA*

*molitev
mir nemirni mir
o večna molitev našega jutri
neposejano polje rodovitnosti
kako te častijo častivci meča
kako se poigravajo v izzivu
okrogli vitezi za oglatimi mizami
misijske slabe volje na božji poti
mir mir mir
kakor v nebesih tako na zemlji*

Moj zeleni osel

Ilse Aichinger

Vsak dan videvam zelenega osla, kako gre čez železniški most, njegova kopita peketajo po mostnicah, njegova glava moli izza ograje. Ne vem, od kod prihaja, tega nisem mogla še nikoli zapaziti. Domnevam pa, da iz zapuščene elektrarne onkraj mostu, kjer gre cesta naravnost kot puščica proti severozahodu (v smer sveta, s katero že tako nisem vedela nikoli kaj početi), in v katere razpadlem vhodu zvečer marsikdaj stojijo vojaki, da bi objeli svoja dekleta, kakor hitro se stemni in leži na zarjaveli strehi samo še slabotna krpa luči. Toda moj osel prihaja bolj zgodaj. Ne da bi prihajal že opoldne ali malo zatem, ko sonce še slepeče pripeka na vsako izmed zapuščenih dvorišč tam čez in v špranje zabitih oken. Ne, prihaja s prvim neopaznim pojemanjem svetlobe, takrat ga vidim, največkrat že zgoraj na mostiču ali ko se spušča po mostnem stopnišču navzdol. Enkrat samkrat sem ga zagledala še na drugi strani železnice, ko je peketal po tlaku, toda videti je bilo, da hiti, kot bi se bil zakasnil. Takrat se mi je sploh zdelo, kot da bi prihajal skozi napol odprta in v pripeki negibna vrata stare elektrarne.

Za železniške uslužbenke ali sicer za ljudi, ki gredo čez most, se ne meni, vljudno se jim umakne, in tudi ob sopihanju in žvižganju vlakov, ki se včasih, medtem ko gre on zgoraj, peljejo pod mostom, ostaja ravnodušen. Pogosto obrne glavo vstran in pogleda dol največkrat tedaj, kadar ne prihaja noben vlak, in nikdar za zelo dolgo. Zdi se mi, kot bi tedaj izmenjeval po nekaj besed s t'rniciami, toda to gotovo ni mogoče. In čemu tudi? Ko prispe čez sredino mostu, po kratkem obotavljanju izgine, ne da bi se bil obrnil. O tem, namreč o načinu, kako izginja, se ne motim. To tudi dobro razumem, zakaj bi se trudil in se obračal, ko vendar pozna pot?

Toda kako prihaja, odkod prihaja, kje nastaja? Ima mater ali zalogo sena na enem izmed tihih dvorišč na oni strani? Ali pa prebiva v eni izmed nekdanjih pisarn in ima v njej kot, ki mu je domač, kos stene? Ali pa nastane, kot nastajajo bliski, med nekdanjimi drogovi z visoko napetostjo in povešenimi žicami? Seveda ne vem natanko, kako nastajajo bliski, tudi nočem vedeti, razen če bi moj osel nastajal kot oni. Moj osel? To je velika beseda. Vendar je ne bi rada preklicala. Gotovo je mogoče, da ga vidijo tudi drugi, pa jih ne bom vprašala. Moj osel, katerega ne hranim, ne na-

pajam, kateremu ne gladim dlake in katerega ne tolažim. Katerega obrisi pa se tako nedvomno odbijajo od daljnega pogorja, kot se pogorje samo odbija od popoldneva. Za moje oči, torej moj osel. Zakaj ne bi priznala, da živim od trenutka, ko pride? Da mi njegov prihod daje zrak, ki ga diham, prav on, njegov obris, odtenek njegove zelenosti in njegov način, kako povesi glavo in pogleda dol na tirnice? Mislila sem že, da je morda lačen in se ozira po travnih bilkah in bornih zeliščih, ki rastejo med pragovi. Toda človek mora krotiti svoje sočutje. Dovolj sem stara za to, ne bom mu položila svežnja sena na most. Tudi ne izgleda slabo, ne izstradan in ne izmučen — tudi ne posebno dobro. Vendar pa je gotovo malo oslov, ki bi dobro izgledali. Ne bi rada zabredla v stare napake, ne bi rada preveč zahtevala od njega. Zadovoljila se bom s tem, da ga bom pričakovala, ali bolje: da ga ne bom pričakovala. Ne prihaja namreč redno. Sem to pozabila povedati? Že dvakrat ga ni blo. To pišem obotavljaje se, saj morda je to njegov ritem, mogoče kaj takega kot dvakrat zanj sploh ne obstoji in je prišel zmerom, prihajal je redno in bi se začudil nad to pritožbo. Kot se tudi sicer zdi začuden nad mnogočem. Začudenje, da, to je tisto, kar ga najbolj označuje, kar ga odlikuje, se mi zdi. Naučila se bom, da se bom kar se njega tiče, omejevala na domneve, pozneje tudi na manj. Toda do takrat je tu še veliko takega, kar me vze mirja. Bolj kot to, da je mogoče lačen, na primer to, da ne vem za kraj njegovega spanja, njegovega počitka in s tem morda njegovega rojstva. Zakaj potreben je počitek. Morda je celo tako, da vsakokrat potrebuje smrt, ne vem. Zdi se mi naporno, če greš vsak večer tako zelen kot on čez most, gledaš kot on in izgineš ob pravem trenutku.

Takšen osel potrebuje počitka, veliko počitka. In ali je stara elektrarna pravi kraj za to, ali zadostuje? Ali ga povešene dovodne žice dovolj nežno božajo, kakor hitro ga ni tu, v njegovi noči? Njegova noč je namreč daljša kot naša. In ali mu obrisi gora dovolj izkazujejo prijateljstvo v njegovem dnevu? Zakaj njegov dan je krajši. Kako to, ne vem. Tudi ne bom izvedela, saj moj namen more biti samo to, da bi vedela čedalje manj o njem, toliko sem se tega pol leta, odkar prihaja, že namučila. Od njega naučila. In tako se bom morda naučila tudi prenesti, če nekega dne ne bo več prišel, kajti tega se bojim. Morda ga zmanjka z mrazom, in to bi lahko prav tako sodilo k njegovemu prihajanju kot prihajajnje samo. Do takrat se hočem naučiti, da bom vedela o njem tako malo, da bom prenesla tudi njegov izostanek, da takrat ne bom več obračala oči proti mostu.

Toda dokler nisem tako daleč, marsikdaj sanjam o tem, da bi utegnil imeti zelenega očeta in zeleno mater, sveženj sena na enem izmed dvorišč tam onkraj, in v ušesih smeh mladih ljudi, ki se stiskajo v uvozišču. Da katerikrat spi, namesto da bi umrl.

Udina gre

Ingeborg Bachmann

Vi ljudje! Vi pošasti!

Vi pošasti z imenom Hans! S tem imenom, ki ga nikoli ne morem pozabiti.

Zmerom, kadar sem prišla čez jaso in so se veje razprle, kadar mi je protje otepalo vodic z rok in mi je listje lizalo kaplje z las, sem naletela na koga, ki mu je bilo ime Hans.

Da, naučil sem se te logike, da se nekdo mora imenovati Hans, da se tako imenujete, vsi, eden kakor drugi, in vendar samo eden. Zmerom je samo eden, ki nosi to ime, katerega ne morem pozabiti, in četudi vas vse pozabim, čisto in do kraja pozabim, kakor sem vas do kraja ljubila. In ko bodo vaše poljube in vaša semena že zdavnaj sprale in odplavile mnoge velike vode — dež, reke, morja — bo še zmeraj tu ime, ki se širi pod vodo, ker ne morem nehati, da ga ne bi klicala, Hans, Hans . . .

Vi nakaze s trdnimi in nemirnimi rokami, s kratkimi bledimi nohti, z razpraskanimi nohti s črnimi robovi, z belimi manšetami okrog zapestij, v razcefranih puloverjih, v sivih uniformah, v grobih usnjenih jopičih in ohlapnih poletnih srajcah! Vendar mi pustite, da bom natančna, ve pošasti, in da vam že vendar enkrat pokažem, da vas preziram, zakaj ne bom se več vrnila ne več sledila vašim namigom, nobenemu povabilu na kozarec vina, na potovanje, v gledališče. Nikdar več se ne bom vrnila, nikdar več rekla Da in Ti in Da. Vseh teh besed ne bo več, in morda vam povem zakaj. Vi pač poznate vprašanja, in vsi začenjate z »Zakaj?« V mojem življenju ni nobenih vprašanj. Rada imam vodo, njeno gosto prosojnost, zelenje v vodi in bitja brez besed (in tako brez besed bom kmalu tudi jaz!), moje lase pod njimi, v njej, pravični vodi, ravnodušnem ogledalu, ki mi brani, da bi vas videla drugače. Mokra meja med menoj in menoj . . .

Nimam otrok od vas, ker nisem poznala nobenih vprašanj, nobene zahteve, nobene previdnosti, namena, nobene prihodnosti, in nisem vedela, kako zavzemaš mesto v življenju nekoga drugega. Nobene vzdrževalnine nisem potrebovala, nobenega zagotovila, in zavarovanja, samo zrak, nočni zrak, obrežni zrak, obmejni zrak, da bi spet mogla vdihniti za nove besede, nove poljube, za nenehno priznavanje: Da. Da. Ko je bilo priznanje izrečeno, sem bila obsojena na ljubezen; ko sem bila nekega dne osvobojena

ljubezni, sem morala nazaj v vodo, v ta element, v katerem si nihče ne spleta gnezda, ne razpne strehe nad tramovi, se ne pokrije s ponjavo. Nikjer nisi, nikjer ne ostaneš. Potapljaš se, miruješ, se giblješ, ne da bi porabila za to kaj moči — in se nekega dne domisliš, priplavaš spet na površje, greš čez jaso, vidiš njega in rečeš »Hans«. Začneš od začetka.

»Dober večer.«

»Dober večer.«

»Kako daleč je do tebe?«

»Daleč je, daleč.«

»In daleč je do mene.«

Zmerom ponavljaš eno napako, delaš tisto eno, s katero si zaznamovana. In kaj potem pomaga, če te operejo vse vode, vode Donave in Rena, vode Tibere in Nila, svetle vode ledenih morij, tintaste vode visokega morja in čarovnih tolmunov? Togotne človeške žene si brusijo jezike in bliškajo z očmi, krotke človeške žene tiho potočijo nekaj solza, tudi te opravijo svoje. Toda možje molčijo k temu. Zvesto pobožajo svoje žene, svoje otroke po laseh, razgrnejo časnik, pregledajo račune ali na glas odpro radio in vendar slišijo nad tem zvok školjke, fanfaro vetra, in potem še enkrat, pozneje, ko je temno v hišah, se skrivaj vzdignejo, odpro vrata, prisluškujejo dol po hodniku, po vrtu, po aleji, in tedaj slišijo čisto razločno: glas bolečine, klic od daleč, glasbo duhov. Pridi! Pridi! Samo enkrat pridi!

Vi pošasti s svojimi ženami!

Kaj nisi rekel: To je pekel, in zakaj ostajam pri njej, tega ne bo nihče razumel. Kaj nisi rekel: Moja žena, da, čudovit človek je, da, potrebuje me, ne bi vedela, kako naj živi brez mene —? Kaj nisi rekel! In kaj se nisi smejal in iz prešernosti rekel: Nikoli ne jemlji česa pretežko, nikoli ne jemlji takih stvari težko. Kaj nisi rekel: Tako naj ostane zmerom in drugo naj ne bo, je brez veljave! Vi pošasti z besedami, ki iščete besede žená, da vam ničesar ne bi manjkalo, da bi bil svet okrogel. Ki ženske jemljete za ljube in za žene, enodnevné žene, žene za konec tedna, žene za vse življenje, in dopustite, da vas jemljejo za možje. (To je morda vredno prebujenja!) Vi s svojo ljubosumnostjo na svoje žene, s svojo prevzetno prizanesljivostjo in svojim tiranstvom, vi, ki iščete varstva pri svojih ženah, vi s svojim denarjem za gospodinjstvo in svojimi skupnimi pogovori za lahko noč, ki vam pomagajo, da imate pred svetom prav, s svojimi nebogljeno izvedenskiini, nebogljeno raztresenimi objemi. Ostrmela sem nad tem, da dajete svojim ženam denar za nakupe in denar za poletno potovanje, da jih vabite (vabite, plačujete, se razume). Kupujete in se dajete kupovati. Smejati se vam moram in strmeti nad vami, Hans, Hans, nad vami, malimi študenti in marljivimi delavci, ki si jemljete žene za sodelovanje, potem delata oba, vsak postaja bistrournejši na drugi fakulteti, vsak napreduje v drugi tovarni, oba si prizadevata, zlagata denar in se vprezata pred prihodnost. Da, tudi zato si jemljete žene, da si potrdite prihodnost, da dobivajo otroke, tedaj postanete blagi, kadar hodijo okrog boječe in srečno z otroki v svojem telesu. Ali pa prepoveste svojim ženam, da bi imele otroke, biti hočete nemotenj in hitite v starost s svojo prihranjeno mladostjo. O, to bi bilo vredno velikega prebujenja! Vi várovci in vi varani. Ne poskušajte tega z

menoj. Z menoj ne! Vi s svojimi muzami in tovornimi živinčeti in s svojimi učenimi, razumevajočimi spremljevalkami, katerim dovoljujete, da govorijo . . . Dolgo je vodo pregibal moj smeh, grgrajoč smeh, ki ste ga marsikdaj v noči s strahom posnemali. Kajti zmerom ste vedeli, da bi se človek temu smejal in se prestrašili in da si zadostujete in niste bili nikoli v soglasju. Zato je boljše, da ne vstajate ponoči, da ne odhajate po hodniku, da ne prisluškujejo na dvorišču, ne na vrtu, saj to ne bi bilo nič drugega kot priznanje, da je človeka bolj kot s čimer koli drugim mogoče zapeljati z glasom bolečine, z zvokom, z vabilom, in da hrepenite po njej, po veliki izdaji. Nikoli niste bili v soglasju s seboj. Nikoli s svojimi hišami, z vsem, kar je varno naloženega. Vsake opeke, ki je odpadla, vsakega poloma, ki se je napovedoval, ste se na tihem veselili. Radi ste se igrali z mislijo na polom, na beg, na sramoto, na sramoto, ki bi vas odrešila vsega, kar je. Preradi ste se v mislih igrali s tem. Ko sem prišla, ko me je oznanil dih vetra, ste planili pokonci in vedeli, da je ura blizu, sramota, izobčenje, poguba, to, kar je nerazumljivo. Klic h koncu. H koncu. Vi pošast, zavoljo tega sem sem vas imela rada, ker ste vedeli, kaj ta klic pomeni, ker ste se dali poklicati, ker niste bili nikdar v soglasju sami s seboj. In jaz, kdaj sem bila jaz sploh v soglasju? Kadar ste bili sami, čisto sami, in kadar vaše misli niso mislile nič koristnega, nič uporabnega, ko je svetilka osvetljevala sobo, ko je nastala jasa, ko je bil prostor vlažen in zakajen, ko ste tako stali, izgubljeni, za zmerom izgubljeni, iz spoznanja izgubljeni, tedaj je prišel moj čas. Mogla sem nastopiti s pogledom, ki je pozival: Misli! Bodi! Izreci! — Nikoli vas nisem razumela, medtem ko ste vi vedeli, da vas razume vsak tretji. Rekla sem: Ne razumem te, ne razumem, ne morem razumeti!! To je trajalo ves čudoviti in veliki čas, da niste bili razumljeni in sami niste razumeli, ne čemu to in to, čemu meje in politika in časniki in banke in borza in kupčije in to kar naprej.

Kajti razumela sem zapleteno politiko, vaše ideje, vaša prepričevanja, mnenja, zelo dobro sem razumela to in še nekaj več. Prav zato nisem razumela. Tako popolnoma sem razumela konference, vaše grožnje, dokazovanje, zatrdila, da jih ni bilo več moč razumeti. In prav to vas je gnalo, nerazumljivost vsega tega. Zakaj to je bila vaša resnična velika skrita ideja o svetu, in jaz sem vašo veliko idejo pričarala iz vas, vašo nepraktično idejo, v kateri sta se čas in smrt prikazala in plamenela, sežgala vse, red, ogrnjen s plaščem hudodelstva, noč, zlorablano za spanje. Vaše žene, bolne od vaše navzočnosti, vaši otroci, ki ste jih obsodili na prihodnost, ti vas niso naučili smrti, temveč so vas le po malem privajali nanjo. Jaz pa sem vas naučila s enim pogledom, ko je bilo vse popolno, svetlo in razviharjeno — jaz sem vam rekla: V tem je smrt. In: Na tem je čas. In hkrati: Pojdi, smrt! In: Obstoje, čas! To sem vam govorila. In ti si govoril, moj ljubljeni, z upočasnjem glasom, popolnoma resničen in rešen, prost vsega, kar je vmes, si razkril svojega žalostnega duha, žalostnega, velikega, ki je kakor duh vseh mož in takšen, da ni namenjen za nikakršno uporabo. Ker jaz nisem namenjena za nikakršno uporabo in ker vi veste, da niste namenjeni za kakšno uporabo, je bilo med nami vse dobro. Imeli smo se radi. Bili smo istega duha.

Poznala sem moža, ki mu je bilo ime Hans, in bil je drugačen kot vsi drugi. Še enega sem poznala, ta je bil tudi drugačen kot vsi drugi. Potem enega, ki je bil čisto drugačen kot vsi drugi, in ime mu je bilo Hans, ljubila sem ga. Srečala sem ga na jasi, in šla sva proč, brez smeri, bilo je v Podonavju, vozil se je z menoj na velekolesu, bilo je v Schwarzwald, pod platanami na velih bulevarjih, pil je z menoj pernod. Ljubila sem ga. Stala sva na neki severni postaji, in vlak je odpeljal pred polnočjo. Nisem mahala; z roko sem naredila znamenje za konec. Za konec, ki ne najde konca. Nikoli ni bilo konca. Mirno lahko narediš znamenje. Ni žalostno znamenje, ne zagrinja postaj in cest v daljavo, manj kot varljivo mahanje, s katerim se toliko konča. Pojdi, smrt, in postoj, čas. Ne uporabljaj nobenega čara, nobenih solza, nobenega prepletanja rok, nobenih priseg, prošelj. Nič od vsega tega. Ukaz je: zanašaj se, da oči zadostujejo očem, da zadostuje zelenje, da zadostuje najlažje. Tako poslušaj ukaz. Tako poslušaj ukaz in nikakršnega čustva. Tako poslušaj samoto. Samoto, v katero mi ne sledi nikdo.

To pač razumeš? Tvoje samote se ne bom nikoli udeleževala, ker je tu moja, že dalj časa, še dolgo. Nisem ustvarjena, da bi se udeleževala vaših skrbi. Teh skrbi ne! Kako naj bi jih kdaj priznala, ne da bi izdala svojo postavo? Kako bi mogla kdaj verjeti v pomembnost vaših zapletov? Kako naj vam verjamem, dokler vam res verjamem, čisto in docela verjamem, da ste več kot vaše slabotne, nečimrne izjave, vaša nemarna dejanja, vaša neumna sumničenja. Zmerom sem verjela, da ste več, vitezi, maliki, ne daleč od duše, ki je vredna najbolj kraljevskega imena. Če ti ni prišlo na misel nič več o tvojem življenju, potem si govoril čisto po pravici, ampak tudi same takrat. Takrat so vse vode prestopile bregove, reke so se vzdignile, na stotine morskih rož se je takoj razcvetelo in potonilo, in morje je bilo mogočen vzdih, udarjalo je, udarjalo in teklo in se valilo proti zemlji, da je od njegovih robov kapala bela pena.

Izdajalci! Ko vam ni nič več pomagalo, potem je pomagalo sramotenje. Potem ste nenadoma vedeli, kaj vam je bilo na meni sumljivo, voda in tančica in kar se ne da določiti. Potem sem bila nenadoma nevarnost, ki ste jo še pravočasno spoznali, in prekleta sem bila, in kot bi trenil ste se vsega kesali. Kesali ste se v cerkvenih klopeh, pred svojimi ženami, svojimi otroki, svojo javnostjo. Pred svojimi velikimi velikimi oblastmi ste bili tako hrabri, da ste se me kesali in utrjevali vse tisto, kar je v vas postalo negotovo. Bili ste v gotovosti. Hitro ste postavili oltarje in me žrtvovali: Je moja kri dišala? Je dišala malo po krvi košute in po krvi belega kita? Po njuni nemosti?

Blagor vam! Veliko ste bili ljubljene, in veliko vam bo odpuščeno. Vendar ne pozabite, da ste me priklicali v svet, da ste sanjali o meni, o drugi, o drugem, o vašem duhu in ne o vaši podobi, o neznanki, ki se na vaših porokah oglašča s tožečim klicem, ki pride z mokrimi nogami, in od katere poljuba se bojite umreti, tako kot želite umreti in nikdar več ne umrete: brez reda, prevzeto in z najvišjim razumom. Zakaj ne bi tega izrekla, vam pokazala svojega zaničevanja, preden grem.

Saj že grem.

Zakaj videla sem vas še enkrat, slišala sem vas govoriti v jeziku, ki ga ne bi smeli govoriti z menoj. Moj spomin je nečloveški. Na vse sem morala misliti, na vsako izdajstvo in vsako nizkost. Na istih krajih sem vas spet videla; zdelo se mi je, da so sramotni kraji tam, kjer so bili nekoč svetli kraji. Kaj ste storili! Tihó sem bila, nobene besede nisem rekla. Vi si jo morate reči sami. Prgišče vode sem poškopila po krajih, da bi ozeleleli kot grobovi. Da bi končno lahko ostali svetli.

Vendar tako ne morem oditi. Zato naj rečem še enkrat dobro besedo o vas, da se ne ločimo tako. Da ne bo nič ločeno.

Dobro je bilo kljub temu vaše govorenje, vaše blodnje, vaša vnema in to, da ste se odpovedali celi resnici, da je lahko rečena polovica, da pada luč na polovico sveta, ki ste jo v svoji vnemi ravno še mogli zaznati. Tako pogumni ste bili in pogumni proti drugim — in seveda tudi strahopetni in večkrat pogumni zato, da se ne bi pokazali strahopetne. Ko ste videli, da prihaja nesreča zavoljo prepira, ste se vseeno prepirali še naprej in vztrajali pri svoji besedi, čeprav od tega niste imeli nobenega dobička. Prepirali ste se zoper imetje in za imetje, za nenasilnost in za orožje, za novo in za staro, za reke in za regulacijo rek, za prisego in zoper priseganje. In vendar veste, da si prizadevate zoper svoje molčanje, in si kljub temu prizadevate še naprej. To je morda vredno hvale.

V vaših neokretnih telesih je vredna hvale vaša nežnost. Nekaj tako posebno nežnega se zdi, če storite kaj komu na ljubo, če naredite kaj blagega. Dosti nežnejša kot vse, kar je nežnega na vaših ženah, je vaša nežnost, če daste svojo besedo ali koga poslušate in razumete. Vaša težka telesa sedijo tu, vi pa ste čisto brez teže, in neka žalost, neki smehljaj pri vas je lahko tak, da je celo neupravičeni sum vaših prijateljev za trenutek brez hrane.

Vredne hvale so vaše roke, kadar jemljete v roko krhke reči, jih varujete in veste, kako jih je ohraniti, in kadar nosite bremena in odstranite težo s kake poti. In dobro je, kadar ravnate s telesi ljudi in živali in čisto previdno spravite kako bolečino s sveta. Tako omejene reči prihajajo iz vaših rok, toda marsikaj dobrega, kar bo poroštvo za vas.

Občudovanja vredno je tudi, kadar se sklanjate nad motorji in stroji, jih delate in razumete in pojasnujete, dokler od samih pojasnil ne nastane spet skrivnost. Kaj nisi rekel, da je tole načelo in tisto sila? Kaj ni bilo to povedano dobro in lepo? Nikdar ne bo mogel več tako govoriti o tokovih in silah, o magnetih in mehanizmih in o jedrih vseh stvari.

Nikdar ne bo mogel nihče več tako govoriti o elementih, o vesolju in vseh zvezdah.

Nikdar ni nihče tako govoril o zemlji, o njeni obliki, njenih vekovih. V tvojem govorjenju je bilo vse tako razločno: kristali, vulkani in pepel, led in žarenje v notranjosti.

Tako ni nihče govoril o ljudeh, o razmerah v katerih živijo, o njihovem podložništvu, posestvih, idejah, o ljudeh na tej zemlji, na neki prejšnji in neki prihodnji zemlji. Bilo je prav, da si tako govoril in toliko premislil.

Nikoli ni bilo toliko časa na predmetih kot tedaj, ko si govori, in nikdar niso bile besede tako pretehtane. S teboj je jezik lahko tudi vzkipeł.

postal zmeden ali postal mogočen. Vse si naredil z besedami in stavki, spoznal si se z njimi ali jih preoblikoval, poimenoval kaj na novo; in predmeti, ki ne razumejo ne odkritih ne neodkritih besed, bi bili od tega skoraj krenili proč.

Ah, tako dobro ni znal igrati nihče, vi pošasti! Iznašli ste vse igre, številčne igre in besedne igre, sanjske igre in ljubezenske igre.

Nikdar mi ni nihče tako govoril o samem sebi. Skoraj resnično. Skoraj morivsko resnično. Sklonjen nad vodo, skoraj vdano. Svet je že temen, in ne morem si nadeti ogrlice iz školjk. Nobene jase ne bo. Ti drugačen kot drugi. Pod vodo sem. Pod vodo.

In zdaj gre nekdo zgoraj in sovraži vodo in sovraži zelenje in ne razume, ne bo nikoli razumel. Kot nisem jaz nikoli razumela.

Skoraj onemelo,

skoraj še

slišim

klic.

Pridi. Samo enkrat.

Pridi.

Utopični impulz

Dr. Wolfgang Held

(Zapiski k prozi Ingeborg Bachmann in Ilse Aichinger)

Ko je Ingeborg Bachmann pozimi 1960 stopila za docentski pult frankfurtske univerzitetne avle — popravljajoč si negotovo in zmedeno kar naprej lase — je bilo prenekateremu slušatelju bolj do sočutja kot do stopnjevane pozornosti. To pa, kar je to plaho, kratkovidno dekle kot gostinja na novoustanovljeni stolici za poetiko v svojem ciklu predavanj potem predavalo, namreč prebralo tiho in premolkujoč, včasih tudi močno stresa je z glavo — ni bilo nič drugega kot smrtna obsodba sedaj sterilne nemške literarne vede, ki da neprenehno polaga vence na grobove pesnikov. »Literatura ne potrebuje Panteona, ne spozna se na umiranje, na nebo, na nobeno odrešenje, marveč pozna le najtrdnejši namen delovati v vsaki sedanjosti...« Ingeborg Bachmann je te temeljne postavke vsake literature imenovala 'utopične'. Njo samo — tako kot tudi posebno vitalno potezo mlade nemške literature — karakterizira, da tudi v delih preteklosti, ki so z literarnozgodovinskim uvrščanjem že zdavnaj postala neškodljiva, čuti in poudarja impulz za prihodnost. Upira se kultu spomenikov, spominskih dni, ki lahko vabijo h ginjeni zamišljenosti in k neupravičenemu ponosu. Spominja na poziv in na večidel neizpolnjene obete, ki naj nas tudi v tako imenovanih klasičnih besednih umetninah vznemirjajo in spravljajo v zadrego. Utopično je tudi njeno pesništvo samo, utopične poteze ima tudi pesništvo mnogih njenih vrstnikov: Hans Magnus Enzensberger je napisal pesem z naslovom 'Utopija' v kateri mlekarki na kanglah bobnajo sonate, je ljubezen policijsko dovoljena in se izrekovalcem resnice obeta amnestija — glasba prihodnosti torej, daleč od sedanjih razmer. Za utopičnega v politično-družbenem pomenu lahko velja večji del mlade nemške literature, za utopičnega tudi v razmerju do jezika, ki ga kazijo in kvarijo sestavljavci reklamnih tekstov, slavnostni govorniki, strokovnjaki humanističnih znanosti in med jezikovne klišeje ujeti gospod Slehern'k. Medtem ko si je še lirika nemške romantike odpirala nove izrazne vire z ljubečo nego arhaizmov in ljudskih zvokov, se sedaj išče drzna nova skovanka, nezaslišano, oksimoron, absolutna metafora, novi jezik, ki

ga je iznašel že Hofmannsthalov Lord Chandons, potem ko so mu bile besede razpadle v ustih kot sprhnele gobe.

Sicer pada k utopiji per definitionem tudi artikulirana predstava takega družbenega stanja, za katero je vredno prizadevati si. Nekateri nemški avtorji gotovo imajo tak koncept: npr. Hans Magnus Enzensberger. Pri Ingeborg Bachmann se ta utopična sila izčrpa skoraj edinole v togotnih aktih izključevanja, zanikanja, postavljanja v bran. Povečini je v defenzivi, tudi če ubira svoja pota. V svojih pripovedih se skoraj divje muči, da bi prebila žalost nad izjalovitvijo utopičnega eksperimenta: zgodba »Vse« na primer poroča o poizkusu nekega očeta, da bi svojega otroka obdržal zunaj meja družbe. Naj bi se ne naučil pravil igre, zvitosti preživljanja, neuporabnih besed kot recimo »duh in bog in duša«, ali tudi »resonanca, d'apozitiv, astronautika«. Nauči naj se novega, utopičnega jezika: »senčnega jezika«, »vodnega jezika«, »kamenega jezika«, to se pravi, naj si otrok prisvoji mistično magičen dostop do sveta. Seveda se brez očetove podpore otrok nauči igrati »ravbarje in žandarje«, razkosa svojega pajaca in končno celo z nožem napade tovariša pri igri. Utopični eksperiment se je izjalovil.

Sicer pa, kaj to sploh je: »vodni jezik«, ali igra brez danih pravil, igra, ki ni »številčna, besedna, sanjska in ljubezenska«? Ingeborg Bachmann nas s svojim odljudno tožečim jezikom, zmožnim velikih vzponov, priteguje v svet, ki ga sovraži: opisuje ga natančno in sovražno, bridko in besno ga obtožuje, dolži ga za odhod pesnika, odhod kam? Undina se vrača v svoj element — v vodo, toda kakšen je svet pod vodo? Ali se tu da živeti? Ali se to da opisati? Ali: Kakšna je igra tistih otrok, ki si sami izmišljajo »pravila« in govorijo nepokvarjen jezik?

Tega ne vzemo pri Ingeborg Bachmann, temveč prej pri njeni vrstnici, enigmatični, subtilni Ilse Aichinger. Nenavadno pri tem je, koliko manj razumejo bralci te vrste utopijo od tožbe Ingeborg Bachmann. Dvakrat sem poslušal, ko je Ilse Aichinger na nemških univerzah pred polnimi predavalnicami brala svoje pripovedi, obakrat se je po prvih — hitro, vendar jasno izrečenih stavkih čez obraze poslušalcev razvila zadrega in zmedenost, nemirna osuplost. Videti je, da ona to že vnaprej ve. Skoraj zabavajoč se pošilja včasih bleščeče usmerjene poglede skozi bizarno mrežo svojih besed v obraze poslušalcev. Njen jezik je jasen, natančno skovan in vseskozi prelomljen v ogledalu neizgubljene otroškosti. Tudi ona ve, da sanje o rajski utopiji veljajo toliko kot nič pri konzulih, časopisarjih in tankovskih strelcih; zgodba o sanjah in smrti deklice Ellen (roman »Die grössere Hoffnung«) stoji na začetku njenega dela. Vendar si neutrudno izmišljuje tiste igre, katerim pravil ni postavila družba usmerjena v rop in samouveljavljanje. To so igre modrega otroka, v katerega jeziku se fantastično-ironično prelamljajo fraze odraslih. Drznost Aichingerjeve je značilnejša, lahkotnejša, neopaznejša od trpkega vzkipevanja Bachmannove: sledovi boja se zde premagani že pred začetkom zapisa. Ilse Aichinger je že onkraj napa, ki se koncentrira za razbijanje tabujev in konvencij. Če se Undina Bachmannove še mora braniti pred zahtevami človeških nakaz z imeiom Hans, če kriči: »Ne poizkušajte tega z menoj! Z menoj ne!«, se

zdi, da se Ilse Aichinger manj trudi s preigravanjem nadležne resničnosti v korist osvobajajočega mogočega: »Sicer pa obstoje teorije,« piše v njeni zgodbi »Bauernregel«, »ki pravijo, da Meka ne leži ob sveti reki. To je lahko mogoče.« Vse to, zaradi česar bi zaradi neverjetnosti najrajši plosknili z rokami, je pesnici »lahko mogoče«: da ima lahko slamnata glava boljše misli kot glava iz mesa in kosti, da se Rdeča kapica uleže v prazen pivski sod in da Janko in Metka skačeta v vrečo, da je dan doma v Rotterdamu in da vas prebije tudi brez vaške lipe, Cerkve ne pusti v vasi, temveč prestavi zvonik po možnosti v trstje in da zajcu zvoniti, — vse to ji je »lahko mogoče«. Bachmannovi otožnost zapira ta svet načrta, manjka ji vedrina Aichingerjeve, ki dost krač meji na zmešanost ali zamaknjenost. — Na sestanku Skupine 47 leta 1952 v Bad Niedorfu je Ilse Aichinger dobila nagrado skupine za svojo »Spiegelgeschichte«. Ta zgodnja pripoved mlade pesnice kaže njeno notranjo pot: umirajoča izvrši mistično regresijo v otroštvo; medtem ko sorodniki in sestre naredo križ čeznjo, šele oživi, vtem ko izgubi zmožnost govora in hoje. Medtem ko Undina Bachmannove umakne svojo resignacijo nazaj v vodo, živijo osebe Aichingerjeve v nedostopnem zrcalnem svetu neizgubljene mladosti, brez časa, pravzaprav brez rojstva in smrti, prihajajoč kot zeleni osel: ne ve se od kod, ne ve se kam. Je metafora za upa polno potrpljenje, zaradi katerega čakamo, dokler nismo vrženi čez meje družbe in lahko pri »otrocih na robu« začnemo novo igro; je zgled mile svojeglavosti, ki se ne da ujeti in ukrotiti; ali celo simbol izolacije in osamitve, ali nič od vsega tega: mogoče figura v uganki brez rešitve, ki naj zgolj vznemirja, kaže na neki kraj upanja, na neko utopijo, ki je morda v resnici nikjer ni najti, zato da ne bi odmrlo hrepenenje, utopične temeljne postavke literature, to se pravi tistih, ki jo potrebujejo.

MARIJA ČUDINA: PUŠČAVA

*Se vedno hodim skoz Puščavo. A mislil sem,
da sem jo že zapustil in se vrnil
tja, od koder sem nekoč pričel.
Nejasno se spominjam nekih vrat, ki*

*tedaj niso bila odprta in ne zaprta —
bil je pust prostor med črnim zidovjem —
in kakor da bi pred njimi stal troglavi pes.
Na jagnje me včasih spominja*

*ta pes. Nikoli nisem dojel,
ali pes ali jagnje, ali pa je oboje hkrati
rjavelo za mojim hrbtom. Oziral se nisem,
za hip se je pred mano prikazala*

*stezica. V kratkem snu in že pozabljenem
sem videl svojo senco, kako se počasi premika
po neki mračni brezmerosti. Sel sem za njo,
misleč, to je voditeljica, ki pozna*

*pota v kraje, ki jih ni,
komaj da so kdaj bili. Nikdar
ne bi mogel doživeti slajših upanj
od teh. Duša mi je vsa drhtela*

v nekem smrtnem zanosu.

2

*Nejasno se spominjam tudi žalostnih
spominov. Kakor da sem stopil v rdeči krog
in hodil z njim. Mir je bil pousod,
nad mano se je tiho premikalo nebo.*

*po pesku so se igrale neke sence.
Zdelo se mi je, še vedno se mi kdaj*

zazdi, da sem v deželi, ki je ni,
a bi mogla biti. Zdaj sem že

daleč, globoko sem zašel.
Iz srca Puščave strmijo vame
oči črnih pošasti.

3

Komaj še pomnim, kako se je sonce nekoč
celo tukaj vzpenjalo visoko.
Zdaj je ogrevalo, zdaj razhlajalo
uso brezmerenost. Samemu sebi sem se zdel

večji kot sicer. Namesto ene same
so ležale na tleh tri moje sence, vsaka
temnejša od druge. Vse tri orjaške in bleščeče
so počivale v pesku,

ko sem se jaz opotekal okrog.
Mnogo več sem pozabil, kakor pa
morem pomniti. Tudi ne vem, kako sem se
značel tukaj. Mogoče sem bil vržen

od nekod, ali pa prinesen v zobeh
divje zveri. Včasih se mi je zazdelo,
da sem le za hip zašel med stenami
gora. Mislil sem celo,

da bi se, če bi le hotel,
lahko takoj rešil iz tega prepada.

4

Zaman so kriki, krčeviti trzljaji in udarci
s spodrezanimi krili, duša moja, zdaj
prevzetna, zdaj brez želja nadaljevati to
nepregledno pot: v Puščavi si!

Takšna je bila tvoja volja,
poslednja želja pred smrtjo.
Ničesar ni, kar bi tvojemu življenju
vrnilo brezbrizni videz, ničesar,

kar bi ti moglo priklicati nekdanje
ideje, peklenske ideje brez naslad,
ali pogled skobca, ki v hipu podre
komaj pognale bilke.

*Kdo ve, kaj si pravzaprav takrat hotela,
vitka lisica. Iz tebe je pogosto spregovorila
narava metulja. Kdo ve za tvoje namere,
le malokdo te zanesljivo spozna*

*po tvojem načinu oprezovanja,
ali po načinu, kako
se upiraš poslušanju zvonov smrti,
dasi jih prikrito le poslušáš,*

ne brez užitka nad pohujšanjem.

5

*Spočil bi se, ko bi mogel, pel o tistem,
kar se še nikjer ni zgodilo. Le neke snovi,
podobne stropom, se pripravljajo.
Megle so že skrile tisto senco,*

*ki je upognjena hodila za menoj,
kakor da bi hodila pred vetrom. V pesku
že ni več steze, po kateri sem prispel sem.
Od nekod se vzdigujejo črne skale.*

*Ali kdaj pristajajo tam težki orli?
Nikjer niso ohranjeni spomini nanje.
Samo neke sledi sem našel na tleh, kakor
da se še vedno stegujejo žrtve hijen*

*in same hijene. Kri je tekla,
ponekod je še najti trupla,
njih nejasne obrise.
Ze davno se je vse zgodilo.*

*Nobeden ni videl oblakov prahu,
ki so se vzdigovali k nebu.*

6

*Spominjam se, včasih sem zapiral oči, s prstom
sem kazal proti nebu. Nikdar nisem gledal,
kaj se je dogajalo tam. Hodil sem pokončen,
nikogar nisem srečal. Na tihem sem upal,*

*da mi vendar kdo sledi iz daljav
in da nisem sam v tej Puščavi,
ki ji ni konca. Tako se vsem dozdeva,
da jih v pustinji kdo opazuje.*

*Ni vredno verovati. Kdo more uročen
s tišino poznati naravo blodnje!*

7

*Zdaj bi povedal, ko bi mogel, kako
mi težka utrujenost preprečuje počitek
v tem prahu. Vseskozi sem buđen. Le
včasih ležem na pesek. Sen mi za hip*

*zapre oči, še toliko komaj;
manjša od hipa je enota, s katero merim
trajanje sna. Se šotora nisem tukaj
nikoli postavil; krila temnih večerov*

*so kakor krila šotora vedno razprostrta
nad mano. Ne pada rosa, le
včasih se mi dozdeva, da je padlo ivje,
ne toplo ne hladno, komaj mlačno. Ne*

*zadržuje se dolgo na tleh. Vpije ga
razbeljen pesek. Ne spominjam se, da bi kdaj
padal tukaj dež. Oblaki, ki visijo na nebu,
so kakor mrtva snov. Hodim*

*in nikoli se ne ozrem nanje. Samo razmišljam,
kako dolgo že ne slepim več duše
niti z upanjem niti s kakšnim koli zaupanjem.*

8

*Ne zore ne noči ni tukaj, le
navidezni mrak in še bolj navidezna luč
v ravnotežju, ki ga nič ne more
narušiti. Kdor pride sem,*

*se mora podrediti skrivnostni razvrstitvi
hladnih in vročih površin, ki porajajo veter,
kadar se stikajo. Ampak
tudi to je samo videz. Ni dobro nasedati*

*čuđi Puščave in zanašati se preveč
na okna, namenjena zaslepljevanju
neizkušenega potnika, ki še ne razločuje
laži od resnice. Tukaj tudi hiteti*

ni dobro, ne prestrašeno obstati
pred nenadnim pojavom
hijen, ki ovohavajoč razbeljen pesek ponekod
naletijo na sledove smrti. Ta Puščava

je kačji jezik, izmučen z žejo, ki nenehno
jezlja za hrbtom mirnega sparca.
Ne naprej ne nazaj
ni mogoče ubežati. Kajti tu velja,

da je vstopil, kdor je prišel
prostovoljno, zato ne more več po svoji volji
izstopiti, tudi ničesar spremeniti
v svoji usodi.

9

Ne hitim ne stopam počasi. Hodim,
ne da bi počival. Nihče me ne preganja.
Moj cilj je vedno enako daleč.
Tukaj sem sam. Že zdavnaj so mimo

časi, ko so me z višav opazovale ptice.
Njim sem bil videti velikanski
v pustinji, kjer se nobena stvar ne vzdiguje.
Samo kakšna skala, podobna svetišču,

se prikaže na lepem. O, tukaj vse hitro
pogoltno mrak. Celo tisto, kar je pravkar izginilo,
se še vedno zmanjšuje.
Prazne so notranjosti vseh stvari.

Puščava nabreka
kakor spomladi popek, na lepem se
na vse strani enakomerno širi.

10

Obrnil sem se in videl sem, kako mi
nobena stvar ne more preprečiti vrnitve. Ne morje
ne gozd nista stala na moji poti. Ničesar ni bilo,
kar bi bil lahko prehodil, in nisem se mogel vrniti

ne tedaj ne pozneje, ko na vrnitev
že nisem več mislil. Ves sem se prepustil usodi.
Iz veselja so mogoče gledale name oči
še živih svetnikov, a niti za hip

*se nisem obrnil k poslednjemu žarku
luči, ki se je plazil za mano in se,
podoben rumeni kači, venomer skrival
v globoki temi. Nadaljeval sem pot,*

*kakor da bi me kdo čakal sredi Puščave.
Tu in tam sem zamahnil skozi zrak,
tako sem se hrabril. Hotel sem biti miren.
Nisem čutil ne mraza ne ognja.*

*Cesa vsega ne bi zdaj dal, da bi mogel čutiti
sapo daljnjih bitij.*

11

*Nikoli več ne bom kralj, celo ne
kraljev služabnik. Že dolgo ne sanjam več
o smrtni naravi, ki se je povsod
razprostirala. Mogoče mi v duši*

*še živi drobec prvotnega vladarskega
sna. Ali morem o tem kaj vedeti,
ko se duša noče več spomniti ne ognja
ne vode? Na mračni poljani*

*včasih samo še zadržti
strese se zaradi domala nejasnih misli.
Ne mlad ne star, samo utrujen.
Ne dozdeva se mi več, da grem naprej.*

*Ostro skalovje mi brani videti,
od kod sem prišel, kje bom obstal.*

Prevedel Franci Zagoričnik

Konec igre in Ivan Denisovič

Ernest Fischer

Hamm, čigar ime nedoločno namiguje na mitos, poezijo in glumo, trohni pri živem telesu v svojem zaklonišču. Svet, iz katerega je prišel, je mrtev. Po neki nedopovedljivi katastrofi so le še reči, le še anorganičnost, ničesar ni, kar bi raslo in dihalo. »Konec, konec, h koncu gre, morda gre h koncu.« Ni več sveta, ni narave, ni prihodnosti, samo zaklonišče je še, sredi ničā.

Gospodar in hlapec

Hamm, ostanek človeka, sedi hrom in slep v svojem naslonjaču. Da še lahko živi v svojem bunkerju, negibno, onemoglo, kepa mesa z nedoločnimi spomini in poželenji, je zasluga njegovega hlapca, njegovega faktuma Clova. Ta Clov, mrk klovn, sovraži svojega gospodarja bolj brezdanje, bolj brezupno kot njegovi krepkejši predniki svoje bolj zdrave zapovednike, bolj kot gracioso hidalga, pavliha princa in pozneje doktorja Fausta v katerega službo je stopil.

To je dvojna igra, ki jo igrata; kar igrata, je konec sveta — gospodar ne brez patosa: »Ali sploh je ... zazeha ... beda, ki ... bi bila bolj vzvišena od moje?«, Clov s smehom osuplosti in gnuša, da vse še biva, s tem kratkim smehom, ko pogleduje skozi okno, pregledujejo smetnjake, opazuje zabuhlega Hamma; in kar igrata, je konec igre v boju med gospodarjem in hlapcem, *Fin de partie*, kateri bo drugega matiral, morda bo samo pat, morda remi. Hamm ne more živeti brez Clova — kaj pa Clov brez Hamma?

Hamm: Končaj z mano! *Clov se ne gane.* *Premor.* Prinesi prt. *Premor.*
Clov!

Premor

Clov: Ja.

Hamm: Ničesar ti ne bom dal več jesti.

Clov: Potem bova umrla.

Hamm: Ravno toliko ti bom dajal, da ne boš mogel umreti. Neprenehoma boš lačen.

Clov: Potem ne bova umrla . . .
Hamm: . . . Zakaj ostajaš pri meni?
Clov: Zakaj me imaš pri sebi?
Hamm: Sicer ni nikogar.
Clov: Nobene druge službe ni . . .

Tudi razmerje med gospodarjem in hlapcem je nagnito. V »Pričakovanju Godota« se vlogi še menjavata, med Pozzom in Luckyjem, tu je še preobrat, ki na bistvu oblasti ne spremeni ničesar. V »Koncu igre« Clov ne ostaja pri Hammu samo zaradi notranje vezanosti, zaradi hromeče navade, temveč se strahoma izmika tveganju, da bi odšel v svet, ki ga nemara ni več, proč od kopnečih zalog svojega gospodarja v neznano, v podrtijo velike katastrofe.

Svet lastništva

Na Zahodu in Vzhodu je moda katalogizirati veliko delo Samuela Becketta kot »absurdno gledališče«; onstran vsega družbenega, pravijo, je v njem mogoče mnogoznačno videti, zaslutiti uganko človeškega bivanja v prisposodobah. Velika literatura je zmeraj prisposodba v vsej svoji mnogoznačnosti; toda Hamm ne Clov se nista kar tako vzela iz kozmosa, temveč iz družbe tistih, ki imajo, in tistih, ki nimajo, gospodarjev in hlapcev, iz sveta lastništva, ne le kot brezčasno alegorični figuri, temveč kot nosilca razpokanih družbenih karakternih mask. Kakor bi bilo omejeno, ko bi izpeljevali literaturo samo iz socialnih konstelacij, jo priznavali samo kot »odsev« družbenih razmer, tako je dogmatično, če jo kdo karakterizira zgolj kot rezultat avtonomne fantazije, kot notranje zrênje, ki mu socialnega okolja sploh ni mar.

Hamm je živel v sebičnosti in izobilju. Kar je bil, skuša obdržati v spominu, zemljo, ki jo je imel, žito, ki ga je spravljal v žitnico, berača, ki mu je dal filozofijo namesto kruha. Z držo človeka, ki plete pripovedko, opravičuje svoj nesmiselni obstoj, še-obstoj. Ne brez samovšečnosti pripoveduje: »Mož se je počasi približeval, plazeč se po trebuhu . . . Tistega dne, tega se spominjam, je bil nenavadno strupen mraz, ničla na toplomeru. Toda na sveti večer kot takrat, to ni bilo nič . . . nič nenavadnega . . . No, kakšen slab veter vas je pripeljal? Svoj od umazanije in solza počrneli lepljivi obraz je vzdignil k meni . . . Dajmo, dajmo, kaj pravzaprav hočete, okrasiti moram božično drevesce. Premor. Skratka, navsezadnje sem dojel, da hoče kruha, za svojega otroka. Kruha! Berač, kot po navadi. Kruha? Saj vendar nimam kruha, moj želodec ga ne prenese. Dobro. Torej žita! Premor. Normalen ton. Tako bo pa šlo. Pripovedni ton. Žita imam v svojih žitnicah, drži. Ampak premislite vendar, premislite. Dam vam žita, kilo, kilo in pol, prinesete ga svojemu otroku in mu — če še živi — skuhate poln lonec močnika . . . Toda pomislite vendar, pomislite, na zemlji živite, proti temu ni zdravila! . . . Česa se pravzaprav nadejate? Da se zemlja spomladi spet zbudi? Da bo v morju in rekah spet polno rib? Da bo še mana v nebesih, za idiote, kakršen ste vi? . . . Naposled me je vprašal, ali bi bil pripravljen vzeti tudi otroka, če bi še živel . . . Premor. Normalen ton. Do-

volj za danes. Premor. Ne bo več trajala dolgo ta zgodba...« Clov vpraša o nadaljevanju zgodbe. Zakaj ali ne pripoveduje gospodar tudi *njegove* zgodbe? Literatura za tega, resnica zanj? Hamm se nekako spominja, da je beraču ponudil mesto vrtnarja, in Clov izbruhne v smeh: »Mesto vrtnarja!«

Hamm: Temu se moraš tako smejeti?

Clov: To bo najbrž tisto.

Hamm: Ali ne prej kruha?

Clov: Ali otroku? Premor

Hamm: Vse to je smešno, res. Naj se kdaj nasmejiva napol do mrtvega?

Clov (potem ko pomisli): Danes bi se ne mogel več nasmejati napol do mrtvega...

Zakaj mar ni bil Clov tisti otrok, ki ga je bogatin vzel v hišo? In mar bi ne bil, sprašuje njegovo sovraštvo, splezal na vsa drevesa? In Hamm hladno odvrne: »Vsa nizka dela.« Za beračevega otroka drevesa ne rastejo. Kaj pa on, kako je bilo z njim?

Clov: In potlej bi bil zrastel.

Hamm: Najbrž.

Premor

Clov: Kar še vrtaj, človek, kar vrtaj!

Hamm: To je vse. Tu sem nehal.

Premor

Clov: Že veš, kako se bo nadaljevalo?

Hamm: Približno.

Clov: Je ne bo kmalu konec?

Hamm: Bojim se da.

Tako zgoščeno je nakazan svet lastništva. Beckett predpostavlja, da je znan. Navzoč je v koncentrirani nadrobnosti. V igro je zajet samo toliko, kolikor poganja dejanje naprej. Zakaj navidezno mirovanje je notranje gibanje, razvoj. Naučili smo se zaznavati v atomu dinamiko, nič manjšo od dinamike v vesolju. Nekaj se dogaja. Hamm bi rad slišal od Clova, da je ta večer tak kot vsi drugi. Toda ta ga ne pomiri. In Hamma je strah: »Kaj se godi, kaj se pravzaprav godi?« in Clov: »Nekaj, nekaj gre svojo pot.«

Nekaj gre svojo pot

Kar gre tu svojo pot, ni le čas, katerega tatinsko tišino je mogoče slišati, kapljajoč strah, tiktakajoč nič, ni le nezadržni propad, to je Clovov boj za osvoboditev, da bi se ločil od gospodarja, na katerega ga veže navada, podoba očeta in sovraštvo — in skupna omara z jedmi, nabrana zaloga. To gre svojoj pot, od gospodarjeve gotovosti, da Clov ne more proč: »Prav, kar pojdi!« in Clov se ne zgane, in Hamm se v svojem naslanjaču spet zravna, tudi slep in hrom je še *oblast*: »Zdi se mi, da sem ti dejal, da pojdi«, in Clov: »Poskusil bom«, in gre k vratom in postoji: »Od mojega rojstva« — od te igre mačke z mišjo do zahrbtnega vprašanja: »Se še spominjaš, kako si prišel sem?... Se spominjaš svojega očeta?« do Clovovega

odgovora, ki je sit te okrepenele situacije: »To si me vprašal milijonkrat«, do patriarhalne gospodarjeve hinavščine: »Jaz sem ti služil kot oče... moja hiša ti je služila kot dom... Brez mene *pokaže nase* nimaš očeta. Brez Hamma *pokaže okoli sebe* nimaš doma« — od tega pouka vseh vladarjev, da brez njih ni očeta sveta, ni doma za nizke, pa čeprav je dom bunker, svet pa pekel, do odkritja, da so zaloge pošle, do strahu človeka, ki pripoveduje o svojem življenju kot o nečem živetem, o nekem estetskem fenomenu, od vprašanja, : In kje si bil ti?, do neprikrite upornosti tega, ki ni služil kot sin, temveč kot hlapec.

Hamm: Nikdar me ni bilo tu.

Clov: Imel si srečo.

Hamm: Ni me bilo, nikoli. Vse se je godilo brez mene. Ne vem, kaj se je zgodilo...

Clov: Kje? Kaj?

Hamm (togotno): Kdaj! Kaj se je zgodilo! Ne razumeš? Kaj se je zgodilo?

Clov: Saj to je vendar čisto vseeno!

Spet se obrne k oknu.

Hamm: Jaz, jaz ne vem.

Premor. *Clov se obrne k Hammu*. *Trdo*: Ko te je mati Pegg prosila za olje za svojo svetilko in si jo poslal k vragu, si vendar vedel, kaj se je zgodilo, kajne? *Premor*. Ali veš, zakaj je umrla mati Pegg? Zaradi teme.

Hamm slabotno: Nisem imel olja.

Clov trdo: O pač, imel si olje...

Nekaj gre svojo pot. Hamm se ozira, pogled nazaj ga boli, zakaj pokvečeni jaz je preobčutljiv. Če je bilo življenje sen, mu zanj ni treba odgovarjati. »Kakšne sanje!... Ti gozdovi!« Da je izgubil lase, zobe, svoje zemeljsko premoženje, to mu je skupno s Clovom, hlapcem, toda kar ga dviga nad Clova, se baha, so izgubljeni ideali, ki jih slepari v svojo preteklost. Clov nima izgubiti ničesar.

Hamm: Ali nisi sit?

Clov: O ja! *Premor*. Česa pa?

Hamm: Tega... vsega.

Clov: Že od nekdanj. *Premor*. Ti ne!

Hamm je gospodar z ideologijo, s sprevrnjeno in spreobračajočo zavestjo; Clov ne slepi samega sebe. Za Hamma je svetobolje požlahnitev njegove klavrnosti; Clov trpi brez samoprevare. Hamm se zateka v metafore in simbole; Clov ostaja tostran. Besede, simboli, s katerimi razpolaga Hamm, niso brez veličastja; v ustih gospodarja so moč, da bi si z njo uklonil hlapca tudi notranje.

Clov: Nekaj je, česar ne morem doumeti... Zakaj te zmeraj ubogam? Mi lahko to razložiš?

Hamm: Ne... Mogoče je to usmiljenje. *Premor*. Nekakšno veliko usmiljenje. *Premor*. Oh, težko ti bo, težko ti bo...

Gospodar se izkaže kot mojster psihologije. Hlapca je treba znati ganiti, slaviti njegovo pokorščino kot nekakšno veliko usmiljenje, kot krščan-

stvo, kot človečnost, in se hkrati obračati na njegov strah, njegovo negotovost: Oh, težko ti bo brez mene! Kako se boš prebijal v svetu, brez moje izkušnje, mojega intelekta, moje zaloge materialnih in duhovnih dobrin!

Če kaj pomenimo . . .

Clov mora torej, če hoče stran, spregledati gospodarjevo sprevrnjeno, sprevračajočo zavest, prisiliti ga mora, da ne bo odsoten v patosu utrjenih idealov, temveč navzoč v tem, kar je počel, o čemer je vedel, da dela. Nasprotno pa mora Hamm, če hoče opravičiti svojo eksistenco, svoje dejanje in ne-dejanje, da je po njegovi krivdi mati Pegg umrla zaradi teme, postulirati totalno nesmiselnost, svet kot nič, v katerem ne pomenimo nič. Zakaj drugače se nekaj plazi vanj iz teme in ga obkroža: »Vsi, ki bi jim bil lahko pomagal. Premor. Pomagal! Premor. Ki bi jih bil lahko rešil. Premor. Rešil! Premor. Iz vseh kotov so lezli. Premor. Togotno. Pomislite Pomislite vendar, pomislite! Na zemlji ste, proti temu ni zdravila! Premor. Spravite se proč in ljubite in ližite drug drugega! . . .«

Clov: Nekaj, ne vem kaj, gre svojo pot.

Premor

Hamm: Clov!

Clov, razdraženo: Kaj je?

Hamm: Menda vendar ne nameravava, nekaj . . . pomeniti?

Clov: Pomeniti? Midva kaj pomeniti? *Kratek smeh.* Ta je pa dobra!

Hamm. Sprašujem se. Premor. Sprašujem se. Premor. Če bi se kako razumno bitje vrnilo na zemljo in naju opozovalo dovolj dolgo, ali se ne bi zamislilo nad nama? . . . In ne da bi sploh šli tako daleč, si mi sami . . . *ganjeno* sami . . . včasih mi sami . . . *Silovito.* Če pomisliš, da morda le ni vse zaman! . . .

Če kaj pomenimo, če morda vse ni zaman, tedaj je Hamm izgubil konec igre, je bil *sojen*. Če vse kaj pomeni, kako je to mogoče prenašati, v samo *navidezni* brezsvetnosti zaklonišča? Ali katastrofe ni bilo mogoče odvrniti? Hromec zmeraj hrom, slepec zmeraj slep? Ali res ni mogel storiti nič drugega kot to, da ga ni bilo, ko je bilo treba pomagati, reševati? Navzoče je bilo, kar je *imel*; on kot neki jaz, zavarovan z vso stvarskostjo in z nji primernimi konvencijami in institucijami, ni bil nikdar navzoč, torej nikdar odgovoren. Ravno ta red, ta mogočna oblast stvari je Clova oropala zmožnosti, da bi uresničeval svoj jaz, sebe, da bi torej *bival*, relativno svobodno odločal.

Onstran skrivališča, ki spominja na Maxa Webra »*Ohišje podložnosti*«, onstran starega zidu, nastaja — morda svet, v katerem je mogoče bivati kot človek; mogoče za Clova, ne za Hamma. Ta položi roko na zid: »Stari zid! Premor. Onstran je . . . DRUGI PEKEL.«

Jetniki

»Po obtožnici je Suhov sedel zaradi veleizdaje. Priznal je in povedal, da se je bil dal ujeti, da bi izdajal domovino, in da se je vrnil iz ujetništva z namenom, da bi izvršil ukaz nemške obveščevalne službe . . .

Suhov si je preprosto preudaril: če ne podpišeš, je to smrt, če podpišeš, boš živel še nekaj let. Podpisal je torej.

V resnici pa je bilo takole: februarja 1942 je bila vsa armada na severozahodni fronti obkoljena in z letal jim niso metali ničesar za žrtje... Tudi streljati niso več imeli s čim. In tako so jih Nemci gonili v skupinica h po gozdovih in jih naposled ujeli. V taki skupini je Suhov — še zmeraj v gozdovih — prebil nekaj dni v ujetništvu, in potlej jih je petero ušlo. Poskrili so se v gozdovih in močvirjih in slednjič po nekakšnem čudežu nalleteli na svoje. Neki strojničar je sicer na mestu pokosil dvojico, tretji je umrl za rano, preostalima se je skok posrečil. Seveda bi bilo pametnejše reči, da so tavali po gozdovih, in vse bi bilo dobro. Tako pa sta odkrito priznala: iz nemškega ujetništva, da! »Iz ujetništva? Pasja sinova!« Tako sta prišla iz nemškega ujetništva v sovjetsko, zakaj »pozitivni junak«, ki ga je hotel Stalin, je moral umreti, ne pa priti v ujetništvo.

Dan v življenju Ivana Denisoviča

O »Dnevu v življenju Ivana Denisoviča« pripoveduje Aleksander Solženicin. »To je torej spet dan ko vsak drug!« pravi Hamm v »Koncu igre« spet in spet, saj strahoma slutí, da gre nekaj svojo pot, da gre h koncu ravno na ta dan. Dan, o katerem pripoveduje Solženicin, je zares dan ko vsak drug, eden izmed tri tisoč šeststo triinpetdesetih dni v ujetništvu Ivana Denisoviča. »Tri dni povrh — zaradi prestopnih let.« To je bil »dober dan«, ne eden hudih dni, zakaj Suhov se je bil izognil arestu, njegovi brigadi ni bilo treba v »sockolonijo« (na to osovraženo pusto polje, po katerem je nenehoma medlo in kjer ujetniki pred delom skopljejo luknje, zabijejo kole in napno bodečo žico, da bi si s tem zapri možnost za pobeg iz tega pekla), opoldne si je bil »organiziral« dodatno porcijo močnika, zidarjenje mu je šlo od rok, pri izdelovanju klobučevine ga niso bili zalotili s platnico žage, pri Cesarju (ime) si je bil nekaj prislužil in kupil tobaka. In tudi ni bil zbolel, spet si je opomogel. In, kar ni povedano, a je kot nekaj neizrečenega vodilna misel zgodbe: ohranil je svojo čast kot človek, tudi na ta »dobri dan«, in branil jo bo do skrajnosti, pa če ga tudi doleti najhujše. Ustrašil sem se te velike besede: »človekova čast«, v času, ki je vsako od besed »svoboda, pravičnost, humanost« tako omadeževal, oskrunil, zlorabil, da se lahko komajda izognejo sumu, da so le še fraze; in vendar jih mora biti dovoljeno izgovoriti. Zakaj za popačenje človeka, za negativ njegove časti in za to čast samo, za nje uničenje ali ohranitev gre v Beckettovi dramí, v Solženicinovi zgodbi. Skupnost problematike in ne kakršna koli že samovolja izziva primerjavo teh dveh del.

Kar ju loči, je očitno: ne na »Vzhodu« veljavni predsodek, da je Beckett »dekadenten antirealist«, in na »Zahodu« prevladujoči, da je Solženicin sicer častivreden, vendar literarno povprečen predstavnik »socialističnega realizma«. Beckett je velik umetnik, ki obvladuje svoja izrazila. Solženicin pomemben pisatelj, ki išče nova, neizrekljiva ustrezna izrazila. Prvi sme postavljati vnanji svet, iz katerega izvirajo osebe njegove drame, kot nekaj znanega, drugi je prisiljen reproducirati svet koncentracij-

skih taborišč z naturalistično natančnostjo in ne v simboličnih podobah. Prvi ima na voljo vse moderne izkušnje in metode umetniške koncentracije, drugi mora premagovati literarno »dediščino« epske širine, ekstenzivne totalnosti.

Sonce v bodeči žici

Omeniti je vredno, kako se je Rusu v njegovem prvencu posrečilo najti svoj slog. Ta slog je trd, varčen, strnjen, nagiblje se k anglosaškemu understatementu. Posameznost skuša opisati tako, da ta kaže čezse, naprej, da daje v ozkostj taborišča slutiti univerzalnost. »Vse taborišče iz lesa, samo zapor iz kamna.« Tak stavek, trajen zapor sredi nestalnih, zamenljivih barak, se dokončno vtisne v spomin. Ali: »Mraz in megla ti zapreta sapo. Z daljnih stražnih stolpov sta svetila velika žarometa in se križala nad taboriščem. Svetilke v zunanjem pasu in v taborišču so gorele. Toliko so jih bili postavili, da so s sijajem popolnoma zatemnile zvezde.« Ali, tako kot v »Koncu igre« podrta svetilnik, katerega temelj se zdaj pogreza v kanal, sonce pred taboriščem. »Ko da bi bilo potopljeno v meglo, sije veliko, rdeče sonce skozi vrata, prepeta z žico, seka vse gradbišče in žično ograjo tam daleč na oni strani.« Simbola dveh svetov: potopljeni svetilnik, sonce v bodeči žici?

Smeš zaupati temu soncu? Še obstaja avtonomna narava ali je že podvržena diktatorski administraciji?

»Dvanajst mora biti«, pravi Šuhov, »Kajti sonce je v zenitu.«

»Če je sonce v zenitu«, izjavi kapetan, »potem ni dvanajst, temveč ena.«

»Kako?« strmi Šuhov. »To so vendar vedeli že stari, da je sonce opoldne najviše.«

»Stari že!« je odvrnil kapetan zadirčno. »Odtlej pa je bila izdana uredba, da mora sonce stati najviše ob enih.«

»Kdo je izdal to uredbo?«

»Sovjetska oblast.«

Če je mogoča protinarava taborišča, nemoč jetnikov, vsemogočnost slepe samovolje (»Kilgasa so zašili za 25 let. Prejšnji so imeli pri obsodbi več sreče: z vsemi so ravnali enako in jih zašili za deset let. Toda od 1949 naprej se je čas jetništva podaljšal, vsi brez razločka so dobili po 25 let...«), zakaj naj bi ne bilo mogoče reglementirati sonca? Ad absurdum pripeljan voluntarizem, karikatura načela, da je ni trdnjave, ki bi se mogla upirati boljševikom — zakaj torej sonce? Kar se ukaže, velja za že izpeljano, navodilo za resničnost. Stalinov ukaz ne sme biti šibkejši kot nekoč Gideonova molitev.

Realistični smetnjaki

Knjiga Aleksandra Solženicina je polna takih okrajšav, takih sovjetskemu bralcu razumljivih znamenj, ki jim ni treba dolgoveznega komentarja. Ko Samuel Beckett uporablja taka znamenja, take okrajšave, lahko gre naprej. Nagg in Nell, Hammova oče in mati, sta prišla med kolesje

tehnične civilizacije. V prometni nesreči sta izgubila noge. Sin ju je nerad vzel v svoje skrivališče in ju tam nastanil v smetnjakih. Žagovino, na kateri sta pohabljenca spočetka stala, pozneje nadomesti pesek. In tega peska nihče ne obnavlja.

Advokati pedantnega »realizma« lahko ugovarjajo, da ni navada hraniti nekoristne starše v smetnjakih. Seveda ni navada, to je proti naravi, priznani stvarnosti. Toda mar je navada pobijati otroke v plinskih celicah, zbirati njihove čevljičke za neko prihodnjo »zimsko pomoč«? Mar je v skladu z naravo »likvidirati« nedolžne ljudi ali jih na stotisoče spravljati za bodočo žico? Mar je realistična »realna politika«, »vojaška metafizika«, kot ji pravi C. Wright Mills, ta permanentni konec igre, v katerem veljajo zastarele popoli resnice za resničnost, preudarnost za odljudno čudaštvo, razum za izdajo? Ali sploh še živimo v svetu, ki ga je mogoče prikazati »realistično« s starimi izrazi? »Človeških smeti« ne dajemo v smetnjake, temveč skrbimo zanje, v domovih onemoglih in drugih shriljive občutke zbujujočih ustanovah, dajemo pokojnine, pomirjamo si vest. Število praznikov smo pomnožili za dan žena, in trgovina se sklicuje na čustva, naj obdarimo sorodnike. Mar ni vse še kar nekako v redu? Da ni nič v redu, da v tem železnem času čedalje bolj prevladuje ravnodušnost, razčlovečenje, da se za konvencijo, frazo pripravlja na skok v nič povsem drugačna resničnost — odkriti to je stvar umetnika, in navidezno pretiravanje, koncentrirana prisposoba, strašljiva odtujitev je zato neredko primernejša od tradicionalnega »realizma«.

Nagg in Nell v svojih smetnjakih, ko se ukvarjata le še s prepečenecem in z močnikom, z izgubo zadnjega zoba in z zmedo idiotskih spominov, in Hamm, skrbeči sin, ki ne more krotiti svojega sovraštva, in za svojo slaščico ogoljufani oče, ki mu vrne milo za drago: »Upam, da bo prišel dan, ko ti bo na vsak način potrebno, da te slišim, in ko ti bo potrebno slišati moj glas, kateri koli glas. Premor. Da, upam, da bom živel tako dolgo, da te bom slišal, kako kličeš po meni kot nekoč, ko si bil še majhen in te je bilo ponoči strah in ko sem bil tvoje edino upanje...« — vse to je najgostejša stvarnost, vse to sili poslušalca v vznemirljive asociacije, in za zastorom samoprevare je mogoče zaznati svet razčlovečenja.

Človek je dragocenejši od zlata

Ljudje v Hammovem bunkerju žive prav tako kot kaznjenci za bodočo žico v nekem izjemnem stanju, ki ga je mogoče spoznati kot nasledek regularnega, utrjenega sveta. Tu trohni svet lastništva kot že propadel, ne več bivajoč svet, tam hrepeni svet oblasti, katere mehanizem ravna s človekom kot z množino, kot z nepomembnostjo, kot *quantité négligeable*. Ko jetniki odhajajo na delo, jih skrbno preštejejo. »Človek je dragocenejši od zlata. Če manjka za bodočo žico ena glava, moraš primakniti svojo.« Stalin je govoril o človeku kot »zlati zalogi«, najdragocenejšem kapitalu socializma. Toda človek je bil ponižan v abstraktno delovno silo. »Spet ena delovna moč manj!« sem slišal v Moskvi sprevodnico, ko je povozilo nekega moža. »Skoda zanj!« Osupljiv stavek je bil izgovorjen z glasom, v katerem ni bilo

nič hudobnega in hladnega; bila je priznana nujnost, v normo povzdignjeni heroizem silovite industrializacije, žrtvovanje sedanosti zavoljo prihodnosti, to je govorilo iz nje. Najgloblje bistvo dela, v katerem človek predmeti in oblikuje samega sebe, je anticipacija prihodnosti. Tudi v redukciji tega dela, ki giblje in napolnjuje celotnega človeka, na specializirano, proizvodnji materialnih dobrin služeče delo je ohranjen ostanek anticipirane prihodnosti. V delu kaznjencev je zbrisana vsakršna prihodnost. Njegovo bistvo je totalno razčlovečenje. Niti na trg ne prihaja več delovna sila, izgubila je celo značaj blaga, in kot v posmeh jo cenijo bolj od zlata, mrtve substance, ki velja za mero vse vrednosti.

Kaznjenci niso bili pahnjeni nazaj v barbarstvo, temveč obsojeni na nekaj neprimerno hujšega, na protinaravno stanje, zavarovano z dosežki tehnične civilizacije, z bodečo žico, stražnimi stolpi, žarometi, strojnicami in statistično natančnostjo. Spraviti prav vse v kvantiteto, v nekaj merljivega, števnege, zamenljivega, je tendenca te civilizacije. Toda človek je kvalitativnost, neizračunljiva, neizmerljiva možnost. Razčlovečeno ždenje v taborišču postane tako najprimitivnejši model tehnične civilizacije, ki dela človeka za reč med rečmi, za sredstvo njegovih sredstev, za orodje njegovega dela — kot lahko ždenje v Hammovem bunkerju, v katerem se je tehnika po svojem samouničenju skrčila na daljnogled in dva smetnjaka, nekakšne dadaistične *ready-mades*, velja za model parazitskega, popolnega potrošniškega sveta po katastrofi, ki jo je bila pred tem izzvala tehnika sama.

Ne prihodnosti več . . .

Ne tu ne tam ni več človeka opredeljujoče dimenzije: *prihodnosti*. Hamm, Nagg in Nell so navzoči le še v zrcalu preteklosti kot sence, so le še fragmetaren spomin. Nič drugače tovariši Ivana Denisoviča: »Dnevi v taborišču so minevali kar tjavdan. Toda zdí se, da je čas jetništva nespremenjen; sploh se ne krajša.« Samo minevajoče mirovanje sedanosti je in spomin, v njem edinem se človek spet najde, v svoji neverjetni istosti. Sedanost je sestavljena iz samih majhnih, oglatih, ostrih drobcev, v katerih prepletanju so se znašli ljudje. Tudi oni so drobci samih sebe, sestavine protičloveškega mehanizma, ki si v svojih zgodbah prizadevajo obdržati nekdanjega celostnega človeka kot zgodovinsko bitje.

«. . . in ne narave«

V povesti prvega, v dramí drugega ustreza *razčlovečenju denaturalizacija*. Ne le prihodnosti, tudi narave ni več. Okna barak zaradi belega ledu niso več prozorna. Zunaj je samo mraz, 27 stopinj, pekoča megla, jedek mraz, medel in hudoben veter. Kaznjenci molijo za snežni metež, čeprav ni kaj dosti koristi od njega. »Kaznjenci sede za zapahi, premoga ni pravočasno in toplota se porazgubi iz barake. Ne prinesejo moke v taborišče, kruha ni . . . Toda kljub temu kaznjenci ljubijo snežni metež in molijo zanj.« Narava je njihova sovražnica in skorajda je občutiti protinaravo taborišča kot naravnost, kot nekakšno varstvo in zavetje. Zakaj zunaj:

«Cez golo stepo žvižga veter — poleti suh, pozimi leden. V tej stepi tako in tako ne raste nič, med štirimi žicami pa sploh nič. Tu raste kruh samo tam, kjer ga režejo, oves samo v kašči. Zgaraš se lahko, da ti ohromi hrbet, ali plaziš po trebuhu, iz zemlje tu ne boš iztisnil ničesar. Ne dobiš več, kot ti dodeli tvoj komandant. In še tega ne, saj najprej so na vrsti kuharji, nato njihovi pomočniki in nato kurjači. Tu se krade, v coni se krade, in predtem v skladišču. In vsi, ki kradejo, še s prstom ne ganejo. Ti pa garaj in vzemi, kar ti dadó, in se umakni od okenca! Tu velja postava močnejšega.»

Narava je mrtva, stepa ne daje ničesar, živiš od močnika, ki ti ga dodeljuje samovolja, za močnik, ki ga pripravlja taborišče. »Glavno, da je danes dober močnik.« Ko se kaznjeneц vrne, iz mraza, s prisilnega dela, iz ponižanja, ko začne jesti redki močnik iz skodele, ga ne more razburiti nič več. Čeprav je žrtje zvečer redkejše kot zjutraj, zakaj »zjutraj je treba kaznjence krmiti, da bo lahko delal, zvečer pa bo tudi tako zaspal«, se vračajoče se kolone v divji tekmi zapodijo nadenj. Ivan Denisovič začne jesti. »Najprej požrešno srka redčino. Ko pride topla tekočina v želodec in ko začuti, kako se toplota širi po vsem telesu, vse v njem kar drhti po ostanku juhe. Aaahh! To je, to je ta kratki trenutek, ki kaznjeneц zanj živi.« Človekova narava? Denaturalizacija človeka kot človeka, njegovo razčlovečenje. (Nagg se pokaže iz smetnjaka:) Moj močnik!

Hamm: Prekleti roditelj!

Nagg: Moj močnik!

Hamm: Daj mu močnik!

Clov: Močnika ni več...

Narave ni več. Kruh ne raste več. Zaloga kopni. Da je narava mrtva, opravičuje Hammovo razčlovečenje. Civilizacija je ubila naravo in zdaj sama umira zaradi tega uboja.

Hamm: Narava nas je pozabila.

Clov: Narave ni več.

Hamm: Ni več narave! Pretiravaš.

Clov: Krog in krog.

Okna v taborišču Ivana Denisoviča zaradi belega ledu niso več prozorna. Clov potrebuje lestev, da bi pogledal skozi lino, daljnogled, da bi zaznal vnanji svet. Zleze po lestvi in naravna daljnogled ven: Nič... gleda... in nič... gleda... in spet nič. *Povesi daljnogled in se obrne k Hammu.* No? Si pomirjen?

Hamm: Nič se ne zgane. Vse je...

Clov: Ni...

Hamm *togotno*: Ne govorim s teboj! Z *normalnim glasom*. Vse je... vse je... vse je kaj? *Togotno*. Vse je kaj?

Clov: Kaj je vse? Z eno besedo? To bi rad vedel? Trenutek. *Naravna daljnogled ven, gleda, povesi daljnogled in se obrne k Hammu.* Preč. *Premor*. No? Si zadovoljen?...

Hamm: Nič galebov?

Clov (gleda, jezno): Galebi!

Hamm: In obzorje? Nič na obzorju?

Clov (odstavi daljnogled, se obrne k Hammu, nepotrpežljivo): Le kaj naj bi bilo na obzorju?

Premor

Hamm: Valovi, kakšni so valovi?

Clov: Valovi? (Nastavi daljnogled.) Iz svinca.

Hamm: In sonce?

Clov (gleda): Ga ni...

Hamm: Torej je že noč?

Clov (gleda): Ne.

Hamm: Kaj pa?

Clov (gleda): Sivo je. (Odmakne daljnogled in se obrne k Hammu. Glasno.) Sivo! (Premor. Se glasneje.) SIVO!

To je sivina dima in pepela, ki vstaja kot čad reči, kipeč čez žive barve, luči, obete umetnih paradizev, vse požirajoča sivina ravnodušja, razosebljena, razčlovečenja, nedoločno stanje nečesa, kar ni več ali kar še ni, stanje našega sveta. Edino živo bitje, ki se nepričakovano prikaže v Hammovem bunkerju, je podgana. Hamm: »Podgana? So še podgane?« Zgrožen jo ukaže pobiti, da se v tej podobi ne bi vračalo, kar je bilo odpravljeno, nemir, pohlep in krutost, podganje krdelo živih. Zakaj to naj bo mimo, naj ne bo več vrnitve v svet, ki je postal absurden, v nezadostno naravo, ki »za ostajanje nima pojma in ki je svojo kletev obesila na zastoj«, v človeka požirajočo civilizacijo, brez miru proizvajajočo katastrofo. Valovi so se spremenili v svinec, srca v kamen, sivina, ki ni ne dan ne noč, je zbrisala sonce z neba, in Clov strmi v steno in pravi: »Vidim svojo luč, ki umira.«

»Molimo!«

»Kaj hočete tam zunaj?« sprašuje v taborišču Aljoša tovariše. »Kaj imaš od svobode? V svobodi trnovo grmovje prerase še zadnji ostanek tvoje vere! Vesel bodi, da sediš v taborišču. Tu imaš čas misliti na svojo dušo.« Poziva k molitvi. »Med vsem zemeljskim in minljivim nam je Gospod Bog ukazal moliti samo za vsakdanji kruh...«

»Za obrok torej?« vpraša Šuhov.

»Ivan Denisič! Ne smeš moliti za to, da bi ti kdo poslal paket ali za dodatno zajemalko juhe. Kar pri ljudeh veliko velja, ni nič pred Bogom! Moliti je treba za duhovne stvari...«

»Molimo!« pravi Hamm, potem ko je Clovu ukazal, naj opravi s podgano.

Clov: Že spet?

Nagg: Moj sladkorček!

Hamm: Najprej moliti! (Premor.) Sta pripravljena?

Clov (vdano): Zaradi mene

Hamm (Naggu): Kaj pa ti?

Nagg (sklene roke in zapre oči, govori zelo hitro): Oče naš, kateri si v...

Hamm: Tiho! Po tihem vsak zase. Malo spodobnosti! Torej dajmo. (Drža kot pri molitvi. Tišina. Hamm prvi izgubi pogum.) No?

Clov (spet odpre oči): Si lahko misliš. Pa ti?

Nagg: Trenutek! (Premor. Spet odpre oči.) Se sledu ne.

Hamm: Baraba! Ni ga!

Clov: Še ne.

Nagg: Moj sladkorček!

Hamm: Ni več sladkorčkov...

Aljoša: »Vaša duša vendar hoče moliti Boga, Ivan Denisovič. Zakaj ji tega ne pustite, no?«...

Ivan Denisovič: »Zato, Aljoška, ker so take molitve kot prošnje — ne pridejo tja ali pa ‚pritožba zavrnjena.‘ Pred štabno barako so bile omarice, štiri omarice, zapečatenе, ki jih je enkrat na mesec izpraznil pooblaščenec. Veliko jih je vrglo prošnje v te omarice. Čakali so in šteli dneve. Bo odgovor prišel čez dva meseca ali celo čez en mesec. Ali ni ga bilo. Ali kvečjemu: »Zavrnjeno.«

»Ivan Denisovič, ker ste premalo molili, površno, brez gorečnosti, zato ni tistega, za kar ste prosili. Pri molitvi ne smeš popustiti!...«

Toda pretrgana je sleherna komunikacija. Sveta ni več. Ni narave. Ni boga. »Še ne!« pravi Clov. Kako presenetljiva beseda, in lahko jo je preslišati v »ne več« tega konca igre. Clov ni izgubil »idealov« kot Hamm, na molitev ne da nič in nič na velike besede, toda on je tisti, ki pravi »Še ne«: Bog, človek, svet. Iz sivine trza prihodnost...

Čemu negativnost?

»Čemu sivina, nerganje negativnosti?« sprašujejo ne le generali, katerih poklic je vzgajati pozitivne junake in strumni optimizem. »Ali so bili v času ‚kulta osebnosti‘ le kaznjenci, krivice in tema? Govorimo vendar o zmagah, o zanosu ljudstva, o slavni domovini, o vzornikih in ne o neprijetnih spremnih pojavih!« Neredko isti ljudje obsojajo Solženicina kot defetista in Becketta kot dekadenta, čeprav bi lahko pričakovali, da bodo ravnali bolj usmiljeno s piscem, ki tako neusmiljeno prikazuje propadajoči svet lastništva.

Ceprav ne mislim, da v naših temnih časih ustreza literaturi *samo* še negativnost, se vendar drži afirmativnosti nadih hinavščine, pa čeprav sem ter tja, epizodično, kritizira tako imenovane »spremne pojave«.

Zrtve in dosežki sovjetskega ljudstva so bili velikanski; da pa rezultat ne bi preveč zaostal za naporom, mora biti preteklo navzoče v celoti kot nekaj izrečenega. Kdor govori o »ruskem čudežu« in ne o tem, koliko je stal, izkazuje sovjetskemu ljudstvu slabo uslugo. Zakaj »likvidacija« starih boljševikov teror policijskega režima, samovoljne aretacije in deportacije, kazensko delo, dnevi, ki nepregledno beže skozi zamrzli čas, niso bili »spremne okoliščine«, temveč bistvene poteze sistema oblasti, ki ga je treba spremeniti v socialističen sistem. Računanje procentov o »dobrem« in »slabem« Stalinu, operacije z namenom ločiti »kult osebnosti« od oblasti aparata kot nekaj naključnega, kar se tiče le površine, lahko samo zadrže razvoj v socialistično demokracijo. Ivan Denisovič ima ne le pravico, da ga slišimo, poslušati ga je neogibna dolžnost vseh, ki so odgovorni za prihod-

nost »socialističnega tabora« (kako nesrečna beseda!). Kdor z rentgensko sliko pokaže razstrelke, ki so se zadržali v telo, kdor naredi kirurški poseg, ne »rije« po ranah, temveč pomaga ogroženemu organizmu. Imenovati s pravim imenom vse, kar se je zgodilo hudega, in spraviti v zavest, zakaj se je zgodilo, je odločilen prvi pogoj bolj humane, socialistične prihodnosti.

Tudi v svetu lastništva, v »zahodnem« svetu, niso le Hamm in Clov, Nagg in Nell. Skrajnja situacija z njej ustreznimi značaji je brezno pod gosto rastjo, prerašča jih to, česar smo vajeni. Konvencionalni realizem, ki »objektivno« razdeljuje svetlobo in temo, se nagiblje k temu, da bi čaral pred nas ravnotežje, ki ga ni več. Zanj v kleti skriti peklenski stroj ni nič drugega kot reč med tisoč drugimi, ki sestavljajo totalnost hiše, njegovo tiktakanje ni nič drugega kot nepomemben šum — in kdor trdovratno goni svojo in govori samo o bombi, kdor sliši njeno tiktakanje kot nekaj, kar preglasa vse drugo, tega dolžijo, da pači resničnost. Z velikim uspehom si zapovedniki nad javnimi občili, tiskom, radiom, filmom in televizijo prizadevajo odvracati ljudi od katastrofalnega. Rastresenost, ki jo zbuja, terja kot nasprotje maksimalno koncentracijo na katastrofalno. Provocirati tesnobni sen v dremežu obilja postaja moralni ukaz literature. Negativnost v našem času je tako postala vsakdanjost, da smo se pripravljene le sprijazniti z njo, temveč odkrivati tudi njene »dobre strani«, predstavljajoč v banalnost, dialektiko moderne znanosti in tehnike, ki poraja hkrati napredek in pogubo. Ne le zato se čuti pisatelj primoran kazati negativnosti, le-tega sama sila kot nekaj jasno določljivega, upodobljivega; nasprotno pa je pozitivno nedoločno, dobiva obliko samo v nasprotju. Negativnost je torej v svoji določnosti črni angel oznanjenja, noseč še nedoločeno pozitivnost v mirujočih perutnicah; za obnebj je *druga možnost*. Po negativnosti slutimo neki veliki »morda«. Negativnost poziva k upanju.

Boj za človekost

Toda samo boj za obstanek je še, zakon stepe, pravica močnejšega. Zakaj: *Kdo bo močnejši? Volk med volkovi, tisti, ki se je odkrito prilagodil razčlovečenemu svetu, ki se voljno ponižuje — ali ta, kdor brani svojo humano substanco? Ze na prvi strani svoje povesti je položil Solženicin brigadirju Kuzjominu, ki ima od leta 1943 sem za sabo dvanajst let jetništva, v usta tele besede, namenjene »novi pošiljki«: »Fantje, tu velja zakon tajge. Toda tudi tu žive ljudje. Na nič pridejo v taborišču, tisti, ki ližejo sklede, špekulirajo na bolniško ali ovajajo.« Spočetka je šansa volkov večja; in nihče ne more mimo tega, da se ne bi kakor koli že prilagodil anti-humanemu okolju. Kdor ni trd, umre. Človek se bojuje samo za obstanek, kolikor spada v svet živali. Njegova namembnost kot namembnost človeka pa je, da vselej prekoračuje svoj obstoj, da sega v bivanje tja naprej. Bolj uspešni bodo s svojim razumom, ki prekaša živalskost, tisti, ki postanejo volkovi. Toda močnejši so — morda — tisti, ki prežive taborišče kot ljudje.»*

Človek, ohranjen v navideznih malenkostih, se izkaže in potrdi. Nekoč je Šuhov opazil, »da je njegov tovariš v brigadi Cesar kadil, da ni kadil

pipe, temveč cigareto. Lahko bi se ga bil torej lotil. Toda Šuhov ni začel kratko malo prosjačiti, postavil se je zraven Cesarja in napol obrnjen k njemu gledal mimo njega...

Isti hip pa je Fitjukov, ta šakal, v mislih tudi sam viekel, se postavil naravnost Cesarju nasproti in mu začel gledati na usta, in njegove oči so se svetile...

Suhov si je želel ostanka cigarete »bolj željno kot svobode. Toda ne bil bi se ponižal tako kot Fitjukov, ne bil bi gledal na usta.«

Na videz tako nepomemben odtенок, da Šuhov ne gleda kadilcu na usta, je silobran njegove identitete, nekega minimuma tega, kar dela človek za človeka. Da živi kaznjeneec samo za tisti hip, ko začne srkati žrtje iz skodele, je demantirano z vedenjem Ivana Denisoviča.

Absolutni ne

Solženicin poroča, ne da bi poučeval, o raznih možnostih, kako se postaviti po robu razčlovečenju. Tu je starec, ki nikdar ne uide taborišču, ki ga po vsakih desetih letih obsodijo na novih deset let. »Med vsemi sklonjenimi hrbti kaznjencev se opazi njegov pokončni hrbet, in kako sedi pri mizi, ko da si je kaj podložil. Na njegovi goli lobanji že zdavnaj ni več kaj striči, vsi lasje so mu izpadli v taboriščnem življenju. Starčeve oči ne švigajo sem in tja, mimo Šuhova strme ne da bi gledale. Umerjeno je svojo redko juho z razpraskano leseno žlico in se pri tem ne sklanja globoko nad skodelo kot drugi, vsakokrat visoko vzdigne žlico k ustom. Zob nima ne spodaj ne zgoraj: namesto zob meljejo kruh okostenele čeljusti. Njegov obraz kaže sledi naporov, toda to ni odrgnjeno obličje razbitine, tak je, ko da bi bil izklesan iz temnega kamna. Tudi njegovim razpokanim, črnkastim velikim rokam je videti, da je prebil že marsikaj v vseh teh letih. kar so ga pehali sem in tja po taboriščih in zaporih kot neumno živino. Toda niso ga spravili na tla, ne da se: svojih tristo gramov kruha ne položi kot drugi na umazano, popackano mizo, temveč na čisto krpo.«

Starcu je *skrb za spodoben videz*, konservativna drža, ki dobiva moč iz *oblike*. Nikdar ne bo kapituliral, toda nikoli se tudi ne bo vrnil v svet živih. V svojem dostojanstvu je podoben edini kamniti hiši med lesenimi barakami. Da bi obstal v ujetništvu, se je sam naredil za ječo, za kamnito samoto. Njegov absolutni Ne nima prihodnosti.

Preproge

V svojem skrivališču zazidani Hamm se ne vede tako; toda vse do konca se ne odreče metamorfozi, transformaciji, ustvarjalni težnji iz sebe navzven. Med svojo revščino in nič postavlja besedo. Hoče, da bi bilo *lepo*, poezijo v temo. Če manjka vse česar je treba, producira nekaj odvečnega, potrjujoč si tako, da je vendarle človek.

»Malce poezije. Premor. Klical si... Premor. Se popravi. MILO SI PROSIL za noč; prihaja... Premor. Se popravi. SPUSČA se; tu je že. Ponovi s pojočim glasom: Milo si prosil za noč; spušča se; tu je že. Premor.

Trenutki enaki ničli, ki so kot ničla in vendar štejejo, da bi se račun izšel in zgodba končala . . .»

Trenutki, več kot ničla, in tako odstranjujejo negativnosti naslednjih ničel. V čisti nekoristnosti besede, ki izzven¹, ne da bi bila slišana, v taki žalosti in lepoti Hamm transcendira samega sebe, svojo sebičnost, svojo ravnodušnost, svoj razčlovečeni obstoj. Blagoglasje njegovega slovesa od sveta je oznanjenje novega, morda še mogočnega sveta, v varstvu spuščajoče se noči, morda vstajajoči dan. Zakaj će bi stalo človeštvo pred sodbo, poklicano na odgovor na vprašanje, ki se ga je Hamm tako bal: »Kaj pomeniš? Kaj je bil tvoj smisel?« — glas tisoč slavnih državnikov ne bi segel do tja; Mozart bi bil uslišan. Samo v obilju umetnosti človeštvo sanja samo o sebi.

Proti temu kaže ugovarjati, da si to, kar je težko, v estetskem območju dela prelahke poti, da se človek z umetnostjo prislepari v kraljestvo svobode, namesto da bi se neuklonljivo izkazal v kraljestvu nujnosti. In Hamm ni dal kolesa Clovu, čeprav je ta jokal, da bi ga dobil, in materi Pegg ni dal olja v temi — ga njegov lepi verz oprošča? Je umetnost negacija negacije? Mar ni krilata neodgovornost? Nekaj takega sumi Šuhov, ko mu žena p'še, da v kolhozu delajo samo starci, ženske in otroci, možje pa da se ukvarjajo z novo, veselo obrtjo: umetnostjo.

Nova popotna obrt, piše žena, je slikanje stenskih preprog. »Nekdo je z vojske prinesel šablone in odtlej stvar teče; in teh mojstrov, se pravi slikarjev, je čedalje več. Nikjer niso nastavljeni, nikjer ne delajo, en mesec pomagajo v kolhozu, pač pri košnji in žetvi. Za to jim potlej kolhoz izda potrdilo za enajst mesecev, da je kolhoznik ta in ta zaradi zasebnih zadev na dopustu in da do njega ni nikakih zahtev. Potlej popotujejo po deželi in uporabljajo celo letala, saj morajo varčevati s časom, rublje pa grabijo na tisoče in povsod slikajo preproge, preprogo za petdeset rubljev na kakršno koli staro rjuho, ki se ji lahko odpoveš in ki ti je ni žal. Poslikati pa je mogoče tako preprogo v največ eni uri . . .

Tri vrste teh preprog so: »trojka«, na kateri se na trojki z ljubko zaprego pelje huzarski častnik; nato »jelen« in še ena vrsta, preproga, poslikana na perzijski način. Več vzorcev ni, toda tudi za te pravijo ljudje po vsej deželi 'Hvala lepa' in ti jih trgajo iz rok. Ker prava preproga ne stane petdeset, temveč na tisoče rubljev.»

Zadeva s preprogami ni bila po okusu Šuhova, čeprav ga je jezilo, da zaostaja za sovaščani. Za tem neredom je slutiti razpad vasi, zanemarjanje poljedelstva, odpor do neodvisne proizvodnje, rezultat resničnosti odtujitve administracije, napredujočo demokracijo. Bolj zgovorno kot sto in sto strani dolgoveznih poročil kaže ta skopa nadrobnost celotni položaj v zadnjih letih Stalinove vladavine, te po šablonah naslikane, sivino zastirajoče, cenene preproge, svet videza, zadovoljevanja z nadomestki, neproduktivne propagande. Vendar ne spregledajmo dvojnega vidika: ljudje, ki barvajo po treh šablonah, beže iz nedonosne v donosno proizvodnjo, kupci pa si želje česa drugega, nekoristnega, odvečnega. »*Les choses superflues sont les choses les plus nécessaires.*« V tej zahtevi po »višjem«, po tem, kar ni za materialno porabo, pa četudi je to šablona, četudi je kič rukajočih jele-

nov ali ljubke trojke s huzarskim časnikom, se kaže človekova narava kot prekoračenje same sebe. Ko bi njegovo delo veljalo samo izdelovanju uporabnih predmetov in ne duhovnemu, moralnemu, estetskemu razvoju, boljšanju in lepšanju v svetu, ki je dan človeku, v taki omejitvi na zadovoljevanju materialnih potreb bi bilo izgubilo pomen.

Red

V neredu skrivališča, v tem obupnem propadu začne Clov nenadoma pospravljati stvari, ki jih je Hamm odvrigel.

Hamm: Kaj delaš?

Clov (med pobiranjem): Red. (Zravna se. Zaneseno). Vse bom pospravil! Pospravlja.

Clov (se spet zravna): Ljubim red. Red, to so moje sanje. Svet, v katerem bi bilo vse tiho in togo in kjer bi vsaka stvar imela svoje mesto, pod poslednjim prahom.

Pospravlja.

Hamm (razkačeno): Kaj pravzaprav počenjaš?

Clov (se zravna, potihoma): Red skušam narediti.

Hamm: Pusti to!

V »urejanju«, ki se ga Clov loti ob nenadni odločitvi, vlada neko notranje protislovje, v skladu z bistvom stvari. Clov sicer sanja o svetu, v katerem bi bilo vse tiho in togo in kjer bi imela vsaka stvar svoje poslednje mesto, o harmonični popolnosti končnega stanja, toda ravno ta sen o popolnem svetu ga sili v nenehno početje, v nemir urejanja, v spreminjanje obstoječega. Zakaj tudi pred neredom, ki ga je Hamm spravil na svet, reči niso imele svojega poslednjega mesta, in Clovov sen, češ da bi ga lahko imele, utopija rajske dokončnosti, mu ne da miru; anticipacija prihodnosti ga rešuje pred zastojem, ga usposablja, da bo — morda — prinesel svoje urejanje iz skladišča. Če se začne delo kot transformacija vnanjega sveta na podlagi človeškega hotenja in načrtovanja, kot veliko »urejanje«, se ne more več končati, saj je vsak dosežen red v hipu novi nered, ki potrebuje neki višji red, in tako in *in infinitum*. Najsi tudi reče gospodar na svojem stolu: »Pusti to!«, hlapec ta, ki je postavljen za delo naposled ne more odnehati, da ne bi vsega pospravil, naredil nekaj reda.

Delovna brigada, v katero spada Šuhov, se je odpravila na gradbišče. »Leseni deli hiš so zameteni, tam so začeli zidati zid, postavili temelj in potlej opustili delo; tu leži zlomljen vzvod bagra, tam vedro, tam kosi železa; delavnice za popravilo avtomobilov so zastavljene do stropov; pri elektrarni na griču so začeli prvo nadstropje.« Elektrarna, nedograjena, ki so jo nehali zidati jeseni — kakšen nered, kakšna zmešnjava v načrtovanju in delu, zakaj suženjsko delo je neproduktivno, pod ledeno plastjo discipline zmeda ravnodušnosti, neodgovornosti, zagrizenega priganjstva.

»Šuhov je videl samo svojo steno. Od levega nastavka, kjer se je zid stpníčasto vzdigoval malce čez pas, do desnega ogle, kjer se je njegov del zidu stikal s Kilgasovim... Ta zid je sezidal neki njemu neznani zidar, ki bodisi o zidanju ni imel pojma ali pa je šušmaril... Tu je bila na primer

odprtina... Tam spet se je zid trebušasto izbočil, to je bilo mogoče zrav-
nati šele z dvema plastema.»

Zid, ki ga zida Suhov, rastoči zid, ki mu kmalu sega do prsi, kaj mu
mar ta zid? Pa vendar, ta zid, v katerem se material staplja z njegovo ener-
gijo, začenja čutiti kot svoje predmetenje, kot zmago nad vladajočim ne-
redom. Cesar se je lotil pod prisilo, to hoče dokončati kot svoje delo v
tvegani prostovoljnosti.

«Čez vse področje tja do elektrarne je bilo mogoče razločno slišati: bili
so po tirnici. Konec dela! Presenetil jih je! Zdaj so se še enkrat vrgli na
delo. Malto je bilo treba porabiti.

„Daj malto! Daj malto!“ vpije brigadir.

In že je tu nov, pravkar zmešan čeber! Zdaj je treba zidati, ni druge
izbire. Če ne spravijo malte iz čebra, jo lahko jutri vržejo proč. Spreme-
nila se bo v kamen...»

Brigadir se vendarle ove. »Ah!, zavpije, tega ostanka ni škoda! Nosač!
Odnesi to dol, postrgaj ponev, kar nastrgaš, vrzi v to luknjo in pokrij s
snegom, da se ne bo videlo!...»

„Fantje, čujte“, pravi Suhov. „Dajte svoje ometače Gopčiku. Moja ni
registrirana, ni je treba oddati. Z njo bom končal...»

Toda če delovna brigada ne pride o pravem času k štetju bodo težave
in vsi so proti Suhovu.

„Vseeno, kaj se zgodi z malto!, zamahne brigadir. „Vrzi jo čez zid!,

„Pojdi, brigadir! Kar pojdi, tam te bodo bolj potrebovali!“ Suhov ga
drugače imenuje Andrej Prokofjevič, toda zaradi svojega dela je zdaj na
isti stopnji kot brigadir. Pa ni tako, da bi mislil, da je z njim na isti stop-
nji, kratko malo čuti, da je tako...

Sam je ostal z glušcem...

Malta! Malta! Malta! Malta!

„Končano. Prekletost!“ zavpije Senka. „Pojdiva!“

Pograbi čeber in se spusti po lestvi.

In Suhov — naj ga spremna četa kar žene tudi s psi — stopi še enkrat
nazaj in se ogleda. V redu. Zdaj steče k zidu in pogleda čezenj. Z desne
z leve. Oči so namesto vodne tehtnice. Ravno! Še je roka zanesljiva.

Požene se po lestvi navzdol...»

Kar je počel, je bilo »urejanje«. Zgrabilo ga je bistvo dela, bil je pri
stvari in skoznjo pri sebi samem. Najsi je bistvo dela že v običajnem mezd-
nem delu izmaličeno, ponižano iz ustvarjalnega dejanja v služenje kruha,
v delu kaznjencev doživlja svojo totalno popačenost. Toda vtem ko si je
Suhov mimo prisile zastavil nalogo, je odstranil prisilno naravo dela. S
tem se je opredmetil v delo in anticipiral prihodnost, si je mimo sedanjega
trenutka pridobil trajnost in obstoj, prinesel na svet nekaj reda. Bistvo
dela, pravi Herbert Marcuse, temelji »na bistvenem presežku človekove-
ga bivanja nad sleherno mogočo situacijo njega samega in sveta: člove-
kova bit je vselej več kot njegovo vsakokratno bivanje...».¹

¹ Herbert Marcuse: »Kultur und Gesellschaft« Frankfurt (Main Suhrkamp
Verlag 1965, Edition Suhrkamp) str. 27.

V takem »presežku« kot prekoračenju bivanja v neko mogočo bit je Ivan Denisovič Šuhov zaslužil dih svobode. Toda ali bo svoboda, več kot le dih? In kam, čemu?

»V korist stvari«

Veliko takih Ivanov Denisovičev je kljub samovolji aparata, ohranjujoč človeško čast, pod nesmiselnim pritiskom in prisilo, pospeševalo stvar Sovjetske zveze. Prevzeti od te stvari, spet in spet upajoč, malta! klada! malta! klada, spet in spet razočarani, malta! klada! malta! klada! bodo verovali in zidali. »Še kako leto, nič se ne da storiti, bomo zdržali po starem.« S tem stavkom se končuje pripoved »V korist stvari«, v kateri Solženicin kot na modelu prikazuje stanje po Stalinovi smrti, po vrnitvi iz kazenskih taborišč.

Tehniška šola nekega provincialnega mesta je začasno nastanjena v neustrezni stavbi. Provizorij se ustali. Končno prepusti mesto tehniški šoli neko zemljišče. Postavijo dva temelja, za šolo in za študentovski dom. Tri leta minejo — dokler študentje ne sklenejo, da bodo v prostem času postavili šolo in dom. Kot spremenjeni so, navdušeni. »Najbrž je navdušenje naravno človekovo stanje in najbrž tudi najlepše stanje. Le da je beseda pri nas . . . tako izrabljena, tako plehka. Vse preveč nepremišljeno ravnamo z njo . . .« pravi eden izmed profesorjev. Nenadoma je vsega konec. Pripele se neka komisija, mogočni direktor Habiligin, neki tovariš iz ministrstva in še dva tovariša iz nekega komiteja za ne vem kakšne zadeve. Sklep ministrstva: V novih stavbah bo neki raziskovalni institut.

Direktor tehnikuma posreduje pri sekretarju mestnega partijskega komiteja — brez uspeha. Intervencija pri Knorosovu, instruktorju okrožnega komiteja, potrdi dokončnost sklepa, »v korist stvari«, proti koristi, pobudi, navdušenju študentov. »Knorosov je bil ponosen na to, da ni nikdar preklical, kar je bil kdaj rekel. Kot prej v Moskvi nikdar ni bila preklicana Stalinova beseda, tako tudi še zdaj beseda Knorosova v tem okrožju in nobena njegova odločitev ni bila spremenjena, Stalina že zdavnaj ni bilo več, Knorosov pa je bil še.« Takrat se je vzdignil Gračikov, sekretar mestnega komiteja, in interveniral pri Knorosovu.

Hladni »Ne!« provincialnega Stalina razkači Gračikova.

»Ne za kamenje, za ljudi gradimo komunizem, Viktor Vavilovič!« vpije kot obseden. »To traja dlje in je težje. Tudi če jutri vse pozidamo v kamnu, še ne bomo imeli komunizma.« . . .

Mogočni direktor Habaľgin, ki je izsilil sklep ministrstva, postane vodja novega instituta. Gračikov, »nezrel za sekretarja mestnega komiteja«, postane pomožni delavec.

In študentje?

»Spet bomo torej začeli pri začetku.« je mislil stari direktor tehnikuma. »Pokličemo jih vseh devetstvo in jim porečemo: Nimamo stavbe. Treba jo je sezidati. Pomagajmo, pa bo šlo hitreje.

Najprej bodo godrnjali.

Potlej jih bo potegnilo za sabo, kot pač delo potegne človeka za sabo.

Verjeli bodo.

In zidali.

Se kako leto, nič se ne da storiti, bomo zdržali po starem . . .«

In potem —?

Da pripovednik ne zastavlja vprašanja, temveč ga prepušča bralcu, vprašanje, odgovor, posledico, to daje zgodbi, ki literarno ne dosega »Dneva v življenju Ivana Denisoviča«, sugestivno moč. Slog je nedoločen: izpegljana je sicer potrebna redukcija na stvar samo, na model stvarnosti, toda novo, tisto, kar pesniško presega realizem, še ni navzoče. V opuščanju stare proze manjka nastanek nove, manjkajo Joyce, Kafka, Faulkner, manjkajo izrazila, ki so še zmeraj prekleta kot »zahodnjaška dekadenca«. Toda téma stopa jasno v ospredje, v neustrašeni odkritosti.

Nevidna stvarnost

Ni odločilno, da raste zid elektrarne, temveč da raste Šuhov ob njem, z njim. In ne, da se kamen pridruži kamenu, v rastoči kvantiteti in hitrosti, da kovina, umetna snov, avtomobil, televizijski zaslon, raketa za polet na luno, akumulacija stvari, blaga in orožja, koristnih in norih izdelkov, zagotavlja obilje življenja; nasprotno, ravno v tej naglo rastoči predmetnosti se lahko življenjski prostor humanega skrči na minimum kot prostor, ki v Ionescovi enodejanki ostaja novemu najemniku med vsem njegovim pohištvo. Ravno v blesku porabniškega sveta, ki kar poka od dobrin, je pesnikova potreba odkriti notranjost tega sveta, njegovo izpraznjenost in opustelost, njegovo nevidno resničnost, Hammovo zaklonišče, v katerem ni več kolesa, močnika in tablet, stisko, skrito za obiljem, negativnost. In prav tako za himno » . . . ne poznam druge dežele, kjer bi človek tako svobodno dihal . . .«, za gigantomanijo spomenikov in oblastnih aparatov »drugi pekeli«, zapor iz kamna sredi lesenih barak, kazensko taborišče, objest uradov, prah na rdečih zastavah, sivino negativnosti. Zakaj najhujše je *navada*, sprijaznjenje z danostjo, pr'lagajanje nehumanemu kot normalnim razmeram. Tudi Ivan Denisovič, opazujoč starčev beg v njegovi togi ne, Aljošev v religiozno resignacijo, na koncu dneva — ki je bil »dober dan« — ne ve več, ali sme zaupati dihu svobode, ki ga je zaslutil.

»Sam ni več vedel, ali pravzaprav hoče svobodo ali ne. Spočetka si je je zelo želel, vsak večer je prešteval, koliko dni jetništva je že preteklo in koliko jih še ostane. Toda kmalu mi je bilo tega dovolj. In potlej se je razvedelo, da kaznjencev ne bodo pustili domov, temveč jih bodo poslali v pregnanstvo. In vrag si ga vedi, kje bi bilo življenje zanj lepše — tu ali kje drugje.

V svobodi bi se vendar želel samo eno: domov!

In domov ga ne bi pustili . . .«

Veliki morda

Tudi Clov ne ve, kaj hoče. Ostati — čemu? Oditj — kam? Koliko prihodnosti mora biti primešane sedanjosti, da ne bi okamnela?

Blesk upanja . . . Nenadoma zagleda Clov skozi daljnogled nekaj, česar ni še nikdar videl, sredi propada sveta vidi otroka.

Hamm: Se bliža? Oddaljuje?

Clov (še kar gleda): Ne gane se.

Hamm: Spol?

Clov: Ali ni to vseeno? (Odpre okno in ne nagne ven. Spet se zravnava, povese daljnogled, se obrne k Hammu. Prestrašeno.) Videti je kot deček.

Hamm: Kaj dela?

Clov: Kako, prosim?

Hamm (togotno): Kaj počne?

Clov (prav tako togotno): Ne vem, kaj počne! Kar pač počno dečki. (Nastavi daljnogled. Premor. Povese daljnogled in se obrne k Hammu.) Zdi se, da sedi na tleh, s hrbtom ob nečem.

Hamm: Ob ajdovskem grobu. (Premor.) Bolje vidiš. (Premor.) Najbrž gleda proti hiši, z očesom umirajočega Mojzesa.

Clov: Ne.

Hamm: Kam pa gleda?

Clov (silovito): Ne vem, kam gleda. (Nastavi daljnogled. Premor. Povese daljnogled in se obrne k Hammu.) V svoj popek... ali kaj. (Premor.) Zakaj sprašuješ?

Hamm: Morda je mrtev.

Clov: Pogledal bom. (Zleze z lestve, odvrže daljnogled, gre k vratom in se ustavi.) Vzel bom kavelj...

Za Hamma je ta mogoča vrnitev življenja, ne le podgane, ki jo pobiješ, temveč človeka, groza in prekletstvo. Z njim je hujše kot z Josefom K. v Kafkovem »Procesu«, ki gleda v komnolomu pred usmrtitvijo na zadnje nadstropje neke hiše: »Kot se zablisne luč, se tam razmaknejo oknice, neki človek, šibak in tenak tam daleč in visoko, se je sunkovito nagnil daleč naprej in še dlje stegnil roke. Kdo je bil? Prijatelj? Dober človek? Človek, ki sočustvuje? Človek, ki hoče pomagati? Je bil en sam? So bili vsi? Je še pomoč?...«

Ta blesk upanja, veliki »Morda«, je Hammu odbit. Josef K. je postal kriv zaradi nedejavnosti, Hamm je materi Pegg odrekel olje v temi. Da bi opravičil svojo razčlovečenje, mora človeštvo propasti. Toda za Clova je deček morda upanje, na videz odpravljeno kot nedoločena možnost: prihodnost.

Tudi za Suhova so se odprla vrata. Vzel bo ometačo in odšel, da bi lahko bolje obstajal in bolje pomagal pri utrudljivem urejanju.

Clov: ... Ta red! Govorili so mi: le poprimi, saj nisi žival, premisli te reči in videl boš, kako postane vse jasno. Kako preprosto. Govorili so mi: Le poglej, s kakšno umetnostjo negujejo vse te na smrt ranjene!

Hamm: Dovolj!

Clov: Včasih... si rečem, Clov, še bolje se moraš naučiti trpeti, če hočeš, da se te bodo naveličali kaznovati... nekega dne. Včasih... si rečem. Clov, še boljši moraš biti tu, če hočeš, da ti bodo dovolili oditi... nekega dne...

Seveda dostavi: »Toda čutim se prestarega in predaleč proč sem, da bi se lahko navzel novih navad...« Pa vendar: »Odprem celico in grem.

Grem tako sklonjen, da vidim samo svoje noge, in med nogami malce črnkastega prahu. Rečem si, da je zemlja ugasnila, čeprav je nikoli nisem videl goreti . . .»

Hamm je le še preteklost, pravljica, ki jo pripoveduje sam sebi, polna zvoka in blodnjavice in brez smisla. Toda za Clova, če se nauči biti še boljši, bolje trpeti proti redu stvari, katerega so ga učili, se pravi, biti človek. ne kaznjeneц tujih sil, temveč sodeč svoj jaz, če se nauči biti človek, potem — morda — zanj je prihodnost morda je svet, bolj človeški, bolj razumen kot stari, razcvetajoč se iz črnkastega prahu.

Na poti v ta svet se bosta Clov in Ivan — morda — kje srečala.

(Iz: Ernst Fischer: *Kunst und Koexistenz*. Beitrag zu einer modernen marxistischen Ästhetik, Rowohlt, 1966, str. 7—32.)

Prevedel: P. S.

Cankarjevo delo - prelomnica v oblikovanju slovenske knjižne besede

Breda Pogorelec

(Predavanje na seminarju za slovenski jezik, literaturo in kulturo z naslovom: Oblikovanje slovenske knjižne besede od Cankarja do druge vojne)

V tem razpravljanju skušamo pojasniti delovno izhodišče za študijo o rasti slovenskega knjižnega jezika od konca 19. stoletja. Ugotoviti bo treba, katere zvrsti literarnega ustvarjanja so v tem razdobju odločilne za oblikovanje slovenskega knjižnega jezika in kako značaj tega oblikovanja še naprej učinkuje na podobo knjižnega jezika vsaj do druge svetovne vojne, a tudi po njej. Ob tem je za nas seveda pomembno tudi vprašanje, kateri pogledi na svet in stvari so s prepletali v naporih izraziti slovensko misel tistega časa. Ob robu bo razprava spomnila še na mesto slovenskega jezikoslovja v tem procesu.

Spričo številnih in raznorodnih analitičnih poti v jezikovna vprašanja se postavlja pred nas dilema, ali naj bo takšno vprašanje sploh zastavljeno in kakšen raziskovalni postopek naj reši problem. Zdi se, da je rešitev tega vprašanja potrebna za slovensko zgodovino in da je tem bolj nujna, če pojmujeemo zgodovino kot prikaz in razjasnjevanje nacionalnih stvaritev. Nasledki takega reševanja problema pa utegnejo biti tudi praktičnega značaja. Pomagajo naj namreč osvetliti in osmisliti posege v graditev slovenskega knjižnega jezika, to se pravi: poskusijo naj utemeljiti normiranje knjižnega jezika v vseh njegovih zvrsteh.

V vsaki dobi je knjižni jezik s svojimi zvrstmi celovit sestav, ki se razvija deloma pod vplivom svoje govorne baze, zlasti pa pod vplivom najrazličnejših posegov predvsem v njegovo pojmovno strukturo. Oboje, spremembe v govorni bazi (čeprav v manjši meri), kakor tudi vsak poseg v pojmovno zgradbo, prinaša spremembo strukture, to pa pomeni tudi spremembo značaja neke jezikovne podobe in odklon v razvojnih tendencah. Seveda pa ob tem ne moremo mimo znanega spoznanja pojava, ki se v knjižnem jeziku kaže v vsej svoji polnosti: v sočasju je mogoče iz logike posameznih funkcij jezikovnih znakov zaslutiti tudi logiko zgodovinskega razvoja jezika. V reševanju zastavljene naloge se bomo bežno dotaknili tudi tega vprašanja.

Razvojno pot bomo prikazali z izborom za posamezne ožje dobe relevantnih karakteristik v sistemu slovenskega knjižnega jezika, izbranih iz popisa ali zanj določenih.

Izhodišče našega obravnavanja je čas, ki ga označujemo s širokim kulturnim pojmom: slovenska moderna. Kakor začetek dobe ni nikakršen revolucionarni odklon rasti knjižnega jezika v novo, prej nesluteno smer, tako je tudi končna omejitev le navidezna in bolj oprta na navado periodizacije v sorodnih vedah, ki postavljajo iz različnih razlogov vojno dobo 1941—1945 za odločilno prelomnico. V ocenah razvoja slovenskega knjižnega jezika se namreč preveč poudarjajo za knjižni jezik oziroma njegovo strukturo le trenutne posledice revolucije, slovarja, ki ga je prinesla revolucija s seboj, in nemara določene nivelizacije knjižnega jezika na tako imenovani standard, splošni, osebno kaj malo obarvani občevalni jezik množičnega sporazumevanja. Izmiritev in ob izbojevani nacionalni svobodi spontana poglobitev in razširitev narodovega kulturnega življenja, vse to je umirilo in uravnovesilo tudi razvoj jezika na pot, ki je bila načrtovana že v prvem razdobju do druge vojne.

V razvoju slovenskega knjižnega jezika je treba od konca 18. oziroma začetka 19. stoletja poudariti spremenljivost vloge vodilne literarne zvrsti pri oblikovanju knjižnega jezika. Verjetno bi bilo povsem naravno misliti, da opravlja to nalogo povsod in zmeraj lepa književnost, pač zaradi tega, ker je v svoji tematiki malone neizčrpna in je zato nadvse bogat vir pri ustvarjanju zakladnice knjižnega jezika. Pa v vseh dobah ni tako in v vseh knjižnih jezikih ni enako. Za slovenski jezik je treba ugotoviti do konca 18. stoletja vodilo, če ne monopolno vlogo cerkvene književnosti, ki je ustvarila knjižno tradicijo. Iz nje ali ob njej se je najprej razvila v samostojnem izrazu poezija, kasneje — in še zdaleč ne v ravnem toku — proza. Jezik beletristične proze je, razumljivo, bolj odprt vplivom drugih proznih tekstov knjižnega jezika kakor poezija. Ker pa je bil na Slovenskem piščiči ustvarjalec od nekdanj »angažiran«, se pravi iz zgodovinske nuje pritegnjen v različne »akcije« pisanja — in ker je bila od konca 18. stoletja programirana razsvetljenska »akcija« preprostega poljudnega pisanja, ki je dala obilno bero poljudne strokovne in moralno-poučne proze, pa ker vrhunski slovenski književni ustvarjalec France Prešeren ni »začel« tudi sodobne moderne slovenske proze, se je zgodilo, da je na to v začetku jezikovno vplivala poljudno strokovna in moralno poučna proza, kasneje po izrazu tudi poezija. Ni pa na to prozo vplivala znanost, zlasti ne filozofija, ki se je v tistem času na Slovenskem kljub nekaterim poskusom, da bi ustvarili filozofski jezik, gojila v nemščini. To je razumljivo spričo razcveta filozofije na Nemškem v tistem času, pa spričo dejstva, da še nismo imeli domače študijske ali šolske ustanove, kjer bi se bila znanost lahko razvijala v domačem jeziku. Tako je šla smer vplivanja na jezik proze od poljudnega slovstva in časopisja z ene strani, z druge strani preko poezije. Ob robu te sheme naj bo še ugotovitev, ki jo bo treba podrobneje pregledati: opisani potek vplivanja je učinkoval tudi na cerkveno književnost in jo potem, ko se je slovstvo razmahnilo, vključil v svoj tok kljub bogati tradiciji slovenske cerkvene

knjige. Razlogi za to niso samo v razširitvi jezikovnega repertoarja, v veliki meri se pokrivajo tudi s prelomnico v stilnem razvoju: visoki stil baroka se je počasi izpel, novo literaturo je ustvarila poezija, proza se je po plahih, vendar stilno zanimivih poskusih (Vodnik) pripravljala za vzpon v 2. polovici stoletja, svoj fond izrazja in stavčnih zvez je zajemala iz poljudne knjige. Cerkvena knjiga tega časa se je v tem času približala prav temu poljudnemu izrazu, ki pomeni ne le stilno literarno, temveč tudi jezikovno vsekakor upad.

Zakaj se zdi tako zelo pomembno opozarjati na ta (v svojem pozitivnem poteku v času sicer znana) dejstva? Tak razvoj literarnih zvrsti je imel posledice v podobi knjižnega jezika, v njegovih strukturah in besedju. In ne nazadnje tudi v njegovi avtonomnosti. Kljub domala izoliranemu vzponu poezije na sodobno kulturno raven, kljub za današnje pojme sodobnim težnjam v oblikovanju knjižne besede in možnostim, ki jih je Prešernova poezija odprla z zgledom (Prešeren sam zlasti v korespondenci tudi teoretično), namreč ta literatura (kakor njen jezik) ni bila dovolj močna predstavница slovenske besedne kulture tistega časa in njen jezik ni mogel biti absolutna osnova za rast knjižnega jezika v dani smeri. Kvantiteta drugačnega pisanja, spremembe v družbeni strukturi, različne predstave o nacionalni bodočnosti in kasneje prvi vseslovenski nacionalni program, vse to je povzročilo, da je šla sprememba, ki naj ustvari vsenarodni jezik, vsaj na zunaj in začasno mimo Prešerna. Z novimi oblikami, cepljenimi na staro strukturo, je postala norma knjižnega jezika še bolj umetna (dotlej je bila nemara najbolj umetna težnja knjižne norme od tradicije vodena zahteva, naj se ne upošteva pojav redukcije v govorni bazi središča). Hkrati se je knjižni jezik odprl tujim, zlasti srbohrvaškim in drugim slovanskim besedam in zvezam, ki so pogosto zamenjale pomensko povsem ustrezne ali celo boljše domače izraze. Od absurdnih konstrukcij, sprejetih v jezik v tistem času, naj omenim le brezpredložni predikativni instrumental, ki smo ga v slovenščini našli za gotovo le v prvem Trubarjevem tekstu, pa še v tem primeru gre morda za napako v konstrukciji (*bodeta kakor Bogum = bodeta z Bogum*). Z obliko, ki naj nas »približa« Slovanom, seveda ta relikv nima nobene zveze. Prav v tem jezikovno-kulturnem pretresu 2. polovice 19. stoletja in še posebej v času, ki je izhodišče našega pregleda, v času moderne, se pokaže, kako dominantna je za tvorbo smer v razvoju knjižnega jezika vloga književnosti, ki vpliva tako na izraz znanosti kakor sčasoma tudi na razmeroma že ustaljeno podobo množičnega sporazumevanja. V času, ko sledi velik del inteligence različnim modifikacijam južnoslovenske ideje in želi ustvariti širšo osnovo za sporazumevanje z drugimi Slovani, kažeta beletristična proza in poezija zlasti v moderni povsem drugo podobo pogledov na jezik. Jezikoslovje je ocenilo to dejstvo doslej predvsem kot kvaliteten ustvarjalcev: »Čim močnejši je kdo po umetniški stvarilni moči, tem čistejši in bolj slovenski je tudi v jeziku, tem manj išče tuje navlake in modnih izposojenk.« (Jakoba Solarja povzetek iz Breznikovih misli v študiji Anton Breznik, *Zivljenje besed*, Maribor 1967, s. 66.) Zdi se nam, da je treba to prizadevanje oceniti drugače: ustvarjalna samostojnost in moč gradi v be-

sednih umetnikih globoko nacionalno samozavest, ki išče v svojem in se s svojim in v ustvarjanju svojega zadovolji, in sicer z redkimi izjemami in v svojih najkvalitetnejših dosežkih tudi ves čas izjemnih notranjih političnih dezorientacij ob pomanjkanju trdnega nacionalnega koncepta.

Toda za literarni jezik — kakor ga skušamo danes ocenjevati — je pomembno vprašanje stilne vloge novih izrazov in konstrukcij. Nekatere oznake poznamo iz Breznikovih razprav, ponatisnjenih drugič v citirani knjigi. Za knjižni jezik druge polovice stoletja, posebej za tistega pred nastopom moderne, Breznik ugotavlja, da je bil domačemu izrazu »odmaknjen«, kadar so pisatelji hoteli pisati imenitno. Zamenjava prejšnjih slovenskih izrazov ali starih udomačenih tujk z novimi, na slepo sprejetimi besedami iz slovarjev drugih slovanskih jezikov, zlasti srbohrvaškega, pomeni izražanje političnega pogleda, takšne ali drugačne idejne zveze Slovencev z drugimi Slovani. (Mimo Breznika je treba ugotoviti, da je ta besednjak najdlje obdržalo liberalno meščanstvo in ga po prvi svetovni vojni obogatilo še z novimi besedami iz srbohrvaškega besednega zaklada. Poznamo ga predvsem iz liberalnega časopisja.)

Pri razmišljanjih o neposrednih vzornikih ali predhodnikih moderne, zlasti Cankarja, sem bila pozorna na Breznikovo razpravljanje o Tavčarjevem in Kersnikovem jeziku. V citirani študiji se lahko poučimo, od kod v Tavčarjevem jeziku, zlasti v nekaterih delih, neslovenske besede: iz časopisja sem in tja izumetničen način Tavčarjevega pisanja imenuje Breznik verjetno za Cankarjem afektacijo in ugotavlja, da je tako pisal do konca življenja, dasi je takšne izraze moderna struja s Cankarjem vred medtem že opustila. Druga ugotovitev primerja jezik povesti, ki so napisane po resničnem dogajanju, in jezik povesti, ki si jih je Tavčar izmišljal. V le-teh je slog pretiran in preobložen.

S temi stilnimi vrednotenji v slovenskem knjižnem jeziku (najpomembnejši je pač sestavek Jezik v kmečki povesti) je začel Breznik v ocenjevanju slovenskega knjižnega jezika reševati nove naloge. Ugotovil je genezo posameznih opaznejših pojavov, pravilno opazil, kje in kdaj se pojavljajo, pri oceni pa je včasih zgrešil. Tako se je zmotil v oceni Tavčarjevega jezika, ko je v Tavčarjevem pisanju po svoji normi po slovnica ter iz Skrabca imel za napako nekatera mesta, iz katerih v Tavčarju slutimo novo stilno možnost. Včasih so to slogovni učinki na novo sprejetih izrazov, npr.

To so kaplje veselja na *pustošno* veselje. (Tavčar)

Drugič so domnevne napake zametki moderne predstave s svobodnejšo prostorsko in časovno rekcijo:

pastir je pel v temnojasni zrak; je pel svojo pesem v nastopajoči večer — (»glagolsko dejanje se u ne more določati po smeri«);

mesec je objel vso naravo v svoje naročje — (»objeti ne more imeti krajevnega določila«);

Pesem je zakipela čez ravan, čez plan do sinjega neba. — (Ko pesem vendar »ne more kipeti po ravnini«.)

K vsemu temu še očitek, da sta vse te izraze pridržala tako Levec kot Prijatelj. In vendar odpira Tavčar novo razdobje prav s temi grajanimi zvezami.

Tavčarju in drugim pisateljem na rob je zapisana še ugotovitev, da od tedanjih pisateljev nobeden ni vedel, da za isto dejanje ali pojem rabi zdaj domačo besedo zdaj izposojenko, ki se je iz časopisov vrnila v umetnostni jezik. Slovanske besede so si namreč izposojali približno, ne da bi jim vedeli pravi pomen.

Ob vseh teh Breznikovih ocenah se naravnost ponuja nadaljnje ali celo novo vrednotenje. Zdi se namreč, da je postal knjižni jezik, ki je vseboval slovanske besede in deloma tudi konstrukcije, ki je imel torej »umetni«, »neslovanski« značaj, splošen, vsakdanji, in to toliko bolj, kolikor bolj je lahko vplival iz časopisja na literaturo. Ta jezik je bil »afektiran«, kot ga ocenjuje Breznik, le s subjektivnega stališča maloštevilnih kvalitetnih piscev, ki so v tem položaju vendarle pisali »slovensko« (ne le literati, tudi znanost — Škrabec), sicer pa bi ga — čeprav s pridržkom do strokovnega imena — najbrž upravičeno imeli za tedanji standardni jezik.

Se bolj neposredno kakor ob sprejetih ali zavrženih in spremenjenih ocenah Tavčarjevega jezika je treba razmišljati o vrednosti »neslovenske« in »slovenske« besede ob ocenah Janka Kersnika. Breznik poudarja Kersnikov odmik od Juričičevega časnikarskega in pripovednega jezika in hvall »svežost«, s katero se je približal stopnji, na kateri je pripovedni jezik našel Ivan Cankar. A vendar mu je nerazumljivo, kako da Kersnik piše enako afektiran časnikarski jezik kot drugi in kako morejo imeti nekatere sprejete besede drugačen pomen kot v jeziku, iz katerega so sprejete. Pojav je najbrž pri vsakem spontanem ali tudi hotenem sprejemanju iz jezika v jezik normalen, saj se besede vključijo v drug sistem tako, da se mu prilagodijo. Breznik Kersniku priznava še to, da je zadel občevalni jezik meščanske družbe.

Vprašati pa je treba, kakšen je bil jezik slovenskega realizma oziroma posameznih piscev v vsej celovitosti, kako so izposojeni izrazi učinkovali v tekstu. Odgovor na to vprašanje bo povedal, zakaj je moral ta neslovenski tip knjižnega jezika polagoma izzveneti. Osnovni razlog za to je bila nedvomno nehomogenost tega jezika, ki so ga tako v povesti iz domačega sveta kakor v eseju sestavljale domače besede in stavki pa tujke in iz različnih slovanskih jezikov neposredno sprejete besede ali oblike, včasih celo zveze, ki so se prilagodile slovenskemu modelu. Estetski učinek takšnega pisanja je moral biti v času, ko so tako pisali, prav tako dvomljiv, kakor je danes. Seveda so bili ti »slovanski« elementi bolj ali manj v vsem jeziku, če ne drugače, pa skriti v nenavadno skonstruirane besedne in stavčne zveze (besedni red), ki so učinkovale neslovensko. Zgled iz Kersnika naj pokaže, kako lahko takšne prvine uničijo učinek sicer skrbno napisanega odlomka:

Iz pisem Stricu v Ameriko V (ZD, V, 144).

Stric, zanemaril sem Vas nekoliko, pa ne jezite se! Opravila imam preveč. Vi ste svojo pšenico že zdavnaj skozi parne stroje porinili, mi jo pa stoprav mlatimo; Vi se za otavo ne

brigate, mi pa iz preplavljenih senožeti pobiramo bilko za bilko; blatna, umazana je trava, pa kaj hočemo, tudi taka mora na hlev.

Poleg tega sem pa tudi že puško snel s klina; prepelice in lice so že zdavnaj godne in tu in tam v močvirju pokaže se kaka račja tolpa.

Tako mi čas hiti! Vtem pa se mi je nabralo toliko gradiva, pripravnega pismu za Vas, da nocoj, ko Vam pošiljam te vrste, v istini ne vem, kje bi pričel, niti kaj bi Vam izbral iz te *sodrg*e.

Besedni red na enem mestu, dve sposojeni besedi in ena, uporabljena »malo po svoje« — in že besedilo ni več celovito. Izraze bi bilo treba ovrednotiti tudi v zvezi z drugimi, neslovanskimi tujkami. Meščanska govorica je namreč brez pomislekov uporabljala tujke, ki so danes značilne po banalni vrednosti in so lahko zapisane le strogo funkcionalno. Za Kersnikov tekst to še ne velja. V jeziku Ivana Cankarja bomo videli, da je podobna, čeprav manj drastična raba tujk še zmeraj živa, videli pa bomo tudi, kako obsežna je funkcionalna lestvica teh izraznih sredstev v Cankarjevem jeziku. Kljub temu je izredna razširjenost teh besed, ki jih je v slovenski knjižni jezik naplavila zlasti moderna smer v umetnosti, verjetno povzročila, da je Breznikov pravopis l. 1920 skušal jezik »rešiti« s tem, da je skoraj vse moderne tujke kratko malo prepovedal.

Za dokaz primer iz Kersnika (ib. str. 237):

«. . . le v rokah *značajnih* mož, ki stavijo zakon in prepričanje nad vse, bodo imele te ustanove dobrodejen uspeh. V rokah nepoštenega malomarneža pak postanejo nevarne in nemogoče ter demoralizirajo občinstvo. Tudi tu imamo dovolj *famoznih eksemplarov*, kako *impertinentno* si tolmačijo nekateri gospodje one svete pravice svojega stanu ter na eni strani hinavsko kadijo svojim višjim oblastnjam, na drugi strani pak menijo, da je ljudstvo le zaradi njih tu, ter po paševsko *maltretirajo* ubogega nevednega in boječega kmeta.« Zdi se, da so te tujke iz žargona izobražencev — seveda je njih učinek tudi v navedenem Kersnikovem tekstu drugačen, kot je verjetno nameraval pisatelj: ne doseže stopnjevanja negativnega in tudi ne ironije do tiste mere, kot bi jo tekst zahteval. Učinek teh besed bo treba v tekstih preiskati skupaj z vrednostjo nekaterih drugih pretiranih, drastičnih izrazov, ki razbijajo razpoloženje: »Pomislite, stric, najina korespondenca postaja imenitna. Iz prvega je lopnil Lipe v »Ljudskem glasu« . . . Zelo verjetno bo treba ob teh treh vrstah besedja glede na njihovo učinkovanje ugotoviti jezikovno nedognanost slovenskega realizma, ki spominja po svoji vrednosti na pesniške poskuse Urbana Jarnika pred razcvetom Prešernove pesniške besede. S Kersnikovim pisanjem je ustvarjena zveza med publicistiko in literaturo, zveza, ki je v naslednjem pomembnem slovenskem ustvarjalcu počasi pripeljala do premika vplivnih poti, namreč do pobude literature v vseh zvrsteh pisanja.

Mislil Ivana Cankarja. Njegovi začetki spadajo v devetdeseta leta, v čas nemara enega najintenzivnejših vzponov slovenske kulture in znanosti. V čas, ki je mimo drugega prinesel tudi doslej največji slovenski slovar,

prvi pravopis, in sprožil živo polemiko v zvezi z nastajanjem knjižnega jezika. Toda vse skupaj na podobo slovenske knjižne besede, posebej tiste, ki bi ji lahko pripisali vzdevek kvalitete, ni imelo takšnega vpliva kakor delo moderne; zaradi obsežnosti in mnogoterosti še posebej delo Ivana Cankarja.

Tudi njegovo vlogo in nazor je od jezikoslovcev doslej najprej spoznal Breznik, ki je ob drugem poudaril, da Cankarja pri jeziku ni vodilo samo umetnostno merilo, tj. podajanje življenja, ampak posebej ozir na slovenstvo, zaradi česar da je Cankar že takoj v začetku opustil besede, ki jih je imel za slovanske izposojenke, in je uporabljal slovensko besedje. Iz tega mesta je videti, da je slovenska beseda Brezniku isto, kar je ljudska beseda — v nasprotju s tisto obliko knjižnega jezika, ki je sestavljena predvsem iz zgoraj prikazanih heterogenih leksikalnih prvin in konstrukcij. Bolj natančno, slovenskemu umetniku mora biti prav težnja po »slovenskem-pisanju umetnostno merilo; kjer ni bila izoblikovana ali je poglavitno podrejena drugim tokovom, nujno pade kvaliteta umetniške stvaritve. Od pisateljev, ki so na Cankarja neposredno vplivali, priznava Breznik samo Trdino. Toda če se ne oziramo po neposrednih vplivih — tudi z najbolj natančno statistiko bi jih le stežka dokazali — moramo ugotoviti zvezo Cankarja in moderne z zgoraj omenjenima pisateljema realistoma, s Tavčarjem in Kersnikom.

Osnovno Cankarjevo načelo v pripovednem postopku je skrajna funkcionalnost besede. Ta je zmeraj v službi Cankarjeve umetnostne ideje in njegovih pogledov na stvari. Slovenski značaj tega jezika, kakor sem ga za Breznikom omenila, je lahko nujna posledica te funkcionalnosti, a ob enem samostojno in povsem jasno povedano pisateljevo stališče.

Besedje kakor konstrukcije so seveda tudi pri Cankarju »literarne«, toda ta »literarnost« ni več umišljenost »omikanega« izraza slovenske jare gospode, temveč knjižni jezik kot sredstvo pisateljeve izpovedi na katerikoli stilni plasti. Cankarjeve stilne plasti se navadno prepletajo ne le v okviru različnih jezikovnih ravnin, tudi v nekakšni sintetični sočasnosti stilnih prvin slogov, ki jih je slovenska moderna sprejela in prekvasila. Strukture, ki predstavljajo v Cankarjevi prozi značilne stileme, še niso vse ugotovljene, ravno tako niso enovite. Najbolj sporna je tako imenovana romanska stava, še zdaleč ne enoten pojav, za katerega so najbolj značilni tako imenovani nominalni stavki. Razjasniti bo treba, ali ne gre tu za domačo možnost — prav nič ni namreč tuja ušesu — ki je med stavčnimi zvezami eden najpogostejše izrabljenih Cankarjevih stilemov. Toda umetnostna izpoved slovenske moderne, prožna v svoji mnogostranosti in hkrati že znanilka novega, zahteva v svoji vseobsežnosti sproščeno jezikovno sredstvo, zmožno gnetenja in oblikovanja. K vidnejšim Cankarjevim konstrukcijam je treba zaradi tega prišteti še asindetone različnih tipov, stavke s paralelno ali hiatično zgradbo, vse vrste opozicij, razne tipe predikatnega atributa, prožen — in vendar zmerom funkcionalen besedni red.

Breznik je povedal, da so Cankarjevo prvo dobo, nekako do leta 1900, še spremljali sicer funkcionalni izrazi, vendar vzeti iz dobe, ko se je slovenska misel v knjigi praviloma izražala s sposojenimi besedami. Pozneje

pa da je še to opuščal in pisal v vseh plasteh slovensko. Kljub temu je treba že za to razdobje poudariti, da je Cankar do takrat svoj literarni postopek utemeljil do take mere, da je kasnejše pisanje samo logično nadaljevanje tega začetka. Zgoraj žal kar povprek navedene posebnosti Cankarjevega jezika bo treba raziskati: pomembno je namreč, ali so posamezne konstrukcije omejene na eno ali na več stilnih smeri, na katere — ali pa jih Cankar uporablja (kar se zdi verjetnejše) v vsej svoji prozi in je njihova izbira podrejena snovi in ideji ter šele v tem zaporedju nemara določljiva tudi kot stilna posebnost.

Pri določanju teh posebnosti je pomembno vprašanje stilne vrednosti morfologije in leksike. Vseobsegajoča Cankarjeva beseda je podrejena osnovnemu zakonu, ki je značilen za moderno: ubranosti in harmoniji jezika tudi v sproščenih in svobodnih formah. Analiza mora upoštevati te prvine takoj v začetni dobi. Če na primer globokovaški župnik (IC, ID I, 82) pripravlja govor: «Odgovarjal *bodeš* za sleherno nepotrebno besedo! . . . Bratje, svet se je pomehkužil in človeške misli *prihajajo* čedalje plitvejše. Ni treba že posebne spretnosti, da se jih iz ene besede naredi petdeset . . .», je tu prav gotovo bolj učinkovita dolga oblika prihodnjega časa, ki nekoliko arhaizira in ustreza ironični monumentalnosti tega mesta. Komentar, ki razlaga *zvezo misli prihajajo* kot *misli postajajo*, se zdi kljub argumentaciji, da je to v Trubarju, Jurčiču, Trdini in ljudski pesmi, prisiljen in ubija predstavo, ki je ustvarjena s samim pomenom besede *prihajajo* in ki ponazarja prihajanje miselnega toka. Tudi druge posebnosti v leksiki tega prvega Cankarjevega obdobja so že funkcionalne, pa četudi piše slovanske izposojenke kakor izvestno in podobno. Findesiščlovske tujke (gardine, havelok, divan, zofa itd.) so sicer manj banalne kakor Kersnikove tujke, a prav tako omejujejo dobo, v kateri so uporabljene za poimenovanje, a beremo tudi: odtrgala se je *garnira* od krila (Blage duše), kar se razlikuje od Kersnikovih tujk le po zapisu, prav nič pa ne po banalnosti. Klaviatura pisane funkcionalnosti Cankarjevih tujk pa je lahko izpopolnjena celo s primerom, ki je značilen zgolj za govornjeni jezik: «. . . mlad, lep gospod, s cilindrom na glavi, svetlo, elegantno suknjo, glacé rokavicami — skratka tako *nobel*, da me je bilo kar sram.» Za izraz ironije je seveda uporabljena oblika *ženialen pesnik*. Stilno močno učinkovita sredstva ironije so tudi zveze domačega ali tujega adverbja intenzitete v zvezi s tujko: vi ste *grozno prozaičen* človek . . . ali ste se izrazili *jako poetično*. Zlasti poslednja zveza z *jako* je prešla v govorico kot kliše ironije.

Te lestvice različnih vrednosti tujk (slovanske smo komaj omenili) nismo navedli z namenom opozoriti na najbolj tipično ali pogosto Cankarjevo izrazilo, še posebej zato ne, ker je bilo za Breznikom prej večkrat poudarjeno, da je Cankar enačil svoj umetnostni koncept z jasnim poudarjanjem in izražanjem slovenstva, to pa se mora kazati ne le v izjavah, ampak predvsem v pesniškem jeziku. Tudi tujke — kakršnegakoli izvora — kolikor jih je Cankar uporabil, ne morejo imeti tiste veljave, kot jo imajo v jih v jeziku Cankarjevih predhodnikov ali sodobnikov, pač zaradi tega, ker so izpovedno in stilno učinkovite. Prikazali smo jih nekaj zaradi tega, da bi opozorili na navpično večplastnost v Cankarjevi besedi.

Pretres Cankarjevega jezika v vsem njegovem razvoju bo pokazal lok od prve dobe do praga dvajsetih let. Pokazal bo, kako so v tej razmeroma pozni moderni hkrati obstajale prvine nekdanjega in ob silnem vzponu vse tisto, kar velja še danes ob vse drugi umetnosti za najzlahotnejše v slovenski besedi. Kolikor smo to že opravili in nam je v nadaljnji analizi delovno izhodišče za natančnejši študij, moramo povedati, da nam je Cankarjev postopek — tako kot Prešernov — merilo kvalitete, merilo učinkovitega in skladnega knjižnega izraza. To je nemara tudi zaradi tega, ker podobnega in tako obsežnega vzpona slovenska beletristična proza ne pozna. Prav gotovo pa tudi zaradi zavestno načrtanega slovenstva, zavestne potrebe po izpovedovanju sebe skozi svoj svet in svojo besedo. Še danes nimamo dela, ki bi bilo po kvaliteti enakovredno in bi postalo merilo za sodobno književnost, dosledno v izrazu tudi v ustvarjanju disharmonije.

Toda ob Cankarjevem opusu se je zgodilo nekaj drugega. Iz Cankarja se je bolj ali manj neposredno razvila malone vsa poznejša slovenska proza — in preko nje počasi tudi knjižna beseda. Zlasti po prvi svetovni vojni je s svojim postopkom vse bolj učinkoval na ustvarjalce, ti pa so iz tega obsežnega vira zajemali posebej tisto, kar se je skladalo z njihovim izpovednim hotenjem.

Težko pa razumemo, da Cankarjevega postopka tisti, ki so se ukvarjali z jezikovnimi vprašanji v njegovi dobi, niso hitreje spoznali in ocenili globlje in drugače, kot je to šele kasneje in v kratkem storil Breznik. Zaradi tega so pobude razvoja še do danes pri ustvarjalcih, ki sami iz njega sprejemajo tisto, kar ustreza njihovim estetskim in idejnim izhodiščem.

Casopisni jezik, ki ga je Cankar tako zgodaj zavrnil, se je dolgo povsem avtonomno razvijal, čeprav o kakem vplivu tega jezika na beletristično prozo ali drugo literaturo komaj kdaj lahko govorimo. Svojo pot je šel tudi znanstveni jezik, čeprav je bil marsikateri pomembni znanstvenik spremljal moderno (Iv. Prijatelj). Slovenska znanost je v nekaterih panogah že v realizmu dosegla živ slovenski znanstveni jezik (Škrabec). Primerjava jezika in stila teh dveh avtorjev — kolikor omogoča to različna snov — pa vendarle opozarja na to, da je treba tudi v znanstvenem jeziku razlikovati stilna razdobja, ki podobno kot literaturo prekvajajo tudi znanost. Najbrž je razumljivo, da se najvišja znanost — kadar ni pobudnik razvoja (in to je verjetno zaradi svojega pojmovnega obsega lahko samo filozofija) — zgleduje pri najkvalitetnejših literarnih delih. Za zgornja dva primera v slovenski zgodovini ta trditev nedvomno velja. Kljub temu se je znanstvena proza začela v večji meri osvobajati posledic slavizacije šele po drugi vojni.

Do druge vojne se je še večkrat bodisi v zahtevi ali v delih pokazala slovenska tendenca pisanja. Kolikor je slavizacija opravila pozitivnega, ker je osvobajala slovenščino od germanskega adstrata (Bezljaj), tako je močno škodovala, ker je načela sistem knjižnega jezika. Beletristična proza se veliko lažje izogiba čerem, ki so na poti njenemu toku, stroke pa so ogrožene, med njimi morda najbolj filozofsko pisanje. Iz stiske pisanja se razni pisci (Kocbek) rešujejo z brezupnimi poskusi oživiti že pozabljene izraze: *prikazen za pojav*, *mogočnost za možnost* itd. To nam potrjuje, da je za funkcionalen knjižni jezik potreben trden slovenski koncept.

Likovna moderna in slovenstvo

Nace Sumi

(Predavanje na seminarju za slovenski jezik, literaturo in kulturo)

Težko je danes pisati o naši likovni Moderni in biti prepričan, da bo oris dovolj celosten, kakor je organsko in polno celoto pomenila umetnost te prelomne dobe okoli 1900. Zakaj na mnoga vprašanja v zvezi z njo imamo dovolj prepričljive odgovore, nekatera pa niso niti obétavno zastavljena. Čeprav kratka, je ta doba rodila ustvarjalce v literaturi, likovni umetnosti in glasbi — da o drugih, tudi poustvarjalnih panogah sploh ne govorimo in da ne omenimo ob njej in neposredno po prvi vojni znanstvenega konstituiranja cele vrste ved —, da jo upravičeno presojamo kot dotlej najplodnejši, najširši in najkvalitetnejši pojav slovenske kulture. Pojav, ob katerem je bil Izidor Cankar zapisal, da komaj moremo verjeti v njegovo naključnost in da ga je v starejši slovenski zgodovini mogoče primerjati le z delom generacije baročnih umetnikov. V likovni umetnosti so najvidnejše jedro Moderne slikarji impresionisti Rihard Jakopič, Ivan Grohar, Mat'ja Jama in Matej Sternen. Ob slikarjih se je uveljavil, čeprav s skromnejšim opusom, kipar Fran Berneker. V arhitekturi je med tremi ustvarjalci (Maks Fabiani, Jože Plečnik in Ivan Vurnik) najpomembnejši Plečnik, čeravno je Fabiani imel priložnost, da je nastopil pred njim v urejanju ljubljanskega mesta po potresu 1895; Vurnikovo delo se zdi danes zmeraj bolj obrobno, vsaj v zvezi s problematiko Moderne, pomenljiva pa je njegova vloga v tridesetih letih, ko je zavrgel zakasnelo romantično iskanje »slovenskega« narodnega sloga ter se usmeril v moderni funkcionalizem. Vse drugo ob teh mojstrih (Vesnani, Tratnik) so spremni pojavi, čeprav ne brez deleža tudi kasneje; v jedro iskanja in uspehov takratne slovenske umetnosti pa niso prispevali odločilnih silnic.

Število zares epohalnih mojstrov likovne Moderne bi mogli še zožiti na tri imena, na slikarja Jakopiča in Groharja pa na arhitekta Plečnika. Ta trditev se bo zdela morda malo predrzna, najpoprej glede na slikarje. V ocenah našega impresionizma namreč zmeraj beremo o vseh štirih mojstrih zaradi značilnega temperamenta vsakega izmed njih. Za Jamo je dognano, da je bil med četverico najčistejši impresionist, da je zato njegova razpoloženska nota najbolj skrita v motivu, reduciranem na optični

videz. O Sternenu je zapisano, da je bil v skupini najbolj realistično razpoložen, da je zato njegov impresionizem tehnični navrhek sočne upodobitve. Groharja štejejo po pravici za največjega lirika Moderne, Jakopiča pa za najbolj dinamično osebnost; njegovo slikarstvo je seglo tudi po likovno-problemski plati najdalj, kakor je bil tudi vsebinsko najširši, najbolj nemiren duh in priznana glava skupine. Podobno razsežnost kaže Plečnikov opus, zaradi na splošno manjšega umevanja arhitekture tačas med nami le še bolj objekt križanja mečev in nastajanja pravih mitov.

Resnica in mit naše likovne Moderne pa je atribut, naznačen v naslovu tega razmišljanja, njeno slovenstvo. Ni ga delu naših umetnikov pritaknila kritika, sami so ga razglasili. Razglasili so se za ustvarjalce, ki da so konstituirali slovensko umetnost. Jakopič je bil dejal, da pred njimi sploh ni moglo biti take umetnosti, lahko da je bila provincialno avstrijska ali kakršna koli drugačna, ne pa slovenska. In je utemeljil svoje stališče, da naši umetniki poprej n' so ustvarjali iz sebe, marveč iz tujih vzorcev; niso zajeli krajine in življenja kakor mojstri Moderne, ki so se napotili učiti k materi naravi, da bi našli njen in v njej svoj obraz, marveč je s pr. lagajanjem pojemajočemu okusu naročnikov nazadnje splahnelo celo njihovo obrtno znanje. Zato je, spet po Jakopiču, slovensko sodobno slikarstvo delo obnove te umetnosti v Evropi, ki so jo začeli pred desetletji francoski slikarji. Za Slovence je torej nova umetnost pomenila izbruh svobodnega duha, ki se je otrešel konvencij, ki je prenehal gledati svoj svet in prirejati svoje vizije skozi meglo naplavljenih klišejev, ki se je torej v polnem obsegu zavedel samega sebe. »Živimo, torej smo!« je najkrajši povzetek njegovih razmišljanj.

Kako sta vzneseno pozdravila in bistro presodila uspeh naših slikarjev na dunajski razstavi Ivan Cankar in Oton Župančič, je znano, a tu je treba izsledek njunih ocen — prvih resnih likovnih kritik v naši novejši zgodovini — ponoviti. Cankar je bil namreč načel vprašanje o bistvu narodne umetnosti z mislijo, da zanjo niso odločilne snovi in motivi, marveč čista umetniška »snov«, govornica barv in njih kontrastov; njen rezultat je »štimmunga«, ki je vse, Župančič je naglasil vsebino tistega razporeženja, ki je bilo po njegovem odločilno za novo slovensko umetnost, kakor se je predstavila na Dunaju in že poprej v Ljubljani: otožna melanholija, nepotrni duh, ki sesa krepčino iz naših tal. Dunajska razstava je bila prirejena v času, ko so se naši slikarji komaj začeli osamosvajati, zato so se na prreditvi dobro videle skupne črte njihove umetnosti — in nanje merijo tako Cankarjeve kakor Župančičeve besede o razporeženju in melanholiji. Dimenzije njihovega opusa kasnejših zrelih let so po pravici ustoličile naše impresioniste kot klasike, ki so iz zarodkov teh let dognali vizije, kakršnih umetnost na Slovenskem po izvornosti in prepričljivosti dotlej ni poznala.

Najznačilnejša med njimi sta opusa Groharjev in Jakopičev. Groharju je bilo na voljo le še nekaj kratkih let in v teh letih je premeril pot, ki jo je njegova Pomlad komaj lahko nakazala. Nežni lirik, ki mu je Cankar prisodil kar žensko mehko, je postavil dobresedno monumente slovenski krajini in od pomnenja zvezanim opravkom z njo. Sejalec, Krompir in

Snopi so do nepremakljive monumentalne trdnosti in trajnosti dozorele slavospevi. In prav na koncu je onkraj tega vrha zaslužil še druga obzorja, ki zapuščajo tla vdane poezije in velikih kompozicij ter s poudarkom na domala. ekspresivnem barvnem svetu napovedujejo prihodnost. Nedokončanega Crednika je Francé Stelè zato upravičeno označil kot simboličen spomenik kratkega življenja in tragičnega konca našega mojstra. Še večji razpon v nakazani smeri je viden v delu Jakopičevem, ki je šele v štiri-desetih letih odložil čopič. Nemirni iskalec, ki je s kar baročno gesto znal kriviti svoje krajinske vizije in je bil že zgodaj odkril svoje monumentalne možnosti — v Ahacljevi veži jih je enkrat samkrat tudi zares mogel preizkusiti v velikem formatu —, ni samo zaslužil, marveč tudi uresničil del programa kasnejšega absolutnega slikarstva, ki more prebiti sploh samo s kompozicijo barv. Občuteno je ob neki priložnosti zapisal Stane Mikuž o mojstru, ki je razglabljal o zvezi med glasbenimi toni in barvami, da se mu ob Jakopičevih podobah nazadnje izlušči zgolj barvna glorijska. Slikar je torej v resnici prehodil najdaljšo pot, kakor mu je ob dunajski razstavi preroško obetal Ivan Cankar.

Kaj pa ima značaj in notranji razvoj naših slikarjev impresionistov opraviti z njihovim slovenstvom? Izidor Cankar, ki se je v razmišljanju za Jakopičev jubilejni zbornik 1928 napotil iskat tisto zadnjo skrivnost, ki stori, da nam ob njegovih podobah začne močnejše biti srce, je moral takrat resignirano priznati, da naša veda nima dovolj bistrega odgovora na vprašanje o razmerju umetnosti do nacionalnosti. Resnica je, z genijem in ljubeznijo, kakor je bil sklenil razmišljanje o mojstrovih skrivnostih, si na za stavljeno vprašanje ne moremo odgovoriti, čeprav se tako dokazuje naša privrženost in se širi Jakopičev osebni svet na skupnost, ki jo imenujemo slovenski narod. Toda slovenska umetnostna zgodovina v zadnjih desetletjih vendar ni več tako neobgledana, da ne bi vsaj nastavila mreže, ki nam bo mogla pojasniti takrat sluteno razmerje. V treh smereh je bilo zastavljeno delo. Karakteristike, ki so bile zapisane o značaju in razsežnosti dela naših impresionistov, so posvetile v notranjo logiko pojava, ki ga označujemo z *Moderno*. Študije o starejši umetnosti na Slovenskem, za katero je Jakopič sodil, da ni bila slovenska, so zlasti po drugi vojni v veliki meri razkrile razvojno nit, ki sega do pozne gotike v 15. stoletje, po nekaterih lastnostih pa v romaniko visokega srednjega veka. Razkrilo se je, da je imel Jakopič prav, ko je govoril o provincialnem značaju naše starejše umetnosti, toda ne zgolj v slabem pomenu besede. Slovenija se je namreč odkrila kot sestavljen organizem slogov prostora z različnim likovnim naglasom, ki smo jih opredelili kot umetnostne konstante posameznih regij. Znotraj obrobniških pokrajin, katerih likovni značaj se povezuje s širšim zaledjem, je osrednja Slovenija vsaj od pozne gotike dalje vselej razvijala lastnosti, ki pomenijo sintezo karakteristik, kakor jih pozna obrobje z zalednimi središči zunaj našega ozemlja. Po tej logiki, ki se v splošni umetnostni problematiki Evrope označuje kot spopadanje ali oplajanje umetnosti njenega Severa in Juga, se je tudi slovenski impresionizem pojasnil kot pojav, kjer se soočata oba pola na meji obeh »svetov«; severnjaška je tendenca po ornamentalnem, kar je impresionizem po svoji tehniki, a je usmer-

jena v optično iluzijo predmetnega sveta, ki je izrazita južnjaška upodabljaljoča lastnost. Stelè, ki je bil zapisal to tezo, je upravičeno opozoril na okoliščino, da je slikarstvo naše Moderne po svojem značaju med vsemi drugimi različicami evropskega impresionizma najbližje francoskemu izhodišču, umetnosti dežele torej, ki je z gotskimi katedralami dosegla prvo veliko sintezo umetnostnih silnic obeh evropskih likovnih polov. (Gotika in barok sta bila Jakopiču med vsemi starimi slogi najbližja.) S starejšimi fazami razcveta umetnosti pri nas se sklada impresionizem v okoliščini, da smo vse te načine izražanja prevzeli ali razvili z zamudo, vendar z njimi spregovorili po svoje. Za slovenstvo naše Moderne govori nadaljnja usoda slovenske umetnosti. Impresionizem, kakor so ga formulirali naši slikarji Moderne, je odtlej stalna sestavina našega slikarstva; ni se mu mogel odtegniti niti vodja kratkotrajne, vendar zmerom znova prav tako aktualne »revolucije« ekspressionizma, France Kralj. Jakopiča je štela nova generacija prav zaradi širine njegovega likovnega prijema do ekspresivne barvitosti za enega svojih predhodnikov, za most, ki veže obe gibanji. Celo danes, po desetletjih, nič ne kaže, da bi bile rešitve naših impresionistov neaktualne, tako da ob vseh novostih, ki so jih dale mlajše generacije »iz svojega«, Jakopič s svojimi ne živi le v galeriji in publikacijah, marveč je eden od temeljev našega izražanja in dožemanja, eden od temeljev naše likovne zavesti.

Zato ne bo nàpak, če definiramo moderno slovensko umetnost tudi kot dediščino Moderne; v njej so razvite z novimi obogatitvami in akcenti prvne, ki so jih formulirali v drugačnih, zlasti celovitejših sestavih naši pionirji. Slovenska umetnost zadnjih šestdesetih let je torej organska celota in je zato prav, da jo ocenjujemo z vsemi menjavami zornih kotov kot enotno zgradbo, ki ni nikoli več mogla s temeljev, postavljenih okoli 1900.

Z arhitekturo, ki smo se je doslej le dotaknili, načelno ni bilo drugače, čeravno so okoliščine povzročile drugačen časovni ritem njenega zorenja (kiparstvo Moderne puščam zaradi fragmentarnosti ob strani). Slovenski arhitekti so bili maloštevilnejši od slikarjev in več ovir je stalo na poti, da bi se uveljavili. Po ljubljanskem potresu l. 1895 je edino Fabiani na svojo pobudo zasnoval načrt za povečanje in ureditev deželne prestolnice. Rezultat njegovega dela v mestu so najpomembnejše arhitekture v Ljubljani do prve svetovne vojne, ki pa je njegov opus pri nas za vselej pretrgala. Težko je odgovoriti na vprašanje, kaj bi se bilo moglo razviti iz tega prvega koraka moderne arhitekture pri nas. Nagibam se k sodbi, da so njegove stvaritve, med njimi najboljša Hribarjeva hiša na Ajdovščini, sicer zaživele v likovnem ozračju mesta, da pa vendarle pogrešajo tisto sestavino, ki je pri najvidnejših dveh slikarjih očitna, namreč izrazitejšo poetično logiko. Na teh arhitekturah se je sicer nekaj zgodilo, vendar predvsem zgolj obstajajo. To logiko sem svoj čas krstil za moderno redukcijo, ker je skrajšano nakazala sožitje historičnih prvin in modernih prijemov.

Prav zato bi bili upravičeni šteti šele Plečnikovo delo za kongenialno stvaritev uspehom našega takratnega slikarstva. Njegovo zgodnje ve-

liko delo, Zacherlova hiša na Dunaju, se sicer prilega splošnim okvirom secesijske arhitekture, a niso zaman zapisane besede, da je z nenavadno mehko, ki diha zlasti v vrhnjem vencu, predstavila v cesarski prestolnici »slovansko« občutje. Ko se je mojster po prvi svetovni vojni naselil v Ljubljani, je bil naglo v središču tistega procesa, ki ga s polno pravico označujemo za ustvarjanje temeljev slovenske moderne arhitekture. Moderne kljub temu, da govorijo o njegovem klasicizmu, o elementih baroka, o domselnih živih detajlih in o ornamentu, ki se mu nikoli ni docela odrekal; zakaj le oko, ki vidi zgolj posamezna zunanja znamenja, bi moglo take prvine združiti v sodbo o ekletiku. Bistvena lastnost njegovega opusa, ki ne pozna manjšega razpona, kakor je bil Jakopičev, je zgovorna oblikovanost velikih in drobnih form, podedovanih simbolov kakor modernih sestavin. Tako vsestransko je njegovo delo in takó sugestivna njegova govorica, da je bil domala ves čas med obema svetovnjima vojnama estetski zakonodajalec in se je ob njem še tako pohlevna funkcionalistična usmeritev vselej podredila, kadar je hotela oblikovati izrazito formo. Nè samo njegova najzrelejša doba, ko je preurejal Hradčane in postavil Narodno in univerzitetno knjižnico v Ljubljani, tudi spomeniki njegovih zadnjih postaj dokazujejo, da ga smemo prav tako kakor Jakopiča imenovati umetnika, ki je v arhitekturi dosegel popolno suverenost oblikovanja.

In podobno, kakor smo povedali ob najvidnejših dveh slikarjih Moderne, nam Plečnikova šola nikakor ne zanika domačega izhodišča; čeprav si je njegov najpomembnejši učenec (E. Ravnikar) preko Pariza prisvojil novih pobud. Praznična zlikanost in značilne drobne forme so tu dediščina začetnika slovenske moderne arhitekture.

Poskušal sem nanizati nekatere značilnosti slovenske likovne Moderne in mogoče se je zdelo beseda včasih nekoliko privzdignjena, kakor bi se po ustaljenem mnenju na tako resni prireditvi ne smelo zgoditi. Prav verjetno so bile oznake ne le preskope, marveč tudi nemalokrat ohlapne. A značilno ni samo za našo vedo, temveč tudi za vsako drugo, da se ob podobnem vprašanju, kakor je bilo tu zastavljeno, beseda zatika in teza izmika preverjanju. Čeprav namreč nesporno velja, da je marsikaj dognano, velja tudi v še večji meri, da pot do nekaterih odprtih vprašanj še ni dovolj utrjena in da ni zbrano gradivo, ki bi nas pripeljalo do zaželenega cilja. Naj omenim najpoprej nekaj drobnih vprašanj. Jakopič je po vseh ocenah in spoznanjih mojster barvnih harmonij. Toda zanimivo, nimamo niti ene študije, ki bi bila temu problemu posvečena. Plečnik je govoril o proporcih kot nezamenljivi lastnosti arhitekture pri posameznih narodih. O proporcih njegovih del nimamo niti ene raziskave, čeravno mu je nekdo očital, da greši, ker za klasične stebre uvaja »kranjske« proporce. Veliko govorimo dalje o merilu, ki da je značilno za umetnost te ali one dežele. Kakšna so merila v naši umetnosti, ali je res naša lirična monumentalnost, ki diha tako očitno iz stvaritev Moderne, rezultat stoletne rabe majhnega merila? Celo tam, kjer smo morda danes dognali največ, v ugotavljanju posebnosti slogov prostora, so oznake ponekod še zelo splošne. Skratka, še zmerom za celo vrsto bistvenih vprašanj navajamo op'se učinkov, ne da bi mogli zadovoljivo in sistematično posvetiti v strukturo poja-

vov, ki te učinke v nas budé. Kaže, da bo moral biti cilj naših prihodnih prizadevanj še korak globlje v našo umetnost in torej v nas same, kakor ga je bil storil svoj čas Izidor Cankar s svojim znamenitim Uvodom v umévanje likovne umetnosti. Ugotovil je bil logiko načelnih možnosti likovnih sestavov, ki je omogočila oznako usmeritve dejansk'h historičnih slogov. Slogi prostora s tisto rastjo v času, ki jo tako prepričljivo kaže slovenska umetnost s prvim zares evropskim vrhom v Moderni, pa bi nam morali odkriti tisto logiko in zakone našega izražanja, ki jih jezikoslovci in literarni zgodovinarji odkrivata v besedni umetnosti.

Lakota

Dvoje izpovednih jeder v Rotarjevi pesniški zbirki Lakota

Herman Vogel

*Zakaj v vsakem človeku je neka lakota,
lakota, ki se vede kot divja žival.*

(R. Musil, Mož brez posebnosti)

Rotarjeva prva pesniška zbirka govori, da lahko poezija, ki je v njej, počne s svetom, kar hoče. To pa govori nadalje, da lahko tudi mi počnemo s svetom, kar hočemo. Takšno metodološko pojasnilo je potrebno, da ne bi bilo nesporazuma, ko začnemo govoriti o *Lakoti* od njenega sklepa proti njenemu začetku, ali ko se tudi tega zaporedja ne bomo mogli držati dosledno. (Pričujoči članek se ustavlja samo ob dveh izpovednih jedrih Rotarjeve zbirke.)

1. Razmerje do slovenske zgodovine in njene dediščine

(v tekstih Čudež, Die Ehre des Herzogtums Krain, Strelci)

Zbirka nosi vseskozi znamenja slovenske preteklosti, v svojem zadnjem delu pa se še posebno do nje določno in polemično opredeljuje. Kulturna, etnična in politična zgodovina se kažejo kot breme ali vsaj nekaj, kar izziva pesnikovo dejanje, kar ga ne zadovoljuje. Zategadelj je mogoče vnaprej zapisati, da je Rotarjeva poezija »angažirana« na neki intimen način, zakaj svojo slovensko preteklost vendarle šteje za svoje osebno občutje ali vsaj za svojo osebno izkušnjo, zavezanost nanjo ali usojenost nanjo pa sta navzoči v slehernem pesnikovem dejanju. Tako se Rotarjeva poezija uresničuje v izredno dejavni in hotenjski obliki. Za zdaj moramo pustiti ob strani vprašanje o naravi njegovega hotenja in zapisati le to, da hoče Rotarjeva poezija zanikati tisto slovensko mitično izročilo, ki pripisuje našemu pesništvu moč narodnostnega ohranjanja in prebujenja, in da se zategadelj v resnici najbolj neobzirno vede prav do tistega dela slovenske književnosti in kulture sploh, ki je tako poslanstvo morebiti zares opravljal. To pa nadalje pomeni, da se Rotarjeva poezija sama postavlja na podobno — dasi povsem nasprotno — stalšče.

Potrebno bo potemtakem ugotoviti, ali se v Rotarjevem razmerju do slovenske zgodovinske dediščine uteleša splošnejša pesimistična, cinična,

nihilistična in ironična naravnost, ali pa gre v njej vendarle za kakšno *afirmativno* prizadevanje in idejo, afirmativno seveda v tem pomenu, da bi v nasprotju do zgodovinskih izkušenj njegova poezija uveljavljala drugačen prostor in čas.

Se pred tem pa nas pomembno sporočilo v pesmi *Trčenje* samo opozarja na sematično vrednost pesnikovega razmerja do zgodovine:

Dvanajst jih je potovalo po deželi
Zaviti v meglo in druge skrivnosti našega časa
Mimo in skozi nas brez posebnega napora
Obremenjeni s seboj
In ne z zgodovino uporom in drugimi možnostmi
Kakor da ni dovolj nositi sebe
Roditi se in se umoriti ko pride čas
Ko pride trenutek kratkega stika
Ne velik in ne majhen toda ne tako brezpomemben

Sámo zvezo pesniškega osebka s časom in prostorom («objektiviteto») bomo natančneje odpirali v drugem razdelku. Zdaj je za naš namen poglavitno, da imamo opraviti s tem osebkom v očitnem nezadostnem ali *obremenjenem* položaju. Način te obremenjenosti, nezadostnosti je presenetljiv: pesnik, ki se enači s svojim pesniškim subjektom, more ugotoviti, in je do danes v slovenski poeziji zares ugotavljal, svojo nezadostnost samo v primeri z nečim, samo v primeri s kakim namenom ali ciljem, skratka, v primeri z nečim, kar je zunaj njega in leži potemtakem v pretekli, sedanji, prihodnji ali modalni časovni in prostorski daljavi. Pri Rotarju je *tertium comparationis* nenadoma izginil, pesniški subjekt je nenadoma obremenjen sam s sabo, je nezadosten sam sebi, glede na samega sebe in v primeri s seboj. Zašel je torej sam v svoj precep, in to ni nič drugega kot odkrivanje svoje avtentičnosti in ugotavljanja svoje neavtentičnosti. Če to pomeni, da moramo stopiti s tem trenutkom v svet popolnega individualizma, moramo hkrati obstati v nemajhni zadregi pred vprašanjem: ali ni postala s tem trenutkom naša preteklost — zapisano dogajanje se vendarle godi v razmerju do nje — anahronistična, nekaj balastnega, okrasnega, postranskega, kar nima niti te moči več, da nas bi obremenjevalo? Pritrdilni odgovor na to nam b' brez večjega napora pojasnil, zakaj se v Rotarjevem razmerju do slovenske zgodovine kaže le-ta v resnici kot naključni mozaik, kot lepljenka in ornament, ki ne gleda na nobena kronološka, miselna ali drugačna zaporedja. Toda ali bi ne bila potem tudi sama Rotarjeva pesniška beseda o zgodovini le anahronizem in balast? Ta govorica je večinoma zanikujoča, razdiralna, mefistovska, to pa pomeni, da poteka iz resnih pobud; pomeni, da je pesnikovo razmerje do zgodovine živo, da pa ga uveljavlja na posebni ravnini. Zategadelj moramo naše razmišljanje zastaviti drugače.

Teksti *Čudež*, *Die Ehre des Herzogtums Krain* in *Strelci*, ki nam sporočajo in opredeljujejo opisano razmerje, pričajo, da se moramo pri razpravljanju o njem z Rotarjem vred predstaviti na to posebno ravnino. V istem trenutku bi morali odgovoriti na vprašanje, ali smo s svojo vednostjo, s svojimi utrjenimi predstavami to sploh zmožni narediti, s pred-

stavami, ki govorijo o slovenski zgodovinski dediščini kot o kronološkem zaporedju bolj ali manj junaških in strahopetnih dejanj, kot o linearnem poteku bolj ali manj pomembnih dogodkov, skratka, s predstavami, po katerih je slovenska zgodovina potisnjena v *zgodovino*, je torej njen arhivarski seštevek v zgodovinskih knjigah.

V Rotarjevi poeziji je na tem mestu nastal očitno premik. Doživetje ali bivanje te preteklosti se je iz diahroničnega spremenilo v sinhronično iz linearnega je prešlo v koncentrično; in več kot jasno je potemtakem, da se je na enakšen način spremenilo tudi pesnikovo razmerje do slovenske zgodovine, tako da je s tem odločilnim premikom le-ta nenadoma postala *sedanjost*: zdajšnji prostor in čas, iz katerega pesnik živi. Čas kot zapovrstnosti dejanj in dogodkov je seveda v tem trenutku postal odveč, brez pomena, v nekem pogledu celo brez smisla. Rotar ga je zaznamoval le kot daljni začetek s Prešernovimi besedami: ODTOD SAMO KRVAVI PUNT POZNAMO / BOJ VITOVCA IN ROPANJE TURCIJE, od tu naprej pa je odpravil sleherno njegovo nadaljnjo vrednost in pomen.

Kaj to pomeni in kako se v Rotarjevi poeziji to izpričuje? V kompozicijskem in izraznem načinu predvsem tako, da se je sprememba ali prenos linearne slovenske zgodovinske perspektive, ki se širi zdaj okoli pesnika koncentrično — ne glede na čas — izkazal v izrazu tako, da je pesniška izpoved zgolj asociativna, naključna, jezikovni izraz (sintetični predvsem) pa se sporedno s tem razodeva kot nevezan govorni tok. Dražljaji, ki vdirajo v Rotarjev pesniški svet iz zgodovinske dediščine po premiku, ki smo ga opisati, seveda ne morejo prihajati v kakšni logični zvezi. Zbuja in oživlja jih vsakokratno dejanje v pesniškem prostoru samem. Gre potemtakem za nekakšno sporedno ali celo zrcalno bivanje, eno v Rotarjevem pesniškem svetu, drugo v sinhroničnem zgodovinskem prostoru, zveza, komunikacija ali korespondenca med njima pa je lahko edinole asociativna. Ta resnica potrjuje najprej, da je Rotarjeva poezija v nekem pogledu zares tudi *zgodovinska*, in da se, drugič, ta zgodovinskost izpričuje na nov, izviren, intimen način.

Tako smo prišli do pomembnega razločka, ki ga glede na slovensko zgodovinsko pesem uveljavlja Rotarjeva poezija: medtem ko je prva tisti trenutek, ko je spregovorila o zunanji zgodovinski perspektivi, stopila iz svojega intimnega lirskega sveta v epsko, fabulistično in moralistično področje (Levstik, Aškerc, poezija NOB itd.), bi lahko rekel, da je ostal Rotar hkrati znotraj in zunaj, hkrati intimen in zgodovinski. Seveda je lahko to storil le tako, da se je odrekel objektivnosti do časa, prostora in zaporedja dejanj v njem.

Ob tej poglavitni ugotovitvi seveda ni več toliko bistvena vsebina sporočila, ki jih Rotar izreka o slovenski zgodovini, in tudi niso več toliko pomembne konkretne spodbude, ki v njem sprožajo ta sporočila, navsezadnje ni pomembno niti to, kakšno je Rotarjevo pesniško vedenje nasproti zgodovinskemu prostoru. V takem položaju je njegovo ravnanje neredko negatorsko, zasmehujoče in razvrednotujoče, zgodovinsko perspektivo pa je spremenil tudi zato, da je v njeno prevrednoteno lego lahko vpeljal svobodno dejavnost v obliki igre:

Ustavite gibanje mogoče je spredaj prepad
Pa čeprav ga ni nam je tukaj dobro
Morje je slano do obupa
Ampak saj ga ni treba poskusiti
Zato so možne igre
(Čudež)

Toda, kaj igra je? Ali je to poceni rešitev pred izzivalnim vprašanjem, ki take rešitve ne dopušča? Ali je to igra Rotarjevega ravnanja z zgodovinskimi sporočili ali pa igra kot slepilo rešitve te zgodovine same v njeni zaresni in neprevrednoteni obliki? Potemtakem, ali si moramo priznati, da je prav ta zgodovina nezadostna?

Rotar nam očitno pripoveduje to slednje. Ker pa je zgodovinska dediščina vendarle naša, ker po njej vendarle smo, pomeni tudi, da smo danes na nekih zlaganih tleh (*In slovenska zgodovina nekoliko zaudarja po sintetičnih vlaknih*, pravi Rotar v *Čudežu*), na preužitku, da smo torej sami sebi nezadostni. Prehod od obremenjenosti z zgodovino v obremenjenosti s samim seboj, prehod, ki je vezan na Rotarjevo »zgodovinsko-pesem, je po vsem tem razložen in tudi naraven. Od tu nas vodi misel k tistemu Rotarjevemu občutju slovenske zgodovine, ki pravi, da ga je le-ta zavezala in določila proti njegovi volji, da mu je nadela in pripisala breme ter odgovornost, ki ju ne more nositi in sprejeti, če hoče ohraniti svojo individualno (izvirno) lego danes in tu:

Od zore do mraka od mraka do dne
Je le malo preveč
Čeprav so drugi nasprotnega mnenja
Jaz osebno ne zdržim
In konec
(Čudež)

Z drugimi besedami bi se dalo povedati, da se Rotarjeva poezija ustavlja pri znanem nasprotju med videzom in resnico — in da je slovenska zgodovina vseskozi zaznamovana z različnimi odtenki tega nasprotja: ali gre za velike ambicije na eni in majhne ali slepilne dosežke na drugi strani, ali za videz zunanje moči na eni in notranje jalovosti na drugi, za pripravljenost na eni in nezmožnosti na drugi strani itd., skratka, slovenska zgodovina se je vseskozi gibala v nekih ustreznih mejah, v pogostem zunanjem samozadovoljstvu, a jedki notranji nezadovoljenosti:

Il y a beaucoup de paysans slaves
Kar je zanimivo po tolikih letih
Struktura prsti
Nenavadna obl'ka hiš
Strop pesmi za pokušino
Ali nekaj podobnega se prične cvreti
O pesem sonca

Ti faraon v skladišču krompirja
Izpuhtela dejanja velikih pokojnikov
Nepomembna
Pretrgana nit

(Die Ehre)

Ta ista nezanesljivost začasne pozicije se bo pozneje izkazala še izrazi-teje na konkretnem pesniškem subjektu, vendar prav v širšem anonimnem okviru. Če potemtakem neustreznost zgodovinske dediščine poteka iz nasprotja med njenimi prizadevanji in nameni ter konkretnimi uresničitvami, je Rotarjeva poezija naravnana v priznanje resnice, naravnana je proti iluziji, da ne bi ta veljala še kar naprej:

Lastniki resnice
Požvižgajte psu
Začnite znova začnite znova
Uporabljati za številko prevelike besede
Kaj hoče majhen narod
Požvižgajte psu vendar
Toda pot ostane ista
IN POT NAVZGOR JE POT NAVZDOL
Pes prav tako teče zmeraj naprej
Toda to ni isto
Zato je včasih treba požvižgati

(Die Ehre I)

Rotarjevo konkretno razmerje do slovenske zgodovine postaja v tem trenutku določno in celo opisno kritično. Vseskozi poteka v znamenju *treznjenja* ali deziluzije — predvsem seveda do tistih misli in predstav, ki utemeljujejo in hkrati opravičujejo našo nezadostno zgodovinsko lego z blažilnim in lažnim izgovorom o malem narodu itd., ki hočejo torej povedati, da si drugega kot omenjene neustreznosti niti nismo zaslužili, in da moramo biti zategadelj zadovoljni z njo. Od tu naprej pa se Rotarjevo treznjenje obrne k vsebini sedanjosti, sveta in prostora tega trenutka, pojmovanega seveda še zgodovinsko; treznjenje se spreminja v kritiko zlaganega življenja (*Die Ehre III, IV,*) in zatekanja v slepilne rešitve, neznosnega vsakdanjega govoričenja, igračkaranja, smešnih vsakdanjih nepomembnih opravil, skratka, v kritiko malomeščanskega sveta, ki je njegova vsebina puhlost in — »masturbacija«. Sredi takega životarjenja je mesto vsega nasprotnega jasno in določeno: *Pretrgana pesem lahko počaka / Sanje o trenutku pretok je daleč / ... Dvomljiva je teža misli v takem hipu*. Zaradi take in drugačne zgodovinske poti smo potemtakem prišli v sedanje navidezno, nezadostno, obremenjeno stanje. Rešitev je za Rotarja le ena: ponovno odkritje svoje avtentičnosti: *Začnimo spet pri kamnih*, in njegovo osebno razmerje do neavtentičnosti je nedvomno konfliktno: *Bog mi je priča jaz ne maram nobenega / MOJA HOJA NA TRIGLAV*.

Prenos opisane slovenske zgodovinske situacije v Rotarjevo poezijo kaže najprej, da poteka vse avtorjevo pesniško dejanje iz revolte proti ilu-

ziji in predstavam, ki si ugotovljene vsebinske neustreznosti — videza in resnice — nočejo priznat', drugič pa, da se avtorjeva kritika najodločneje loteva tistega današnjega sveta, ki počiva na zlaganih izkušnjah preteklosti, ki si je pa navzlic temu to preteklosti postavil za edini zveličavni okvir, pa zategadelj ne premore nobenega dejanja, nobene misli, ki bi preseгла ta okvir, ki bi torej *tvegala*. Živi izključno znotraj utrjenih meja, priznava samo že priznano, sprejema samo že sprejeto, ugotavlja samo že ugotovljeno, živi po že napisanih normah in pravilih. Najbrž pravilno ugotavljamo Rotarjevo osrednjo m' sel, če jo štejemo prav za provokacijo proti takemu bivanju po zunanjih merilih, proti zgodovini, ki diši po »umetnih vlaknih«. In v resnici postaja Rotarjeva poezija na trenutke izrazito izzivalna:

Seveda je duma nevarna
 Štejemo prednike od dedka naprej
 Soška fronta mirni časi
 Ločiti miš od mačke in nazaj
 Postaja naporno zaradi čudne meteorološke napovedi
 .....
 Dvignite roke
 Če ne mislite peti lahko tudi sopete
 In to zares nikogar ne moti
 Veselilo nas bo seveda
 Če vdihneš vijoličasti zrak
 Ali če stopiš čez mejno črto lahko poskusiš
 Tisto nedostopno možnost
 Skrito zaradi pomanjkanja skromnosti
 (Die Ehre IV)

To je torej beseda proti zamejenosti in beseda za korak čez *mejno črto*, za poskus doseči *nedostopno možnost*, skratka, beseda za tveganje in nevarno igro. Seveda nam ta ugotovitev ne pomeni nič novega, saj jo poznamo v večjem delu sodobne slovenske poezije, novo pa je, da se v kontekstu Rotarjeve zbirke kaže tvegan napor v zvezi s slovensko zgodovinsko dediščino in v razmerju do nje. Nič čudnega tedaj ni, če se mora pesnikova sklepna beseda ukvarjati s tisto njegovo lego v času in prostoru, ki je vanjo postavljen zavoljo resnice, da se je moral odpovedati na eni strani svoji zgodovinski dediščini — »*neustrezne dedovemu početju*« — ki je postala pesnikova intimna obremenjenost, na drugi strani pa sedanjosti, ki je zaradi neustrezne nastave samó še bolj neustrezna:

odpovej se
 odpovej se odpovedi
 zadnji kamen na poti v jeruzalem se ti izmakne
 odpovej se
 .....
 nasproti vam in nasproti nam odpovej se
 (Strelci)

Iz ugotavljanja slovenske zgodovine se je tako pesnik nazadnje zaustavil pri sebi, v občutju nekakšne praznine ali *lakote*. Iz tega občutja poteka ves njegov konflikt in njegova pesniška izpoved ob srečanju s tistim zgodovinskim izročilom (Valvasor, Linhart, Vodnik, Prešeren, Levstik, Mencinger, Župančič itd.), ki je bilo v duhu slovenstva najbolj afirmativno v najnatančnejšem pomenu te besede, to je izročilo narodnostnega dokazovanja, potrjevanja in navsezadnje ohranjanja. Kakor smo v deli, je Rotarjevo pesniško vedénje do tega izročila izredno zapleteno, v nasprotju z njegovo vsebino pa uveljavlja svojo tako, da afirmira naše avtentično bivanje. S tem pa se njegova pesniška beseda do neke mere zavzema tudi za čistost slovenske zgodovinske dediščine. Opisano razmerje nam navsezadnje pojasnjuje še naslednje presenetljivo nasprotje: svoja sporočila o slovenskem izročilu je Rotar izpovedal v popolnem nasprotju z doslejšnjo pesniško izkušnjo: v asociativnem načinu misli ter v kolažnem načinu kompozicije, izraza in predstave. Presenetljivo je to po drugi strani zategadelj, ker bomo za drugačno pesniško izpoved ugotovili nevezanost na neko epsko izpeljano zasnovo, ki se prav nič ne bo odmikala od kronološke enotnosti zaporedja in logičnih zvez. To pa seveda le znova potrjuje, da je prostor Rotarjeve »zgodovinske« pesmi v resnici nasproten doslejšnji slovenski pripovedno zgodovinski poeziji.

2. Anonimna usodnost v obliki odisejade

Tako jim je oči ujela senca.
In senca ni ne tema in ne luč.
(*Lakota*)

Ali lahko v zgornjih opredelitvah Rotarjevega razmerja do slovenske zgodovinske dediščine najdemo kakšno oporo za naše nadaljnje razpravljanje o tistih pesniških tekstih, ki obsegajo večji del zbirke *Lakota* in ki jih usmerja temeljna izpoved anonimne usodnosti pesniškega subjekta v obliki odisejade? Najprej, Rotarjevi teksti na zgodovinske teme pomenijo konkretnější obseg ali prostor, znotraj katerega se bo kaj kmalu znašel anonimni pesniški subjekt na svoji avanturi skozi prostor in čas. Poleg tega smo se morali že v prvem razdelku zaustaviti pri dveh povezavah z naslednjim: ob zvezi pesniškega subjekta s časom in prostorom (-objektiviteto-) in predvsem ob začasni nezanesljivi poziciji tega subjekta. To pa daje že vnaprej vedeti, da so vprašanja, ki nas z Rotarjem vred vznemirjajo zdaj, predvsem eksistencialna občutja v ožjem pomenu besede, da so povezana s človekovo avanturo skozi čas in prostor, to pa zamejeno na posamezne nezanesljive lege. Človekova dejanja se zategadelj iztekajo v urejanju te svoječasne lege, v njeno določanje, to je odkrivanje samega sebe, zveza s prej začrtanim zgodovinskim okvirom pa se kaže tako, da je pesniški subjekt postavljen zdaj v pluralno, zdaj v singularno, zdaj v anonimno, zdaj v identificirano pozicijo.

Za prehod iz Rotarjeve zgodovinske pesmi v začetno anonimno bivanje nam najboljše govorijo teksti *Gospod Anton*, *Gospodična Luiza*, *Popotova-*

nje in *Pošta*: v njih je anonimnost sicer doživela imenski krst v duhu identifikacije pesniških subjektov, vendar to njihove subjektivne usodnosti nič ne spreminja, posebej ne, ker ostajata prostoru in čas tudi tu nedoločena, anonimna, in ker ju prav tako določa ter usoja neznana avantura, avantura, ki v svojem tveganju lahko počne vse, samo nazaj ne more: *Priti nazaj je podobno odkritju spomenika (Popotovanje)*. To občutje pa je eno poglavitnih znamenj celotne odisejade pesniškega osebka v Rotarjevi poeziji, ki v svoji spremenljivosti (*Prostor I*) tipa v svet neznanega:

pojdimo vendar skozi steno
in pojmo,
pojmo tisto noro pesem,
saj smo že mrtvi
s steklenimi očmi
kakor ribe

(*Prostor II*)

Prisotnost anonimnega osebka na začetku odisejade, to je na začetku zbirke, se kaže na presenetljiv način v ciklu *Prostor* in *Okvir*, to je kot spopad s pesnikom, ki se čedalje bolj umika, dokler nazadnje ne izgine iz pesniškega dejanja, in se v prostoru uveljavlja le še anonimni osebek. Vstop le-tega v pesniško dejanje je dokaj skrivnosten: *Na tej steni / je davil svojega orla / in sence mrtve ptice / mu je sedla v glavo*. Od tu naprej poteka pesnikovo prizadevanje v napor, da bi ugotovil med sabo in anonimnom osebkom kakršnokoli identiteto: *Notri je bil, zvedel sem, ko mi je neka povedalo moje ime (Okvir I)*. In naprej: *Govoril je šume, ki so bili jaz (Okvir II)*. Vendar se mora poskus identifikacije končno povsem ponesrečiti: *Njegova beseda ni moj obraz in ne moje telo (Okvir II)*. Prava anonimna usodnosti s skrivnostnim junakom, ki se pesnik sam z njim ni mogel zenačiti, pa se bo začela šele z naslednjim ciklom (*Ključ*). Predtem se mora namreč zgoditi še popolna destrukcija pesnika samega:

Šel sem in zbiral ud za udom, dokler nisem prišel do reke
In izgubil najprej roki, potem pa vse ostalo
Razsul sem se na obali in zdelo se mi je,
Da mora priti k meni.

(*Okvir III*)

Destrukcija je popolna in nepreklicna: *Tako da je ostal samo odsev (Okvir IV)*.

Zdaj pa smo prišli do trenutka, ko je potrebno natančneje opredeliti odisejado anonimnega subjekta skozi usodnost časa in prostora. Pesnikov osebni položaj in njegovo razmerje do tega anonimnega junaka sta namreč postala irelevantna: pesnik je doživel svojo dokončno razstavitev. Dasi to še nikakor ne izključuje možnosti, da se je pesnika spremenil v anonimnega junaka, pa je vendarle očitna resnica, da ga v podobi, ki jo poznamo iz Rotarjeve zgodovinske pesmi, pa tudi iz ciklov *Prostor* in *Okvir*, zdaj ni

več. S tem osbenim premikom pa se zgodi sporeden premik v Rotarjevem pesniškem oblikovanju njegova poezija postaja epična, njeno pesniško dejanje se nasloni na kronološko popotovanje anonimnega osebk skozi usodni prostor in čas, kjer se neprenehoma zbuja eksistencialna občutja. Nobenega dvoma ni, da se na tej točki srečujemo s strniševsko odisejajo skozi svet, in tudi podoba sveta samega razodeva sorodno občutje: tako tam kakor tu gre namreč za neki prvinski, a sovražen svet, ki bi lahko rekli, da je prvinski zato, ker je *razredčen*, ker je malodane prazen, ali pa so vsaj razdalje med predmeti in bitji na njem velike. To je skoraj še nenaseljen svet, pa je lahko zavoljo tega subjektov prihod nanj bodis! nesmiselno ali pa tudi božansko dejanje:

Mogoče je hodil po poti,
Ki so jo nekoč utrli bogovi v tem prostoru.
(Ključ III)

Naša razlaga se bo seveda prevesila h ugotovitvi, da je dejanje prej nesmiselno kot božansko, razen seveda, če tudi božanskost sama nima nobenega smisla. Na to navaja Rotarjeva opredelitev *prostora*, ki v njem anonimni osebek »godi« svojo usodno odisejajo. Takoj na začetku cikla namreč ugotavlja z rahlo posmehljivostjo:

BRATEC NIČ TI NE BO POMAGALO
ČE NAJDEŠ KLJUČ
VRAT ŽE TAKO NI VEČ.

Vendar se ta prostor konkretnije sploh ne da opredeliti z ničimer drugim kakor s svojo neopredeljivostjo. Zato ni nič nenavadno, da pomeni svojemu anonimnemu prebivalcu zgolj skrajnje nezanesljivo lego, najprej samo to, pozneje pa se mu bo razodeval tako, da ga bo vse globlje potiskal v občutje strahu, bega in mogoče celo eksistencialne groze:

Ostalo je samo naprej in bodočnost in beg pred prej.
Tja bi moral iti. Mogoče bi moral iti tja.
Toda saj ni zagotovo vedel
In se je naveličal prostora okrog sebe.
Mogoče pa je samo spoznal, da ne bo nikoli ušel tistemu
od prej
In dohitel to, kar bo.
(Ključ II)

Znova moramo ugotoviti, da nezanesljivost položaja pesniškega subjekta kakor smo jo izrekli za Rotarjevo razmerje do zgodovine, tudi zdaj neprenehoma stoji v središču pesniškega dejanja, le da dobiva vs² bolj osebno bivanjski pomen. In nadalje, kakor se je tam uveljavljalo odkrivanje avtentičnega položaja na neki preneseni ravnini, moramo zdaj spet spoznati, da je ravnina osebkovega položaja prenesena, prevrednotena. V prostor, kjer so besede »že zdavnaj izgubile svoj pomen«, stopi ta osebek

namreč z dejanjem svojega zničenja: *Minil je že in umrl v svojem prostoru (Ključ I)*. Navzlic temu usodnemu aktu zničenja pa se anonimni junak v prostoru še kar naprej dogaja. Ali to pomeni, da se dogaja, ker se mora dogajati zavoljo igre? V zničenje je namreč anonimni subjekt padel, ker se je v svoji igri tveganja hotel »ponorčevati«, pa »mu je šala spodletela«, in po zničenju se zgodi z njim spet nekaj podobnega:

Ustavil se je in se smejal
Tistim, ki so prišli po njegovi sledi.
Saj niso znali brati stopinj
Le malo nepolnjenih z njegovo snovjo.
(*Ključ III*)

Kakorkoli že, spet smo naleteli na resnico, da so Rotarjeva pesniška dejanja odeta v zaresno igro, vendar pa nas zveze, ki postajajo z igro v Šalamunovi poeziji očitne, ta trenutek ne morejo zanimati. Na tem mestu je namreč potrebno opozoriti, da se z naslednjim ciklom (*Lakota*) premakne usodna odisejada z individualnega anonimnega junaka na skupinskega. Premikanje iz edninske anonimnosti v množično je za nadaljnjo Rotarjevo poezijo izredno karekteristično in ga moremo razumeti — če ga seveda povežemo z njegovo zgodovinsko pesmijo — kot urejanje razmerij med individuomom in kolektivom. Vendar je potrebno opozoriti, da teh razmerij ne karakterizira toliko nasprotujočih si ali celo konfliktnih znamenj, kot jih je doslej izpovedovala slovenska poezija, kadar je govorila o nasprotju med zasebnikom in družbo, namreč se ujamejo v tem, da mora tako posa meznik kot skupina skozi isto usodnost prostora in čas, skozi iste nezanesljive in nezadovoljive položaje, konflikti pa, ki med njima vendar nastajajo, so manjšega pomena. V tem pogledu je jasno, da pri omenjenem premiku sploh ne gre za spremembo ononimnega osebk, temveč zgolj za formalen prehod iz singularnosti v pluralnost.

Kaj se namreč zgodi s kolektivom, to je s *čudnim ljudstvom*, v ciklu *Lakota*? Kakor prej zasebnik je zdaj tudi skupina usojena v neznan prostor in čas, in njihova dejanja določa tudi zdaj eksistencialno občutje *lakote* (*Lakota I*). Določa jih nadalje prav t. sta nezanesljiva pozicija, ki smo jo pri Rotarjevi besedi o zgodovinski dediščini izvajali iz neustreznosti, obremenjenosti, nasprotja med videzom in resnico itd. Zakaj tudi tu izvira končna poguba »čudnega ljudstva« prav iz neskladnosti med njihovimi dejanji in ambicijami, torej iz temeljnega nasprotja med možnostimi in hotenji ali videzom in resnico:

Z bosimi nogami so teptali svetišča tujcev
In z vreščanjem osvajali njihova mesta.
Nihče ni ušel njihovim drobnim rokam.
Bili so čudno ljudstvo.
Na koncu so pomrli lačni
Z majhnimi dlanmi obrnjenimi navzgor.
(*Lakota II*)

Nezanesljiva lega kolektivnega anonimnega pesniškega subjekta v usodnem prostoru in času se v nadaljnjem kaže v eksistenčnem strahu pred lastnim dejanji in potemtakem v njihovi alienaciji:

Potem so se vrnili k ognju in pripovedovali otrokom,
Da bodo mogoče rodili velike.
Vedeli so da jih bo rodila luč.
Vedeli so, da bo modra luč.
In bali so se tistega dne.

(Lakota III)

Kaže pa se ta lega nazadnje najzgovorneje v četrti pesmi pričujočega cikla, kjer končno odkrijemo, da je edini ali pa vsaj pglavitni vzrok dogajanja ta, da biva anonimni pesniški subjekt na *neavtentični* podlagi. Zavoljo nje se mora sleherno njegovo dejanje izkazati za lažno, iluzorno in neustrezno, če ne že kar smešno, saj ga usodnost prostora in časa vselej prehititi:

Živeli so med krogom in njegovo senco,
Z obrazi v senci in dolgimi tenkimi nogami pritrjenimi
na krog.

Ostanke rok so nemočno tiščali v prostor.
Nikogar ni pot vodila mimo.
Najprej so čakali potem se je krog sklenil.
Tako jim je oči ujela senca.
In senca ni ne tema in ne luč.

(Lakota IV)

S ciklom *Lakota* pa smo pokazali na pglavitna sporočila Rotarjeve poezije (in tedaj ni naključje, da je prav po njem imenoval svojo pesniško zbirko). Če jih povzamemo in hkrati povežemo s tem, kar smo zapisali za pesnokovo razmerje do slovenske zgodovine, potme moramo reči, da potekajo iz nezanesljive lege pesniškega osebka v prostoru in času in da se zavoljo tega razodevajo v občutjih neustreznosti, vsebinskega primanjkljaja, nezadovoljenosti, neavtentičnosti, skratka, v občutkih *lakote*; to pa pomeni, da poteka Rotarjeva poezija v resnici iz človekove eksistencialne stiske.

Nadaljnje pesmi nam to le nadrobneje potjujejo, in sicer v okviru urejanja razmerij med zasebnim in skupinskim anonimnim subjektom ter v njihnih konfliktnih situacijah; nezanesljivost položaja se je potemtakem le še stopnjevala ali seštelala, zakaj očitno je, da sta zdaj v njem na eni strani edninski, na drugi pa pluralni pesniški subjekt, medtem ko se je usodnost prostora in časa pomaknila nekoliko v ozadje:

Šel je naprej od vasi do vasi
tudi v taborišča s smetnjaki je šel
le kdo b' verjel zgodbam o gozdovih

zato so ga pognali in
mirno gnetli svoj kruh in
pri malici pozabili svetleče stopinje
na zarasli poti
(*Padec*)

Med skupino in zasebnikom, ki sta sicer oba ujeta v isto usodnost prostora in časa, se zdaj uresničujejo razmerja popolne nerazumljivosti: tu skupina, ki ji je zadosti samo že zadovoljevanje svoje fiziološke lakote, tam pa zasebnik, ki biva na popolnoma drugačni ravnini, s popolnoma drugačnimi vizijami pred seboj, in je njegovo dejanje najprej usmerjeno v deziluz'jo skupine, potem pa v graditev sveta s prvinskimi znamenji:

Pravkar se je pričelo poletje
in zima in dež in nič
toda tu je treba šele začeti
v prazna okna je treba dati šipe
v reko ribe
v vlak potnika ki nekam gre
gre pač se pelje
(*Padec*)

Vendar po Rotarjevo deziluzionistično dejanje tudi zasebnemu anonimnemu subjektu ne prizanese:

Še je stal na obali
takrat se je obrnil stran
da ne bi videl da reke ni
in da so tam le majhni zeleni mehurji
(*Padec*)

Konflikt med zasebnikom in skupino traja še kar naprej in še kar naprej poteka iz nesoglasij med skupinsko samozadovoljnostjo in zasebnikovim prizadevanjem po uresničitvi avtentičnega sveta:

Njegova pot se je končala
Ko je hotel postaviti kamen
Da ne bo so rekli
On pa je hotel postaviti kamen
Zato so se smejali kar naprej smejali
Ko je njegova senca izginila na vzhodni strani
(*Karavana*)

Zakaj se z Rotarjevega osebnega stališča vsa dejanja bodisi individuuma, bodisi kolektiva iztekajo v prazno? Zategadlej, ker so ta dejanja vse-skozi slepila, so zastavljena na napačnih izhodiščih, v lažnem začetku, pa je zato tudi pot njihove odisejade skozi usodni čas in prostor ali »kriva

pot« ali pa, z drugimi besedami, krog, obroč itd.: *Treba je nekaj je treba so rekli /in hodili v krogu*. Jalova pa so ta dejanja predvsem zato, ker so kljub svoji nezanesljivi podlagi tako skupinski kot zasebni junak *obsojeni na srečanje z resnico v njeni najtežji oblika (Akcija)*. Iz teh izvirov poteka potemtakem tudi njihova »obremenjenost s samim seboj«, zakaj že rodili so se »iz sanj in nepoznavanja zgodovine« (*Trčanje*), torej iz čiste iluzije. Oč tno je torej, da Rotarjeva deziluzija in treznjenje tudi zdaj nista niti za trenutek popustila, da sta še zmeraj poglavitni vir, ki mu iz njega potekajo pesniške spodbude, in njegovo prizadevanje je še zmeraj usmerjeno v mogoče neprevidno, tvegano: *Verjetnost je tisto očarljivo v dogodku (Sistem)*.

In res se zdaj zgodi, da v pesniški dogodek znova stopi identificirani pesnik v prvi slovniški osebi, stopi zato, da bi znova afirmiral to, kar smo v celotnem pisanju označevali za Rotarjevo najpomembnejše pesniško sporočilo. Anonimna usodnost v obliki odisejade se počasi sklepa, in zdaj mora ponovno nastopiti pesnik s svojo »idejo«, to pa je tveganje, zavzemaje za neznano, odpravljanje »železnega obroča«, skratka, afirmacija avtentične lege pesniškega subjekta v času in prostoru, ki ne bo več usoden. Sporedno s tem se je tudi sama Rotarjeva pesniška govorica spremenila iz poprejšnje logično jasne in jedernate v mozaično asociativno in spet so se ji primešali močnejši toni ironije (*Tok, Žival, Okus, Zenit, Sistem*). To pa nam govori, da intenzivnost Rotarjevega pesniškega napora ne upada.

Emmanuel Mounier

Franjo Zenko

Emmanuel Mounier je umrl za srčno kapjo 22. marca 1950. leta v Parizu, ko mu je bilo petinštirideset let. Kot ustanovitelj »personalističnega gibanja« in njegovega glasila, revija »Esprit« (1932. leta), katerega izdajatelj je bil do svoje smrti, je zapustil delo, ki ga zaradi njegove nenavadnosti ni mogoče zreducirati niti na »čisto misel« niti na »politično akcijo«.

V razumevanje tega kompleksnega dela nas bo uvedel kratek opis geneze in poteka Mounierovega eksistencialno-zgodovinskega izkustva. Le-to je srčika in »substancia« njegove filozofske eksistence.

I

Rodil se je leta 1905 v Grenoblu, v meščanski in katoliški družini in spada v generacijo, ki nosi na sebi pečat vojnega in povojnega časa. Prva svetovna vojna je s svojimi posledicami pritiskala na ves svet. Tudi na Francijo: kakšen poldugi milijon mrtvih je oslabil francoski narod, ogrozil njegovo vitalnost, zdesetkal njegovo elito. Tudi Mounier je to občutil kot dijak osnovne in srednje šole. Leta 1933 je pisal nekemu prijatelju: »Vedeti moraš, kako anarhično je bilo moje intelektualno formiranje... Pogosto menjavanje učnega kadra med vojno in po njej je motilo kontinuiteto licejev in pustilo praznine.« (IV, 416.)

Mladostno doživetje vojne je zapustilo v njem nejasno afektivno — intelektualno travmo, ta mu je kasneje omogočala, da je z lahkoto »moldoval« v nihilistično-depresivnem ozračju, ki je nastalo v evropskih literaturah in filozofijah kot odsev svetovnega poloma. Druga svetovna vojna je pozneje osvežila to travmo in v že zrelem intelektualcu okrepila tisto tragično občutenje življenja, ki je značilno malone za vse sodobne mislece in literarne ustvarjalce, ob katere sta pljusnila oba vala zgodovinskega zla.

Nekaj prestanih konfliktov, navadnih v katoliških in meščanskih družinah — prepoved »nezdrave« literature, za katero je imel Mounier zaradi naglega intelektualnega dozorevanja poseben tek, podreditev volji staršev, da se vpiše na medicino, čeprav se je ves nagibal k literaturi in k filozofiji — ga je privedlo v »obup z okusom po samomoru...«.

Tri leta (od 1924 do 1927) je z navdušenjem sledil predavanjem Jacquesa Chevaliera, strastnega obnavljavca klasike in francoskega nacionalnega filozofskega izročila; sodeloval je pri razpravljanjih v njegovih seminarjih in jih animiral. Vrstili so se seminarji o Aristotelu, Descartesu, Pascalu, Malebrancheu, Bergsonu. Mounier se je navduševal nad Chevalierovim pedagoškim in retoričnim mojstrstvom: »Njegova predavanja so katedrala idej, ki jo gradi pred nami.« Medsebojna intelektualna naklonjenost med učencem in učiteljem se je končala s tesnim sodelovanjem: Chevalier je pripravljajl knjigo o Bergsonu v skupni zadnji redakciji z Mounierom, študentom drugega letnika. Mounier je podrobneje spoznal Bergsonovo misel in tudi Chevalierjevo interpretacijo, ki si je prizadevala za sintezo Aristotela in Bergsona, klasičnega realizma in intuitivizma.

Toda Mounier je v intelektualnem življenju iskal svoje avtentične poti. To iskanje napoveduje Mounierova kritika triletne intelektualno-afektivne izkušnje, povezane z učiteljem, kateremu je zaupal »razvijanje intelekta« v Grenoblu: »... tri plodna, vendar preveč gladka leta, ki niso niti malo razširila geografije mojega duha«. (IV, 418.)

Ali bo pri znamenitih profesorjih — filozofih v Parizu, na Sorboni, v velemestu našel tisto, kar je iskal, a se mu ni posrečilo najti pri Chevalieru, na mali univerzi v provinci in v rojstnem mestu Grenoblu?

Diplomiral je in septembra 1927. leta odšel v Pariz, tam se je naprej intelektualno formiral. Poslušal je Robija, Brehiera, Brunschvicga. Z znanim eksegetom patrom Pougetom je dvakrat na teden (tja do leta 1933) študiral zgodovino religije in mistik, obe Tereziji, Janeza od križa in probleme akcije in meditacije. V skupini s Sartrom si je pridobil agregacijo iz filozofije. Dobil je državno štipendijo za doktorsko tezo. Nihal je med raznimi temami s področja morale, religije in mistike. Sodeloval je pri »srečanjih«, ki jih je Jacques Maritain organiziral z intelektualci, umetniki, filozofi, interkonfesionalnimi teologi. Na Hautes Études je poslušal Goguelovo »eksplikacijo apostolskih del« in seminarje pri Gilsonu: »Spekulativna mistika od svetega Bernarda do Danteja« ter »Doktrine o inteligenci v srednjem veku«.

V letih 1929 in 1930 je zašel v hude krize. V duševno: zaradi smrti najboljšega prijatelja Georgesa Barthelemyja; v duhovno: zaradi razočaranja nad študenti in profesorji na Sorboni, ki so neživljenjsko obravnavali filozofijo; v intelektualno: zaradi neodločnosti pri izbiranju teme za doktorsko disertacijo. Otpotoval je v Španijo, da bi zbral gradivo za disertacijo o španskem mistiku Janezu Angelskem (1536—1609) in o osebnosti pri mistikih. Spej se je nagibal k raziskovanju problema greha. Maritain ga je odvrčal: »... Greh bi vas pripeljal v teologijo.« Opozoril ga je na Kierkegarda kot na »središče moralnega problema v moderni obliki, okoli katerega se danes (1930) vrti vsa Nemčija«.

Medtem je odkril delo Charlesa Péguya in skupaj z Marcelom Péguyem in Georgesom Izardom napisal študijo o njem. Prvi je obdelal Péguyevo politično in socialno misel, drugi religiozno, Mounier filozofsko. (*La Pensée de Charles Péguy*, Paris 1931.) Minila ga je volja za univerzitetno kariero. Prijatelju in bodočemu prvemu sodelavcu Georgesu Izardu je 26. decem-

bra 1930. leta pisal: »Ne veš, kako zelo se mi studi takšen pouk, kakršnega omogoča francoska država... In potem, kako naj privolim v penzionistovsko kariero z zavestjo, da nas nekje na poti čaka socialna in internacionalna katastrofa?...«

Obrnil se je k stvarno — zgodovinskim izkustvom: svetovni ekonomski krizi (1929) in k »sovjetskemu izkustvu«, izkustvu »edine dežele socializma«. Z drugimi mladimi intelektualci se je spraševal po »motivih ruskih revolucionarjev«: ali ni »revolucionarna gorečnost«... »strast, da se realnosti vsili sistem«? Decembra 1931 se je porodila ideja o »gibanju in reviji«. Od tedaj je mrzlično preučeval idejne sodelavske in finančne probleme. Med temi pripravami sta Mounier in njegov sodelavec Izard šla v »levo«. Maritain ju je opozarjal, vendar brez učinka.

Februarja leta 1932 so razposlali »prospekt« — letak o gibanju in reviji v kakšnih trideset francoskih in petnajst evropskih kulturnih središč. Mounier je potoval in ustanavljal študijske skupine: sociološke, politološke in filozofske. Aprila istega leta je bil v kraju Font-Romeu ustanovni kongres; Mounier je imel osrednji referat z naslovom »Les directions spirituelles du mouvement 'Esprit'« (Duhovni cilji gibanja 'Esprit'). Izšel je v prvi številki revije »Esprit« septembra 1932. kot program z naslovom »Refaire la Renaissance« (Obnoviti renesanso).

Tako je Mounier dokončno pretrgal z univerzitetno-kabinetnim načinom filozofske eksistence in se s svojo ekipo usmeril v raziskovanje struktur konkretnih zgodovinskih stvarnosti, ki so ga obdajale.

II

Po opisanem prebujenju Mounierjevega filozofskega poklica, katerega je nekoč sam imenoval »svečeništvo misli«, in po opisani genezi »personalističnega gibanja«, kateremu je Mounier vdihnil dušo, mu vtisnil pečat svojega temperamenta in ga napotil v smer svojih lastnih raziskovalnih nagnjenj, utegne kdo skomigniti z rameni in reči: doslej je bilo v modi govoriti o »angažirani literaturi«, zdaj imamo še »angažirano filozofijo«!

Ugovor tudi Mounieru ni bil neznan; ne v tridesetih letih ne pred smrtjo, leta 1949, ko je napisal: »Nenehno nam pripovedujejo, da naj se angažiramo, kot da je to odvisno od nas: pa saj smo angažirani... To je razlog, zakaj je abstinenca iluzorna. Skepticizem je še vedno filozofija; ne-intervencija v letih med 1936 in 1939 je imela za posledico Hitlerjevo vojno in kdor se, 'ne ukvarja s politiko', ta pasivno deluje za politiko vladajoče oblasti.« (III, 504.)

Mounier, zvest tej osnovni intuiciji o človekovem položaju, ki je navdihovala tudi njegov program filozofske eksistence, je ustvaril delo, ki ima naravo neutrudnega in bojevitega dialoga s konkretnimi situacijami, dogodki, ljudmi in idejami. Manj s »čistimi« idejami, bolj pa s tistimi »utelešenimi«, ki so postale živa zgodovinska gibalna sila.

Tu je nemogoče obnoviti vse takšne Mounierove dialoge. Za to, da poudarimo temeljne poteze Mouniera kot angažiranega misleca, morda zadostuje, če v časovnem zaporedju omenimo važnejša dela in sumarično

orišemo njihov dialoški značaj: v programskih spisih, napisanih v dveh letih (1932—1934), zbranih in objavljenih pod prav tako programskim naslovom *Personalistična in komunitarna revolucija* (*La révolution personaliste et communautaire*, 1934) je preizkušal »učinkovitost duhovnih sredstev« v boju proti »ustaljenemu neredu«, kot je označil svet tridesetih let; v eseju *Od kapitalistične k humani lastnini* (*De la propriété capitaliste à la propriété humaine*, 1934) je z družbeno-pravnega in psihološko-revindikativnega vidika potegnil vprašanje lastnine iz močvirja medsebojnih polemik »levih« in »desnih« in poglobil problem imetja v ontoantropološki ter etično-aksiološki perspektivi; naraščajočemu totalitarnemu duhu in njegovim grožnjam v vseh oblikah — fašizmu, hitlerizmu, stalinizmu — je odgovoril s *Personalističnim manifestom* (*Manifeste au service du personalisme*, 1936), projektom personalistične civilizacije; simplifikacije in spori o Spaniji so bili povod za filozofski esej o »nesrečni dialektiki oblasti« *Anarhija in personalizem* (*Anarchie et personalisme*, 1937); težnjo, da bi določeni »človeški absolut«, ki je navdihoval personalistično gibanje, interpretirali v duhu »metafizičnega individualizma« v »meščanski krščanski« verziji, je razgalil v eseju *Personalizem in krščanstvo* (*Personalisme et christianisme*, 1939); na zapletljaje krščanske zavesti in vesti ob vprašanju vojne in miru je odgovoril s študijo v znamenju vprašanja *Pacifisti ali belicisti?* (*Pacifistes ou Bellicistes?*, 1939); svoje lastne zapletljaje, tako »gastronomske« kot »moralne« narave, ob dvanajstdnevni »gladovni stavki«, v zaporu leta 1942 pod vichyjskim režimom, v znamenju protesta proti nasilju, je popisal v *Dnevnikih iz ječe* (*Journaux de prison*, »Esprit« 12/1950); potem ko je bil spuščen iz zapora, vendar konfiniran v Dieulefitu, v »prisilnem miru in odmaknjenosti«, v revščini in družbeni osamljenosti, je v dialogu z Nietzschejem pisal svojo kritiko krščanstva *Krščansko soočenje* (*Affrontement chretien*, 1944); *Razprava o značaju* (*Traité du caractère*, 1946), delo, ki ga je pisal dolgo vrsto let, zlasti v vojnih letih v zaporu in v konfinaciji, njegovo najobsežnejše, vendar kompozicijsko in stilno najbolj podobno standardnim delom univerzitetno-kabinetnega tipa, je poskus sinteze »objektivne« psihofiziološke, psihopatološke, psihoanalitične, karakterološke, socialnopsihološke in kulturnozgodovinske spoznave ter eksistencialno-osebne hermenevtike »personalnega sveta«, ki naj bi imela za rezultat nekakšno »personalistično antropologijo«; po vojni, ko je znova zbral ekipo za fundamentalno »branje dogajanja« in »eksegezo zgodovinskih sil«, je v delu *Kaj je personalizem?* (*Qu' est-ce que le personalisme?*, 1947) preizkušal obstojnost »metafizične orientacije« in konkretnih zgodovinskih sodb v *Manifestu* izpred desetih let in se pri tem samokritično ozrl na pobudo personalističnega gibanja v celoti; z *Uvodom k eksistencializmu* (*Introduction aux existentialismes*, 1947) je reagiral na nekatere sartrovske vulgarizacije eksistencializma in dal sokratično eksistencialni tematiki s tem, da je razširil pahljačo eksistencialnih filozofov od Sokrata in stoikov, Avgušтина in Brenarda preko Pascala in Maina de Birana do Blondela, Bergsona in Péguya, Nietzscheja, Schelerja, Landsberga, Bertha in Buberja, Solovjeva, Šestova in Berdjajeva; v sistemskem delu s pedagoško-didaktičnimi smotri *Personalizem* (*Le personalisme*, 1949) je pokazal, da

personalizem ni le neko življenjsko »stališče«, temveč filozofija, ki »natančno določa strukturo osebnega sveta«.

S tem spisem in opis Mounierovih del ni izčrpan. Številni eseji, študije in članki, objavljeni za njegovega življenja in pozneje kot postumne izdaje, na primer najpomembnejši politični spisi pod naslovom *Težke gotovosti* (*Les certitudes difficiles*, 1951) in študije o Malrauxu, Sartru, Camusu in Bernanosu pod naslovom *Upanje obupancev* (*L'espoir des désespérés*, 1953), so zbrani in izdani v štirih zvezkih *Mounierjevih del* (*Oeuvres de Mounier*, Edition du Seuil, Paris, zv. I in II 1961., zv., III 1962., zv. IV 1964); po tej izdaji tudi citiram. Leta 1952 so prijatelji Emmanuela Mouniera ustanovili *Bulletin des amis d' E. Mounier*; v njem ob delih o Mounieru objavljajo tudi filozofska dela, ki bodisi še niso bila objavljena ali pa so bila objavljena, a so težko, dostopna, ker niso zajeta v zbranih delih.

III

Po globalni podobi Mouniera in njegove pobude, skicirane z opisom geneze personalističnega gibanja, s spiskom in opisom del, bi morali nadaljevati z izvajanjem »detajlov«: z analizo, interpretacijo in kritiko posameznih del, stališč, trditev. To bi bilo tako zanimivo kot težavno delo. Mounierova misel ni »čista« misel in je zato »logično« težko pregledna. Šla je skozi konkretni čas in je z njim tesno prežeta. Je takšna, kakršno je avtor hotel: »telesna misel«, ki je postala to z angažiranjem v konkretnih situacijah in v boju s konkretnimi ljudmi in idejami.

Vendar tu ni ne časa ne prostora za »detalje« iz življenja Mounierove angažirane misli. Oglejmo si jo samo v nekaterih časovno-zgodovinski in problemskih soteskah, skozi katere — tako se zdi — težko prideta hkrati *angažiranost misli in smiselnost angažmaja*.

V analizi in personalistično navdihnjeni kritiki »ustaljenega nereda« tridesetih let začenja Mounier pri ugotovitvi banalnega dejstva: svet je tako na ravnini teoretske misli in ideologije kot na ravnini konkretne zgodovinske prakse in propagande strogo razdeljen na desni in levi blok. Aprila leta 1932, na ustanovitvenem kongresu personalističnega gibanja, je Mounier takole videl strukturo desnega bloka: »Lastnina — družina — domovina — vera: razumite: kapitalistična lastnina, družinski egoizem, agresivni nacionalizem, pobožno farizejstvo.« (*«Bulletin»* 13—14/1959, str. 4.)

Z vsakim izmed teh elementov desnega bloka je bil povezan sistem kreposti z njihovo etično-aksiološko lestvico: z anarhistično individualno-kapitalističnim lastništvom je bil povezan čut za osebno dostojanstvo; z meščansko-egoistično družino teorija zvestobe in svetlih kreposti; z ognjevitim nacionalnim instinktom ljubezen do dežele in preteklosti kot tudi heroizem s sakralnim slovarjem o mučenštvu in žrtvi; z religioznim občutkom hinavščina. Tako je desni blok »postopoma pritegnil vse človeško bogastvo, da bi zamaskiral eno najbolj materialističnih metafizik« (*Ibid.*).

Hkrati in na istem kraju je Mounier okarakteriziral levi blok: »Na levo je prestopil velik del novih sil, ves socialni napredek, skoraj vse obilje

novih reči v umetnosti in literaturi in — kar je še več — velikanska plima želje po pravičnosti, brez popuščanja, skoraj brez zgovornosti ohranjena v srcu delovnih množic« (Ibid., str.5).

Vendar se položaj naglo zapleta: na levisi zaradi kompleksnih zgodovinskih in psiholoških razlogov zamenjujejo »duhovno« z »reakcionarnim«. Mounier si je prizadeval, da bi razložil ta pojav, seveda najprej v Franciji. Tesna spojitve »duhovnega« in »političnega« se je zgodila v devetnajstem stoletju, ko se je francoska inteligenca pogosto kompromitirala s tem, da se je povezovala z režimi restavracije, le-ti pa so se sklicevali na »duhovne vrednote«, ki so jih s filozofsko etiketo označevali kot »spiritualizem«. Francoske nacionalne duhovne vrednote so genetsko povezane z buržoazijo, politično desno orientirano, zato so levo orientirani duhovi in mentalitete začeli simplicitično enačiti »duhovno« in »reakcionarno«.

Na utrjeno »levo« in »desno« razdelitev sveta, ki se je zdela skoraj naravna in samoumevna, kot tudi na zmešnjave, ki so iz te razdelitve izhajale, je Mounier reagiral z neko vrsto »zgodovinskega dvoma«: iskal je počelo te razdelitve in teh zmešnjav. Pri tem iskanju je šel tja do preverjanja prvotnih navdihov meščanske individualistične civilizacije, ki je zašla v krizo, eno najhujših in — tako so verjeli — tudi dokončno (1929). Vse mogoče »delitve« sveta, kot tudi zmešnjave okoli njih, so bile za Mouniera samo površinski fenomen neke globlje »delitve«, ki se je zgodila pri sami genezi meščanskega sveta.

IV

Meščanska individualistična civilizacija kot rezultat opozicije renesanse krščanstvu in upora individua zoper družbene strukture in duhovne avtoritete, ki so ogrožale življenje in svobodo duha, se je začela s herojsko vzpenjajočo se fazo, navdihnjeno z individualističnim idealom: človekom, ki se sam bojuje proti masivnim silam ustanov in avtoritet. Tipi tega ideala so avtentičnih individualističnih vrednot, v desinkarnaciji svoje duhovnosti, nost, neodvisnost, ponos in spretnost.

Zaradi preozkega pojmovanja človeka kot *individua* — korektivi tega pojmovanja se bodo prikazali v antitezah raznih *socializmov* in *komunizmov* — je civilizacija, porojena iz individualističnega duha, že od začetka nosila v sebi princip svoje dekadence v različnih oblikah: v degeneraciji avtentičnih individualističnih vrednot, v desinkarnaciji svoje duhovnosti, v desintegraciji svojih družbenih organizmov.

Apologeti ekonomskega liberalizma po industrijski revoluciji, ki jih navdihuje individualizem, bodo skušali oživiti izvirno svežino in dokazati samoumevno naravnost večidel že degradiranih individualističnih moralnih vrednot. Vendar to počenjajo iz neugodnega, že defenzivnega položaja, ko pridigajo »obrambo iniciative«, »tveganja« in »konkurence«. Res je: nekaj časa so prvi »industrijski kapitani« in celo nekateri »finančni avanturisti« nadaljevali izročilo tveganih podjetij, zvezanih s pogumom in pogosto tudi z askezo. Te vrednote so imele pri njih avtentičen človeški značaj vse do-

tlej, dokler so se ustvarjale v neposrednem boju z resistantno in živo materijo: ljudmi in reči. Ko pa je industrijski kapitalizem razširil področje svojih osvajanj na vseh pet kontinentov, je dajal samo še provizorične možnosti za resnične človeške avanture. Ko je finančni kapitalizem izumil avtomatično oplajanje denarja, je odprl svet lagodnosti, iz katerega je postopoma izginila vsakršna življenjska napetost: »Reči s svojim ritmom, odporom, trajanjem, se v njem razkrajajo pod neskončno pomnoženo močjo, ki je ne daje več delo, merjeno z naravnimi močmi, temveč spekulativna igra, igra pridobivanja dobička brez storjene usluge, tip, katerega meri se skuša prilagoditi vsak kapitalistični profit«. (I, 492.)

Mounier v svoji kritiki temelja meščanske individualistične civilizacije ugotavlja, da to preobrazbo notranje strukture primarno individualističnih podjetij in akcij spremlja psihomoralna preobrazba mentalitete in duhovnosti: »Tedad se strast za avanturo postopoma nadomesti z mlahavim uživanjem udobja, osvajanje nadomestne mehanične neosebne dobrine kot avtomatski delivec užitkov brez čezmernosti in nevarnosti, užitkov, ki so redni, stalni, tisti, ki jih delijo stroji in renta.« (Ibid.) Preoblikovanje duhovnosti in morale se kaže kot skleroza celotnega družbeno-zgodovinskega organizma: »Lahkota«, kot gre po strmini navzdol, se ne ustvarja več zato, da bi se spodbujala nova ustvarjalnost. Doseženi rezultati omogočajo več miru in inertnosti po znanem modelu: dva atleta skupaj s propagando in publiciteto pripeljeta dvajset tisoč posameznikov do tega, da sedejo in verjamejo, da so športniki. Na področju ekonomske ustvarjalnosti: armada delničarjev, rentnikov in funkcionarjev zajedavsko živi od industrije, ki z vsakim dnem potrebuje manj delovne sile. Leta 1936 je Mounier v *Manifestu* povzel razvojno logiko individualistične civilizacije in meščanskega duha, ki je na vseh področjih življenja, horizontalno in vertikalno, prepojil celotno družbeno življenje kapitalističnih družb, in — kot kaže — tudi nekapitalističnih, ki gredo za idealom »družbe obilja«: »Tako je nadomeščanje industrijskega dobička z bogatenjem od spekulacij, nadomeščanje vrednot ustvarjalnosti z vrednotami udobja, počasi vzelo krono individualističnemu idealu in utrlo pot — najprej v vladajoče razrede, potem pa s postopnim spuščanjem tja do ljudskih razredov — tistemu duhu, ki ga zaradi njegovega porekla imenujemo meščanskega in ki se nam zdi nadvse natančen antipod vsake duhovnosti.« (I, 493.) Produkt meščanske individualistične civilizacije je »človek, ki je izgubil čut za Bit, ki se giblje le med reči, in sicer med uporabnimi reči, oropanimi skrivnosti. Človek, ki je izgubil ljubezen; kristjan brez nemira, nevernik brez strasti, prevrača svet kreposti zaradi svoje nore dirke k neskončnemu, okoli majhnega sistema psihičnega in socialnega miru: sreča, zdravje, zdrave pameti, ravnotežja, prijetnega življenja, udobja. Udobje je za meščanski svet tisto, kar je bilo renesansi herojstvo in srednjeveškemu krščanstvu svetost: zadnja vrednota, gibalo akcije« (I, 493). Svet meščanske individualistične civilizacije je svet brez notranjosti in plemenitosti, svet gotovosti, ki se varuje z zapletenim in rafiniranim pravnim aparatom, svet hladnega racionalizma, scientizma in tehnologizma: svet *neosobnega*.

Mounierov preiskovalni postopek proti meščanski individualistični civilizaciji, ki ni nič drugega kot samokritika svoje zgodovinske eksistence, se ni ustavil pri razgaljanju metafizičnega individualizma, temelja zgodovinskega sveta, ki razpada. Ta antropološka perspektiva tudi ni brez ontološke perspektive in dileme, na kateri sloni človekov svet v meščanski individualistični civilizaciji.

Meščanski humanizem, čeprav se ima za legitimnega dediča vseh materialnih in duhovnih dobrin in vrednot, ustvarjenih v celotni evropski civilizacijsko-kulturni skupnosti, ni kot svojo dediščino ohranil prvotnega inkarniranega duha, ki je navdihoval ustvarjalne utemeljitelje evropske civilizacije in kulture.

Tako v zgodnjih srednjeveških krščanskih duhovnostih in miselnostih, izoblikovanih pod vplivom antičnih, grških in rimskih, antropoloških sporov, zlasti platonističnega avguštinizma, prežetega z manihejskim dualizmom, kot tudi v poznih srednjeveških duhovnostih in miselnostih, izoblikovanih pod vplivom realističnega aristotelskega tomizma, je *materija* še vedno navzoča kot »živo meso« in o njej ni bilo mogoče misliti zunaj intimnega razmerja s človekom. *Inkarnacija* kot osrednja ideja krščanstva je zagotovila navzočnost čutnega sveta povsod: na pročeljih katedral, na arabeskah preprog, na barvastih oknih, v molitvi ob telesnem delu za vsakdanji kruh, v samostanskih celicah, kjer so menihi in mistiki pri obračunavanju s telesno slo vzdihovali pod težo poltenosti in si z vsemi močmi prizadevali, da bi jo popolnoma poduhovili.

Nasprotno pa duh meščanskega humanizma sloni na bistveni ločitvi duše in telesa, duha in materije, misli in akcije. Kdo bi mogel kdaj vedeti, ali je Descartesov ontološko-antropološki dualizem vzrok ali samo teoretska posledica te ločitve? Mounier se je zadovoljil z retrospektivno ugotovitvijo: od Descartesa sem je materija, *teoretsko* znana kot *res extensa*, potem pa *praktično* vedno bolj navzoča po betonu in jeklu, vedno manj integralni, konsubstancialni del človeka: prikazuje se kot inertna »docilna in ahumana materija, ki ji je spretna industrija dala virtuoznost, ki oponaša nematerialnost duhovnega življenja« (I, 495). Duh pa, teoretsko določen kot *res cogitans*, konča v vse bolj dezinkarnirani, spiritualistični, dematerializirani, idealistični čistoti, projiciran in objektiviran v miselnih sestavih, v katerih — kot pravi Bergson — ni ne rastlin ne živali, ničesar razen človeka, toda človeka, ki ne je in ne pije, ne spi in ne sanjari!

Novoveška ločitev duha in materije se, razen kot teoretska negacija substancialne enotnosti človekove ontološke strukture, kaže tudi kot realni princip vertikalne in horizontalne družbene diferenciacije glede na družbene funkcije in z njimi povezane privilegije; s tem od znotraj prodira in minira tisto enotnost človekovega poklica kot integralne družbeno-zgodovinske eksistence, ki jo je krščanstvo postavilo nasproti — kot metafizični in socialni antropološki princip enakosti in bratstva — razcepljenosti antičnih družb na svobodne in nesvobodne.

Proces novoveške ločitve duha in materije je zajel celotno zgodovinsko bit. V psihosocialni sferi se kaže kot »materializem« množic in »spiritualizem« elite. Ta bipolarizacija je odsev družbeno-eksistenčnih usod: obstajajo ljudje, ki v povezanosti z neposrednim bojem za »spiritualiziranje« inertne materije sami postanejo inertni, despiritualizirani, »materialistični«. Na drugi strani obstajajo ljudje, ki se gibljejo znotraj udobnejšega sveta »spiritualizirane materije« — materializiranega udobja! — in »materializirane duhovnosti« — udobja duhovno-kulturnih dobrin! — kar je večino- ma šlo eno z drugim. Ti so zavarovani pred neposredno grobstvo boja s surovo materijo in postanejo s pomočjo sadov dela onih prvih, na različne načine prilaščenih, rezervoar privilegiranega duhovnega plemstva in individualistično-spiritualistične mentalitete.

To oženje možnosti duhovnega življenja samo za privilegirano manjšino ni pomenilo samo »idealistične« alienacije teh in »materialistično« alienacijo onih. To je popoln razkroj kulture in sterilizacija duhovnega življenja sploh: duhovno, odrezano od materialnega, se na široki zgodovinski ravni skrči na oholi razum, slep za skrivnosti realnih eksistenc, na ničevo sebično in rafinirano zapleteno igro intelekta.

VI

Danes dobro poznamo fašistična in nacionalsocialistična gibanja tridesetih let kot »odgovore« na epohalno krizo meščanske individualistične civilizacije. Mounierove kritike teh gibanj kot »pseudohumanizma« in »najbolj dvoumnih mistik« ne bi bilo treba omenjati, ko se ne bi bili dali tudi nekateri zelo pomembni evropski intelektualci zapeljati obljubam »rešitve« in »nacionalne preroditve«, ki sta ju ponujala fašizem in nacionalsocializem, ko sta navdajala mladino z duhovnim poletom in gorečnostjo, osamljenim in v vsesplošnih krizah dezorientiranim ljudem pa dajala vero in življenjski smisel. Ignorirati ta dejstva — je opozarjal Mounier decembra 1933. leta — pomeni ignorirati upogibanje človeka pod ». . . tiranijo najtežjih 'duhovnosti' in najbolj dvoumnih 'mistik': kulta rase, nacije, volje 'do moči', anonimne discipline, voditelja, športnih uspehov in ekonomskih osvajanj« (I, 225).

Bistveno v Mounierovi kritiki fašizma in nacionalsocializma je sledeče spoznanje: romanski fašizem, ki sloni na »antipersonalistični ontologiji«, nasprotuje rousseaujevskemu tipu optimizma meščanskega liberalizma, povzema izročilo imperija, poudarja vrednost discipline in podrejanja državi, katero poseebnja s totalitarno avtoriteto obdarjeni šef znotraj državne stranke, preraščajočo v duhovno policijo nacije, in *nacionalsocializem*, ki — opirajoč se na zgodovinsko dediščino germanske romantike — ustvarja metafiziko teluričnih moči in temačnih strani življenja ter v mitih krvi, naroda in zemlje ponuja devitaliziranemu meščanskemu človeku, živečemu v instinktivnem strahu pred prvotnimi vitalno-elementarnimi močmi, nov življenjski prostor, novi »Lebensraum«, se kažeta, prvi zaradi absolutnega etatizma, drugi zaradi biološko-rasističnega optimizma, kot najnevarnejši nasledek razkroja meščanske individualistične civilizacije. To tembolj, ker

sta nastopila kot objubljena in edina mogoča rešitev iz krize našega stoletja prav v času, ko je bila ideja socializma in komunizma na tem, da izgubi zaupanje tudi pri najbolj dobronamernih intelektualcih na Zahodu.

VII

Končno nam preostaja, da povemo kaj o Mounierovem bojovitem dialogu s komunističnim gibanjem in sploh z marksizmom. Tu ni prostora za to, da bi nadrobno rekonstruirali ta dialog. To sem poskusil napraviti na drugem mestu. (Glej: »Mounierjeva personalistična kritika komunistične civilizacije«, »Razlog«, št. 43/44, Zagreb 1965.) Tukaj lahko samo zarišem smer, oziroma bolje, stil Mounierovega dialoga s tem, da se na kratko ozrem na dve interpretaciji Mounierovega stališča do komunizma in marksizma.

V nekem intervjuju leta 1936 je rekel o desničarskih integristih, ki so mu očitali, da »balansira med levico in desnico«, da si prizadeva »harmonizirati protislovne elemente«, to je krščanstvo in komunistično revolucijo, da s svojim personalističnim gibanjem »pripravlja pot socialistični revoluciji«, a so ga kot izdajatelja »Esprita« pogosto vabili na javne razprave in srečanja tridesetih let, sledeče: »Vedno prihajam kot zastopnik vsega »Esprita«, vernikov in nevernikov, vendar vedno hočejo, da govorim bolj kot kristjan: to, kar bi hoteli javno osramotiti, dobro to čutim, je: sramežljivi kristjan.« (Intervju s Hubertom Forestierom, objavljen v tedniku »Sept« 13. marca 1936; urejali in izdajali so ga ugledni katoliški intelektualci: Gilson, Mauriac, Claudel, Maritain, Daniel-Rops, Sertilanges, Marcel).¹

Ta »sramežljivost« je bila predvsem v zvezi z vprašanjem sprejemanja ali nesprejemanja komunistične doktrine o revoluciji. Mounier je odklanjal vsako dvoumno razlago svojih izjav in ni pustil, da bi ostalo kaj neizgovorjeno o rečeh, ki tega ne prenesejo. Takoj v začetku personalističnega gibanja je na nekem srečanju mladinskih gibanj leta 1932, posvečenem vprašanju revolucije, nastopil v imenu »Esprita« in natančno določil dva pomena revolucije, katera sprejema: »Mi se imamo za revolucionarje v dvojnem pomenu: prvič, ker je življenje duha premagovanje naše lenobe, tako da se moramo ob vsakem koraku buditi iz dremanja svojega, in iz dremanja utrjenega reda, ter se prilagajati novemu oznanjenju... Drugič, da naša revolta proti svetu iz leta 1932 brez vsakršne rezerve implicira obsodbo in prevrat obstoječega kapitalističnega režima z vsemi sredstvi, zlasti ilegalnimi, to je učinkovitimi« (I, 848). Da bi lahko razumeli daljnosežnost, časovni pomen tega stališča Mouniera kot kristjana, se moramo spomniti, da njegovo sprejemanje revolucionarne metode ne datira iz časa enciklike *Pacem in terris* Janeza XXIII, ali enciklike *Progressio populorum* Pavla VI., temveč iz časa enciklike *Quadragesimo anno* Pija XI. z dne 15. maja 1931, v kateri je jasno in odločno zapisano: »Socializem, bodisi kot doktrina, bodisi kot zgodovinsko dejstvo, bodisi kot akcija, je

¹ Pri nas je o »Septu« in njegovi usodi poročala revija »Dejanje«, I, stran 27–28. (Op. prev.)

nezdružljiv z dogmami katoliške cerkve in nihče ne more biti hkrati pošten katolik in pravi socialist.« (Denzinger, 2270.)

Francoski komunisti — marksisti z Garaudyjem na čelu so personalistično gibanje razlagali kot »kontrarevolucionarni stroj«, ker je Mouniera — čeprav je sicer do svoje smrti leta 1950, zlasti v fazah številnih »odpadništev« levih in tudi komunističnih intelektualcev v ostrih krizah zgodovinske prakse socializma, potrpežljivo, vztrajno in z naklonjenostjo spremljal izkušnje »prve dežele socializma« — minilo potrpljenje leta 1938 da je o moskovskih procesih napisal naslednje: »Ljudje, ki so odgovorni za moskovske procese in še bolj za tisto, kar ti procesi implicirajo: parazitstvo velikanskega aparata suženjstva na ljudski revoluciji, aparata, ki si je drznil izpeljati konsekvence meščanskega racionalizma, nimajo pravice, da bi od nas pričakovali tudi le najmanjšo blagost, najmanjšo obzirnost. Se več: ne zaslužijo, da bi jih zaradi ozirov enačili s pogosto izrednimi borci, katerih zaupanje so si zvičajno pridobili z uporabo gigantskih sanj.« (»Bulletin«, 23—24/1964.) Ista interpretacija od istih ljudi je prišla po letu 1948 zaradi Jugoslavije, do katere je imel »Esprit« pozitivno stališče in jo je Mounier nameraval obiskati poleti 1950, pa mu je to preprečila smrt. Isto se je zgodilo zaradi posebne številke »Esprita« ob proslavi stoletnice *Komunističnega manifesta* pod naslovom *Odprti marksizem proti sholastičnemu marksizmu* (Esprit, maj-junij 1948). To interpretacijo je kronala in blagosloвила moskovska »Pravda« z napadom na personalizem septembra 1951. leta.

Teoretsko »subtilnejša« je bila težnja iste skupine marksistov-komunistov, da bi Mounierov personalizem interpretirali kot »plesen meščanskega organizma v razkroju«. »Očitki« te vrste, naslovljeni na Mouniera in na personalistično gibanje, so se zreducirali na kritiko zanimanja za usodo posameznega človeka tako v strukturah meščanske kot socialistične — takrat še samo sovjetske — družbe, kajti »vprašanje posameznika« — tako je v imenu marksistov-komunistov prerokoval Henri Lefebvre leta 1932 — »še petdeset let ne bo na dnevnem redu«!

Mounier ni odklanjal aktualne nujnosti razreševanja ekonomskih problemov in relativne primarnosti revolucije struktur ter človekove pogojenosti, vendar pa je odklanjal tako *materialistične* metafizične konstrukcije pod geslom »operirajte ekonomijo, pa bo bolnik ozdravel« kot tud *spiritualistične* pod geslom »spremenite človeka, pa bo družba ozdravela«, ki so mrtvičile konkretne dialektične raziskave globalne revolucije totalnega človeka. S tega stališča je odgovarjal na simplifikacije materialistično-kolektivistično orientiranih teoretikov revolucije: »Če že zdaj posvečamo pozornost človekovi usodi, medtem ko je toliko drugih zapreženih v reformo struktur, je to zato, ker nasprotno od njih vemo, da je duhovna osvoboditev lahko le težka, mučna in negotova pridobitev; da zastavlja probleme, za katere nima zadnjih ključev ne politik ne sociolog; in ker vemo, da vsaka revolucija lahko propade tako zaradi zmotne taktike kot zaradi zmote o človeku. Prepovedovati nam, da bi nas to skrbelo že zdaj, pomeni zanikati Marxu pravico, da bi mislil Kapital prej, preden bi bila uresničena socialistična revolucija. Prevreči te skrbi v prihodnjo zgodov-

vino — v kraljestvo svobode, v brezdržavni komunizem, ki bo prišel po diktaturi proletariata — tako oddaljeno od sedanje zgodovine, da nanjo ne vpliva, pomeni obnavljati neučinkovite paradize, ki sta jih razkrinkavala Marx in Feuerbach.» (IV, 123.)

VIII

Danes so drugačni časi, časi radikalnih demitologizacij in samokritičnega preskušanja prvotnih verovanj. Hkrati s tem se odpira možnosti dialoga tam, kjer se je nekoč zdel za vedno nemogoč. Moskva pošilja svoje doktorande z državno štipendijo v Pariz študirat Mounireov personalizem, ki ga je »Pravda« kakih petnajst let prej ostro napadala. Francoski marksisti — komunisti v svojih študijah ponavljajo ne le Mounierovo kritiko spiritualizma in moralizma, zlasti navzočih v francoskem filozofskem in politološkem izročilu, temveč tudi Mounierovo kritiko stalinizma in dogmatsko pojmovanega marksizma. Tudi na »desnici« je odnos do Mounierovega dela spremenjen; v zadnjem času ga precej raziskujejo na številnih filozofskih fakultetah in institutih po Evropi. Posebno živahno je zanimanje za Mouniera zunaj Evrope, v deželah, kjer nastajajo revolucionarne spremembe in kjer so aktualna vprašanja o razmerju med materialno ekonomsko-politično revolucijo in duhovno revolucijo kot problem razmerja med »revolucijo in tradicijo«.

Ce upoštevamo vse te pojave, potem stališče in program Mounierovega personalističnega gibanja glede delitve sveta na levi in desni blok danes nimata več priokusa političnega platonizma, kot sta ga lahko imela od tridesetih do petdesetih let: »Ves napor tistega, kar bom imenoval naša politična metafizika,« je dejal Mounier v svojem programskem referatu na ustanovnem kongresu gibanja leta 1932, »mora biti usmerjen v to, da razbije to delitev in da *onkraj laži* spet postavi *duh v njegovi resnični teži*.« (»Bulletin«, 13—14/1959, str. 5. Podčrtal F. Z.)

Za konec takole odprimo vprašanje o univerzalni ali efemerni, provizorični naravi pomena Mounierove kritike nedialektičnega postavljanja nasprotja med individualizmom in kolektivizmom: ali so in koliko so protislovja meščanskega humanizma usoda vseh humanizmov, ki sprejemajo model individualističnega srednjeevropskega humanizma in začenjajo svojo avanturo z znanstveno-tehničnim zavzemanjem in prilaščanjem objektivno-materialnega sveta?

Na to vprašanje je težko odgovoriti. Izkušnje socialističnih držav so glede tega zelo začetniške, psihološko-sociološke raziskave kot razmeroma nujen pogoj filozofsko-antropoloških posplošitev in natančne določitve strukture socialističnega humanizma — ne kot ideološkega postulata, temveč kot zgodovinske realnosti — pa so še zelo skope. Poskusi opravičevanja kolektivistične interpretacije Marxovega komunističnega humanizma, z vsemi njenimi -izmi: centralizmom, etatizmom, dirigizmom, kot zgodovinske nujnosti, so danes korigirani v korist individualnih vrednot in tendenc: decentralizacije, osebne odgovornost ...

Od kod te korekture? Moralistično-politični odgovor na to vprašanje bi bil: nedozorela moralna družbena zavest posameznikov in množice včasih narekuje taktične poteze v korist preživelemu, vendar še vedno navzočemu individualizmu. Toda ali takšen moralističen pedagoško-političen odgovor zadeva bistvo antropološkega spora, ki ga je izzval spopad med individualizmom in kolektivizmom?

Konflikt med individualizmom in kolektivizmom je v vsej ostrini izbruhnil v tridesetih letih; na eni strani zaradi svetovne ekonomske krize kot surove manifestacije individualističnih protislovij, na drugi pa zaradi navzočnosti radikalno kolektivistično interpretirane socialistične revolucije, ki se je s svojo »dialektiko« humanizma in terorja znašla na robu. Mounier svoje razrešitve tega konflikta ni utemeljil na moralistično-pedagoških razlogih. Tako njegov »komunitarni personalizem« kot tudi projekt »personalistične civilizacije«, očrtan v *Manifestu*, ni razrešitev v smislu likvidacije tega konflikta, temveč je hermenevtika temeljnih avtentičnih antropoloških konstant — družbenosti in individualnosti — fenomenologija njihove zgodovinske dialektike in metodologija najbolj človeškega prenašanja te dialektike. Mounier pravi v svojem personalističnem *Manifestu* iz leta 1936: »Personalizem ne prinaša ‚rešitev‘. Daje metodo mišljenja in življenja . . .« (I, 639).

Prevedel J. D.

Filozofija v sodobni družbi*

Dr. Mihailo Djurić: Ideal filozofskega načina življenja

Rad bi rekel nekaj besed o pojmu filozofije, rad bi na kratko odgovoril na vprašanje: Kaj je filozofija? Oziroma natančneje: rad bi rekel nekaj o naravi filozofske odločitve, rad bi v kratkem očrtu pokazal, kaj pomeni živeti za filozofijo, kaj pomeni odločiti se zanjo, ukvarjati se z njo. Ni toliko moj namen, da bi bil za vsako ceno originalen, da bi povedal nekaj povsem novega, nekaj, kar še nihče nikoli in nikjer ni povedal, kolikor bi rad spomnil na nekaj, kar je bilo vedno pred očmi vsem humanistično usmerjenim mislecem iz bližnje in daljne preteklosti, na kar pa se v zadnjem času vedno bolj pozablja.

Prepričan sem, da vprašanje o pojmu filozofije zasluži kar največjo pozornost, da se je prav tem trenutku treba vrniti k njemu, da je prav danes nujno treba spomniti na to, kaj je filozofija in v čem je njena prava naloga, zakaj glede tega obstaja strahotna zmeda. Brez pretiravanja je mogoče reči, da je filozofija danes ponižana in razžaljena do skrajnih meja. Vse, kar ima kakršno koli zvezo z njo, velja malone za sramotno. Tako pri nas kot po svetu gledajo na filozofijo z zaničevanjem in podcenjevanjem, izraz »filozofiranje« pa se uporablja samo v sramotilnem pomenu, za žigosanje tistega, kar se povsem omalovažuje. Posebno glasni so pri tem vladajoči krogi, čeprav tudi druga stran ne misli dosti drugače.

Seveda to ni prvič v zgodovini, da se o filozofiji govori z zaničevanjem in omalovaževanjem. Morda bi bilo treba celo reči, da je zaničevanje in nezaupanje do filozofije staro prav toliko kot ona sama. Toda bilo je tudi nekaj nenavadno hudih, odkritih napadov nanjo in na njene zastopnike. Vsekakor je današnji odpor do filozofije veliko bolj nevaren, mračen in zlovešč kot kdajkoli prej. Gre za nekaj, kar se ne opira le na zdravo pamet, tega večno nezaupljivega spremljevalca filozofije, temveč tudi na okoliščine sodobnega načina življenja, na prepričljivo zmago znanosti, tehnike in industrije nad vsemi dosedanjimi oblikami kulturne tradicije in družbene organizacije. Sicer pa grede temu na roko tudi današnji filozofski delavci, tisti, ki sebe imenujejo filozofe in ki v očeh družbe veljajo za filo-

* V prevodu prinašamo del pogovora jugoslovanskih filozofov, ki ga je organizirala in objavila beograjska revija »Gledišta«. Poudarek našega povzetka je na izvajanjih Vanje Sutlića zato, ker smo njegovo misel v letošnjem letniku obširneje predstavili in se tu kaže v kontekstu sodobne jugoslovanske filozofije.

zofe. Na njihovem primeru se lepo vidi, da filozofija danes nima več nobenih velikih ambicij, da je izgubila moralni patos, ki jo je nekoč napolnjeval, da je vedno manj cilj, ki se mu posveča življenje, in vedno bolj sredstvo, s pomočjo katerega se lahko živi. Tudi med nami so vrli filozofski strokovnjaki za posamezna področja družbenega življenja, tudi med nami so številni trgovski potniki v filozofiji, številni politični najemniki v filozofiji, z eno besedo, vsi tisti, ki so iz filozofije napravili donosen posel.

Glede na vse to se mi zdi, da je docela primerno zastaviti vprašanje: Kaj je filozofija? Oziroma: kaj je narava filozofske odločitve? Ne samo zaradi zunanjega opazovalca. Zdi se, da je tudi za filozofijo samo kar najbolj pomembno, da se zazre vase, da si ogleda svojo podobo.

Takoj je treba povedati, da filozofija ni nobena stroka, nobena poklicna dejavnost, nobena posebna panoga v sistemu znanstvene delitve dela, čeprav dandanes ravno kot stroka najbolj uspeva, čeprav jo dandanes največ gojijo v tej obliki. Filozofije tudi ni mogoče skrčiti na neki poseben način opazovanja človeka in sveta, na neko posebno obliko spoznavanja stvarnosti, čeprav ni mogoče dvomiti, da je bilo za filozofijo vedno značilno prizadevanje, približati se svojemu predmetu drugače kot to zahteva zdravi razum, tako da se s tega vidika bistveno razločuje od znanosti. Dejansko je filozofija neka človeška možnost, pravzaprav najvišja človeška možnost; to je oblika eksistence, način življenja, pravzaprav najbolj človeški način življenja. Ni filozofije, ki je ne bi hkrati tudi živeli, ni filozofije, ki je ne bi hkrati potrjevali tudi s smrtjo. V nekem smislu je to filozofski credo. Filozofija prav zato, ker si prizadeva prijeti življenje pri korenini, usmerja človeka na obe strani — kako naj živi kot človek, a tudi kako naj umre kot človek. Zanja sta obe ti razmerji pomembni. Filozof se niti krčevito ne drži življenja niti ga je groza pred smrtjo. V tem smislu je mogoče reči, da je filozofija neke vrste priprava na smrt in ne le razodetje življenja.

Po mojem mnenju je to tisto, kar je za filozofijo bistveno, to je tisto, kar najbolj ustreza njenemu pojmu, v čemer se najbolj idealno zreali njeno bistvo. Ali pa je to vsaj edino, kar naš mora v zvezi z njo zanimati, edino, kar zasluži, da nosi njeno ime. Vse druge poskuse pojmovanja filozofije kot čiste teorije, vseeno ali v spekulativnem ali v pozivističnem smislu, lahko mirne duše pustimo ob strani, kajti v njih se operira s postranskimi, drugorazrednimi ali celo nepomembnimi možnostmi. Samo na sebi je umevno, da filozofija ne prenese nobene enoličnosti, da ji je tuje vsako mehančno usklajevanje. Toliko je treba reči, da obstaja nešteto različnih možnosti filozofskega načina življenja. V nekem smislu je filozofski tip človeka najbogatejši in najbolj raznovrsten med vsemi človeškimi tipi. Kolikšna razlika med Sokratom, Giordanom Brunom in Spinozo! Ali pa med Platonom, Avguštinom in Heglom, če omenimo le nekaj najbolj znanih imen. Res je pri tem treba upoštevati, da je zgodovina šolske filozofije eno, zgodovina filozofskega humanizma pa nekaj drugega. Filozofi niso tisti, ki imajo diplome o dokončanem študiju na filozofski fakulteti, celo tisti ne, ki takšne diplome dajejo. Dejansko filozofski tip

človeka nastaja povsod, ta tip prestopa ozke okvire filozofskega stanu. Koga je danes še treba prepričevati, da so Leonardo, Göthe in Marx živeli kot filozofi, čeprav si nobeden med njimi ni lastil pravice, da sebe in svoje delo označuje kot filozofsko? Z določenimi pogoji, katere mora izpolniti tudi tisti, ki se ukvarja s filozofijo kot s stroko, je lahko filozof tudi pesnik, znanstvenik in sploh človek misli in peresa. Celo navaden človek lahko filozofsko osmisli svojo eksistenco, se lahko približa idealu filozofskega načina življenja.

Ni zgolj naključje, da je v sodobnem svetu tako malo filozofije, da je dandanes ideja o filozofiji kot življenjskem poklicu skoraj docela potisnjena v ozadje. To je v najtesnejši zvezi s splošnim procesom desakralizacije in odstranjevanja humanističnih vrednot in idealov iz življenja današnjega človeka. V svetu, v katerem živimo, je na pohodu tehnično-industrijska preobrazba, v njem delujejo močni družbeni dejavniki, ki človeka dušijo in vežejo, ki puščajo malo prostora za svobodno igro človekovih ustvarjalnih zmožnosti. Veliko vprašanje je, kaj filozofija še sploh je v našem času, kakšno je upanje, da se bo v prihodnje še našel kakšen kotiček za človeka, ki uteleša tip filozofa. Prav zato ideala filozofskega načina življenja ne smemo obravnavati abstraktno, ločeno od obstoječih okoliščin, ne glede na razvojne tendence. Če hočemo čimbolj spoznati, v čem je smisel filozofske eksistence, moramo nenehno upoštevati današnji družbenozgodovinski položaj, nenehno se moramo spraševati, kakšne možnosti so še ostale za takšno eksistenco.

Dejal bi, da obstajajo trije osnovni motivi, tri osnovne sestavine ali tri osnovne karakteristike filozofskega načina življenja, da ta najbolj človeški način obstajanja počiva na treh bistvenih predpostavkah. Z drugimi besedami, to pomeni, da filozofski tip človeka spoznamo po treh bistvenih lastnostih, da upravičeno nosi ime filozof samo tisti, ki izpolnjuje tri bistvene pogoje. Seveda so v konkretnem primeru vsi ti sestavni elementi lahko združeni na različne načine in izraženi v različnih stopnjah. V idealnem ali čistem tipu so vsi ti elementi do konca razviti in med seboj v popolnem ravnovesju. Iz razumljivih razlogov tu ni primerno govoriti o razmerju med idealnim tipom filozofa in iskustvenimi filozofskimi oblikami in varietetami.

Težko se je odločiti, na katerem koncu naj začnemo s sestavljanjem podobe filozofskega tipa človeka. Kajti vse tri karakteristike so enako pomembne in za vsako med njimi je mogoče reči, da predpostavlja obe drugi. Vrstni red, h kateremu se tu zatekamo, se zdi najbolj naraven, čeprav ga logično ni mogoče utemeljiti.

Predvsem je treba reči, da je filozof tisti, ki misli in deluje z vso dušo, ki z vsem bitjem stoji za vsako svojo besedo, ki živi skladno s svojo mislijo, ki sprejema nase vse posledice svojih pojmovanj in prepričanja. V končni konsekvenci to pomeni, da je za filozofski način življenja bistveno součinkovanje vseh duševnih energij, da je filozofiji posvečeno življenje nekaj več, nekaj polnejšega in celotnejšega kot življenje posvečeno spoznavanju, da filozofska eksistenca predpostavlja enotnost teorije in prakse, enotnost teoretskega in praktičnega uma, enotnost podobe sveta in na-

čin prebivanja v njem. Filozof z vso svojo osebnostjo potrjuje vero v moralno moč uma, njegovo življenje meri na enotnost modrosti in značaja, oz. roma, če hočete, na enotnost metafizike in etike. Za filozofa ne obstaja možnost ločevanja življenjskih sfer. Biti filozof, pomeni vse si jemati k srcu, biti vedno nedeljeno angažiran.

Ni težko spoznati, da so najmočnejše sile našega časa docela sovražno razpoložene do te zahteve, da tehnično-industrijska civilizacija vleče v docela nasprotno smer, da družbena mašinerija, ki nastaja povsod okoli nas, nima nobene potrebe po takšnih lastnostih in sposobnostih. Temu dejstvu je treba pogumno pogledati v oči. Dejansko se moramo vprašati, kakšne možnosti obstajajo za filozofijo v svetu, v katerem je enotnost osebnosti povsem razbita, v svetu, v katerem je drobljenje življenjskih funkcij dobilo zastrašujoče razsežnosti, v svetu, v katerem je skrajšan, površinski poslovni stik med ljudmi postal edini mogoč, v katerem je takšen stik pravzaprav institucionaliziran kot trajna oblika skupnega življenja.

Na drugi strani pa je treba reči, da je filozof tisti, ki živi iz sebe, ki v sebi nahaja oporo za vse, kar dela. To je eden najstarejših filozofskih motivov in je morda največ prispeval k večanju ugleda filozofije nasproti vsem zgodnejšim oblikam kulture. Brez poglobljanja vase, brez opiranja nase ni filozofije. Z drugimi besedami, to pomeni, da za filozofski način življenja prizadevanje za avtonomnostjo ni manj karakteristično kot prizadevanje za popolnostjo. Filozof spoznava okoli sebe v jasni zavesti o sebi, v spoznavanju sebe, v samozavesti nahaja najtrdnjše potrdilo za svojo svobodo. Resnico išče v sebi, v najbolj skritih globinah svoje duše, ker veruje v moč notranjega principa, v to, da je prava stvarnost v človeku, ne pa zunaj njega. Seveda tudi ta karakteristika filozofskega načina življenja nima veliko upanja, da se bo ohranila in razvila v okoliščinah sodobne družbe. Smo v neki družbenozgodovinski situaciji, v kateri je vse človeško življenje povnanjeno, obrnjeno k tistemu, kar je zunaj, v kateri se resnico išče zunaj človeka, v svetu, ki je ločen od njega. Tudi tu se moramo kot v prvem primeru vprašati, ali je filozofija danes sploh še možna.

Končno je treba reči, da je filozof tisti, ki prestopa mejo med seboj in svetom okoli sebe, ki sebe povezuje z neko višjo smiselno celoto, ki sodeluje v nekem širšem smiselnem dogajanju, ki terja neko absolutno središče življenja. V končni konsekvenci to pomeni, da filozofski način življenja najde svojo izpopolnitev v prizadevanju za univerzalnim izkustvom, v viziji absolutnega svetovnega izhodišča. V tem smislu pravimo, da filozof ne dela nobenega razločka med subjektivnim in objektivnim umom, da v vsem svetu vidi neki umni red, da živi v izvorni enotnosti subjekta in objekta. Seveda se tudi tu spet srečamo s sodobno družbenozgodovinsko situacijo, ki ostro nasprotuje tej zahtevi. Resno se moramo zamisliti nad tem, kakšne možnosti še obstajajo za filozofijo v svetu, v katerem ni nobenih absolutnih meril, v katerem ni nobenih univerzalnih koordinant, v svetu, v katerem je strmoglavljen tiranija božanskega središča, h kateremu je nekdanje težilo vse človeško življenje.

Po vsem tem kaže, da je filozofija skrajno resna stvar, da živeti kot filozof pomeni vzeti življenje resno, imeti do njega resen odnos. Kakorkoli

že je res, da je filozofski tip človeka danes postal docela nestvaren, da je ideal filozofskega načina življenja danes dlje od udejanjenja kot kdajkoli prej v zgodovini, to še ne pomeni, da je ta ideal izgubil obvezujočo moč. V najslabšem primeru si je še vedno vredno prizadevati, da se temu idealu približamo, nakljub vsem družbenim silam, ki so se kot zarotile, da nam bodo to preprečile. Če se nam to vsaj deloma posreči, bomo napravili človeško življenje polnejše in svetlejše. Okrepili bomo upanje, da vse še ni docela izgubljeno, da je še vedno mogoče rešiti neki ostanek človeškega dostojanstva.

Danko Grlić: O predpostavki filozofije

Poskusil bi odpreti nekatera vprašanja preprosto zato, da bi začeli pogovor o njih, ne pa zato, da bi zdaj in tu dal neke popolnejše rešitve. K temu me je spodbudilo prav to, kar je pravkar rekel tovariš Djurić. Namreč položaj je res takšen, da je filozofija po vsem svetu ponižana glede vseh svojih bistvenih prizadevanj, zares se um nasploh umika — kot je opazil že Marcuse — in vse totalitarne sile so usmerjene v to, da nekako poskušajo zadušiti in onemogočiti tisto svôjost, tisto personalnost, ki jo izrekajo filozofija in filozofi. Seveda ni treba, da bi bil to kakšen odkrit napad na filozofijo, kakšna javna prepoved filozofiranja. Filozofijo je danes mogoče zadušiti mnogo bolj inteligentno, kot to, denimo, poskušati jo kdaj napraviti z odkrito antihumanističnih in antisoiclističnih pozicij tu pri nas. Obstajajo prefinjene metode za to, da se filozofijo nasploh odrine v ozadje, da se jo z razvojem tehnokratske družbe, z dajanjem prednosti nekim drugim, nehumanističnim »vrednotam« postavi v takšen položaj, da vsaka njena beseda, ne glede na njeno globino, drznost in smiselnost, pomeni bolj ali manj strel v prazno. Glede tega se v marsičem strinjam s tistim, kar je tu rekel tovariš Djurić.

Vendar pa se v tem kontekstu zastavlja neko drugo vprašanje: Ali filozofija res mora svojo moč in svoj poklic in tisto, kar ima povedati in kar lahko pove, ali mora svojo angažiranost zakoreniniti v tem svojem ponižanem položaju, ali mora iz tega črpati svojo izvorno moč in vrednost in ali je njeno bistveno poslanstvo, da je samo v negativnem razmerju do vseh teh negativnosti, ki so okoli nje in ki so usmerjene proti njej.

Nenehno in vedno znova se nam namreč vsiljujejo neki koordinatni sistemi, v katerih smo bolj ali manj pozitivno ali negativno ovrednoteni, v katerih dobimo zdaj malo bolj, zdaj malo manj ugodno oceno, ali pa povsem negativno, vsekakor pa smo stlačeni v neki način mišljenja in delovanja, ki ne le da je tuj filozofiji, temveč je tuj tudi nekim elementarnim človeškim predpostavkam vsakega dialoga. In če hočemo kot filozofi reagirati tako, da to negativnost spet samo negiramo, potem ne vidimo, da smo, hote ali nehoti, z najplemenitejšimi nameni napravili medvedjo uslugo filozofiji, ker smo preprosto padli v razpravo, ki nam je vsiljena, in razpravljamo o nečem, o čemer ne želimo in pravzaprav ne moremo razpravljati. Zakaj ko svoje dejansko mišljenje postavljam nasproti nečemu, mora prav to, čemur ga postavljamo nasproti, zaslužiti naše nasprotovanje,

torej mora biti mišljenje z nekaterimi elementarnimi atributi, ki jih ta pojem vsebuje.

Res je, da mora človek stati za vsako svojo besedo, kot je dejal tovariš Djurić. Filozof, če se hoče tako imenovati, mora imeti svojo osebnost, svojo svôjost, svoj etos, iz katerega izvira ves filozofski patos. To je prva premisa, to je pogoj, brez katerega ni mogoče.

Vendar je vprašanje, koliko je filozofova pokončnost že eo ipso tudi filozofija. Res je *conditio sine qua non* filozofije. To je povsem gotovo. Toda v neki družbi, ki ne bi smela dovoliti, da se humanistični socializem postavlja samo ironično pod narekovaje, ampak bi ga morala imeti za program vsega svojega dela, mišljenja in delovanja, v neki taki družbi bi morala biti pokončnost nekaj, kar je samo na sebi normalno, nekaj, kar še ne daje kvalifikacije filozofu kot filozofu. Filozof, ne glede na to, v kakšnih razmerah dela, ne more živeti samo od negativnosti tistega, kar negira. Tudi sam ima kaj povedati in mora se zavedati tega, za kar je angažiran, ne pa samo, ali je angažiran ali ne. Ni angažiran samo za to, da negira, denimo, človeško neumnost. Zakaj tedaj pravzaprav ne bi bil onstran teh neumnosti. Angažiran je, po mojem mnenju, za nekaj višjega in vrednejšega in svoje koordinate mora postaviti tako, da bo človeška misel zanj dobila digniteto filozofskega ravno po tem, kar je res misel, ker ima vrednost, kvaliteto misli, ki je globoko zakoreninjena v progresivnem procesu spreminjanja dejanskosti, in po tem, kar pomeni za svet in za človeka v celoti. Znotraj takšnega filozofskega truda ima ne le pravico, temveč tudi dolžnost, da potem tudi ocenjuje svet okoli sebe, da ga kritično opazuje in da ne dovol', da ga postavijo v položaj, iz katerega vedno samo njega vrednotijo, on pa nima nobene možnosti vrednotenja z neke pozicije, ki mora kdaj pa kdaj transcendirati vsakdanjost ravno zato, da bi jo lahko bolj miselno in bolje videla. V tem smislu naj nas imenujejo abstraktne, ker je res treba prestopiti golo zdaj in tu in drzno vzdigniti misel iz efemernega v bitno, da bi lahko gledali s širšega obzorja, s katerega razgled postane jasnejši, širši in globlji.

Vanja Sutlić: Filozofija in naša situacija

Ali ni situacija, v kateri smo, legitimni rezultat tega sveta, ki so ga filozofi po svoje napovedovali in izrekli, in ali lahko gremo naprej, če ugotvimo nasprotje med filozofi in to stvarnostjo?

Dr. Veljko Korać: Merleau-Ponty je na nekem mestu na tako ali drugače postavljeno vprašanje odvrnil naslednje: Marxova teza, da filozofije ni mogoče realizirati brez ukinitve proletariata, da proletariata ni mogoče ukiniti brez realizacije filozofije, se je v stalinistični praksi spremenila v to, da je filozofija ukinjena, ni pa realizirana.

Vanja Sutlić: Po mojem mnenju moramo stalinizem razumeti samo kot eno izmed faz, ki lahko pomenijo delne zablode, tavanja na poti udejanjanja filozofije. Ne vem koliko se je to posrečilo, toda obstajajo — in Grlić je to lepo povedal — tudi finejše, prefinjenejše metode za realiziranje filozofije v tem smislu, da se tisto, za čimer gre, absolvira prav v realizaciji.

Pogovarjati se filozofsko o naši situaciji, pomeni poklicati kronске priče v procesu, ena izmed teh kronskih prič pa je sam Karl Marx. To ni tako, da je ta misel doživela, kar je doživela, zato, ker so se zanjo zavzeli ljudje, ki ne morejo domisliti tistega, kar je govoril, ali pa da ga pačijo zaradi nekakšnih privatnih, skupinskih ali ne vem kakšnih smotrov. Če hočemo resno govoriti o položaju, moramo o tem, kar se dogaja, vprašati Karla Marxa samega, potem pa ravnati tako, da ta položaj gledamo v najboljši možni luči, ne pa v najslabši. Kajti če gledamo nanj s teh negativnih strani, o katerih je govoril tudi Grič, potem bomo marsikaj lahko ugotavljali. Ali ne bi šele takrat prišli do tistih problemov, o katerih je govoril Djurić, če bi si ga zamislili najbolj idealno, če bi začeli pri nekem modelu idealno uresničene njegove zamisli. To je vprašanje filozofije danes. Ti nesporazumi okoli filozofije in režima, okoli filozofije in oblasti, se lahko boleči in kakršnikoli. Tu res še nismo na filozofski razni.

Mislim, da resno govoriti o našem času, pomeni vedeti vse tiste že izražene konsekvence v filozofijah, ki so ta naš čas sprožile, pripravile. Priče v tem procesu so Hegel, Marx, Descartes, to je vsa novoveška filozofija, ki je po Heglu prišla v plitvine raznih scientizmov in pozitivizmov. O tem tako govorimo, da bi mu nekako zmanjšali pomen. Toda to je realnost našega življenja in tega ni mogoče omalovaževati. Pozitivizem, scientizem, tehnicizem — je en moment. Industrija je drugi in razne oblike birokratizma tretji moment. Vzporedno s tem so četrti moment razni odtenki bolj prefinjenega, bolj demokratčinega, liberalnejšega etatizma. Vse to lahko zelo lepo preberemo v Heglovi filozofiji prava. Filozofi nimajo pravice, da bi se pritoževali nad tistim, kar je njihovo lastno delo. Ta svet je sicer slaba realizacija tistega, kar je hotel Hegel, vendar je v neki aproksimaciji, ki bi jo lahko označili kot neskončno, na najboljši poti, da realizira tisto, kar on hoče, da spravi to in takšno dejanskost z idejo — čeprav ta ideja ne bo več nastopala s plaščem, s katerim jo je on sam zastopal, temveč bo morebiti skromno nastopala v kakšnem mišljenju, ki ostaja v mejah, v operacijskem, znanstveno-eksaktnem itn.

Ni dilema: neumnost in filozofije, temveč je dilema to, da je ta filozofija, kakšno imamo na razpolago v njenih najboljših dosežkih, v njenih najboljših stvaritvah, prispevala, da je svet v celoti takšen, kakršen je, in da je nekako neznosen za nas vse kot ljudi, še prej kot za nas kot filozofe.

Dr. Andrija Krešič: Lahko bi se strinjal s stališčem, da je ta svet, takšen, kakršen praktično je, realizacija Heglove filozofije. Vendar moramo to pojmovanje precizirati in zato naslavljam na Sutlića vprašanje, ali je treba Marxa kriviti za sedanje faktično stanje sveta. Ali ni stvar taka, da faktično stanje še nikjer ni na ravni Marxove misli, čeprav ponekod mislijo, da je, da predstavlja realizacijo Marxove misli? In takoj v zvezi s tem — ali je Marxov svet sploh mogoč?

Vanja Sutlić: Da se razumemo. Izhajam iz modela tega sveta — namenoma to poudarjam — ki bi idealno ustrezal Marxu. Vendar mi vsi natančno vemo, da takšnega modela v stvarnosti ni in da je stvarnost zelo daleč od tega modela. Vendar se sprašujem, ali nas ta model, ki si ga bomo

za hip zamislili kot realnega, reši iz tistega položaja, ki so ga tovariši prikazali kot težak položaj filozofije, in kaj so takrat sploh mislili pod filozofijo? Kajti ta privatna stran ima svoj adekvat tej objektivni strani. Če sem tovariša Djurića prav razumel, njegove nenavadno jasne razlage v okviru postavljanja nasprotja med tem, kar naj bi filozofija bila, in družbeno stvarnostjo, ne bi smeli razumeti kot antitezo, ampak prej kot ustrezanje: — to je privatna podoba filozofske ambicije, to pa je njena objektivna možnost, v kateri je, njena lastna možnost. Kadarkoli se obrne k tej stvarnosti, samo prispeva k teži, imenujmo jo pogojno, povnanjene situacije. Ona je za to delala, je pri tem sodelovala, in tako je vprašanje, kako je s filozofijo, vprašanje, ki bi zares moralo postaviti filozofijo pod vprašaj.

Razen tega našega imamo tudi druge svetove in tudi to še niso nikač kakršni svetovi, ki bi se dali pokriti s tem realnim modelom, vendar vse govori za to, da bo ta realni model, zakon za prihodnja, če hočete, stoletj, tisto, k čemur gre svet, ta naš realni svet. In zato vas vprašam, preden pride do te realizacije, ali ni morda filozofija kot filozofija eden izmed glavnih krivcev za to. Ne mislim na filozofe posameznike v smislu njihove osebne odgovornosti pred zgodovino ali ne vem pred kom, ampak mislim rj tistem, kar filozofija kot možnost nosi s seboj. Kolega Kuć nar na primer govori o razmerju med filozofijo in institucijami, o filozofiji sami kot instituciji. Prav tista temeljna vprašanja, na katera nas filozofija opominja, so korenina možnosti, da se iz filozofije napravi institucija in da tudi res tako naprej učinkuje. Celo v svojih pozitivističnih variantah je metafizika z vsemi konsekvencami, ki iz tega izhajajo. In tu je v svojem jedru angažirana tako, da njena realizacija poraja to, kar — ne vem, ali naj rečem v imenu pameti, zdrave slutnje ali zdravega življenjskega občutka — občutimo kot nekaj, kar ni v redu. Filozofija sama je vprašanje. Z realiteto potem ne bo težav. To realiteto je mogoče ignorirati prav v tistem smislu, v katerem je Grilć govoril. Ali pa smo se sami premaknili, tega ne vem, ker bomo po svoje, morda ravno v instituciji, v nekem višjem angažmaju, s prizadevanjem za višje vrednote, za filozofijo, ki bo bolj filozofska, kot je bila ta naša doslej, le da na finejši način v tistem smislu, v katerem je govoril Grgić, prispevali, da se ta svet realizira takšen, kakršen je. Moramo se izogniti tem nasprotjem: svet in filozofija, svet kot institucija in filozofija zunaj institucije, filozofija kot nekaj osebnega, eksistencialnega, in svet kot realizirana, povnanjena, objektivirana stvarnost, ki se ne meni dosti za filozofijo. Mislim, da ni to središče dilem, ampak filozofija v svetu, filozofija, ki sodeluje pri realizaciji tega sveta. Tu je problem. Seveda ni treba, da bi delovala v obliki kakšne akademske institucionalizirane filozofije, ni treba, da bi delovala tako kot strokovna filozofija. Nagibam se k temu, da, podobno kot Spengler, v inženirju vidim večjega lirika kot v lirskem pesniku. Prav tako, da v vsakem tehniku vidim morda večjega filozofa kot v tistem, ki je filozof po stroki. Ni govora o filozofih po stroki. Tisto pa, k čemur filozofija teži, to — kolikor do zdaj vidim — pomaga pri realizaciji sveta, s katerim nekako nismo zadovoljni.

Tovariš Babić je postavil vprašanje razmerja med Stalinom in filozofijo in mojega stališča do tega razmerja. Naj čisto na kratko rečem nekaj o tem vprašanju.

Stalin je tisto, kar je iz marksizma poznal, iz šole, ki jo je sprejel, izredno reduciral to in takšno filozofijo na neko — tehnično in strokovno gledano — psevdefilozofijo, ideologijo, za potrebe nekega brahialno vodnega gospodarstva, ki se postopoma, tudi za njegovega življenja, od petletk sem, medtem ko nadaljuje, kar se je začelo v NEP, do dandanes spreminja iz naturalne v moderno blagovno — denarno ekonomiko. V tem razponu je treba iskati Stalina.

Ko pravim, da je Stalin delal za realizacijo filozofije, ne mislim, da je Stalin tisti, ki je Marxa, še manj pa Hegla, do konca in legitimno zastopal v ruski stvarnosti. To je smešno. S to svojo paradoksalno formulacijo hočem samo povedati, da je Stalin delal za to, da realizira filozofijo. In nihče ne more trditi, da on tega ni hotel. To je delal v specifičnih razmerah, s specifičnimi sredstvi, ki so bila v tistem času, kot bi rekli z Merleau-Pontyjem, v tem primeru antihumanistična. Sama tema humanizma je bila tabu — tema. V imenu česa? V imenu realizacije čisto določene filozofije. Rekli mi boste, da je ta filozofija komajda navzoča v IV. poglavju Zgodovine VKP/b. Tudi sam mislim, da je tam samo kot drobiž filozofije za potrebe množic, nekaj kvazi-filozofskega, predstavljenega množicam ljudi, ki delajo za realizacijo neke v vsem tem vsebovane filozofije, ki pa se je morda bolje pokazala, denimo, v nekem Stalinovem intervjuju, v katerem je govoril o tem, da je treba kombinirati amerikanizem in rusko revolucionarnost, v katerem je hvalil Nemce, neke odlike Nemcev, kot pa v njegovih »črtah« *dialektike in materializma.*

Tudi jaz bi začel pri Merleau-Pontyju, katerega je omenil profesor Korac. Zamislite si, da se Merleau-Ponty realizira. To je filozofija, ki jo je videl s tuirano nekje v tistem, kar imenuje evropski marksizem in ki je — kot dobro vemo — izšla je del zgodnjega Lukacsa, Korschja in Blocha, iz del tistih, ki so se zbirali okoli frankfurtskega Inštituta za socialne raziskave, tistih, ki so sodelovali v Grünbergovem arhivu za zgodovino delavskega gibanja in socializma, ki jo je (filozofijo — op. prev.) Kojève kot emigrant spoznal v Nemčiji in jo v svojih predavanjih prenesel v Francijo, ki so jo v Franciji slišali številni izmed tistih, ki so danes odločilni za nivo marksističnega rezoniranja, med drugimi tudi Sartre. Postavimo, da se je Merleau-Pontyjeva filozofija realizirala, in imela bi ne takšen psevdofilozofski produkt, kakršno je IV. poglavje Stalinove Zgodovine, temveč tehnično izredno lepo izdelano orodje, toda v enakih okoliščinah bi bržkone imelo enake politične, človeške, upravljalске in ekonomske reperkusije.

Ta humanizem, ki predstavlja evropsko inačico marksizma, je pridobil na pomenu kot kritika Stalinovega antihumanizma. To je ta ista situacija, ki jo imamo, kakršno nam jo je Djurić orisal v razmerju med filozofijo in sodobno družbo — slika in prilika same stvarnosti. Ko se ta humanizem napoti v stvarnost, ima približno enake posledice kot tisto, kar se v imenu

nefilozofske neposredne politične prakse izvaja v različnih oblikah glede na različne — če se izrazim stalinistično — prostorske in časovne okoliščine.

Vzemite nekoga drugega, ki je v tem pogledu močnejši, ki je bil od začetka jasnejši kot Lukacs, kajti Lukacsove konsekvence so bile prav stalinizem. Vzemite, denimo, Blocha; on je poudarjal moment upanja, ki stoji pred nami — če se kantovsko izrazim — kot regulativ in postulat človeškega in napredovanja; pa ne samo človeškega, temveč tudi kozmičnega. Bloch je res zgradil kompleksno marksistično metafiziko s svojo ontologijo, kozmologijo, antrpologijo in, če hočete, z negativno teologijo z implikacijami tudi pozitivne teologije. To je razvidno iz njegovih zadnjih predavanj in iz pogovorov s protestantskimi in katoliškimi teologi, pri katerih tudi on sodeluje.

Denimo, da se ta filozofija res aplicira. Denimo, da se aplicira Bloch in ne Ulbricht. Mene je skorajda bolj strah te aplikacije kot Ulbrichtove. On je hotel sodelovati z Ulbrichtom in nesporazum je nastal v trenutku, ko je več in bolje kot Ulbricht sam videl, kam vsa stvar gre. Ko bi bil Ulbricht poslušal Blocha, bi vsaj med inteligenco svojo stvar bolje izvajal. Toda v bistvu bi bila stvar ista.

Dokler se ne razširijo vprašanje razmerja med filozofijo in stvarnostjo oziroma, kot je bilo tu rečeno, biti realist, tega vprašanja ne moremo obravnavati drugače kot biografsko — kaj bi bilo, ko bi bilo, ko bi se bila razumela, ko se ne bi bila razumela itn. Toda konec koncev, in to je tisto bistveno, v neskončnosti, kjer se vzporednice stikajo, bi se srečala tudi Ulbricht in Bloch. Če tega ne vidimo, potem vprašanja ne postavljamo dovolj radikalno, potem nenehno izigravamo dobrega Marxa na račun hudobne prakse marks zma in kažemo na to stalinistično varianto, pa na ono stalinistično varianto, pa na to ali ono nezadovoljstvo itn.

Na drugo stran se postavlja Karla Marx in njegovo čisto idejo humanosti, ki se nikjer, kot pravi profesor Korač, ni realizirala. Mislim, da ni ravno tako. Realizirala se je. Realizirala se je v tej isti Zahodni Evropi, vendar ne v humanistični filozofiji, temveč pri tistih, ki zares predstavljajo realne sile evropske stvarnosti, to pa niso politiki, ki nekako združujejo te procese, temveč ljudje, ki v gospodarstvu, v industriji in v tehniki dajejo pečat temu času. Ta človek, delavec, ki samega sebe ustvarja, ki sebe dela — namenoma uporabljam ta termin iz Marxovih zgodnejših del, da bi bilo razvidno, kako blizu je Sartre s svojim humanizmom — ta človek je definiran s svojimi konsekvencami. Mi lahko zapopademo naš poklic tako, da rečemo: pripomogli bomo, da bo to, kar je zamišljeno, funkcioniralo brez večjih napak. To pa je prav tisto, na kar bi na tem zborovanju rad opozoril, da ni naša naloga, naloga nas, ne vem, ali naj rečem filozofov ali ljudi, ki mislijo, ali nekaj drugega. Ravno to ni naša naloga — pomagati, da se brez odpora realizira tisto, kar je on hotel. Menim, da bi bil ta svet mnogo bolj ogrožen, ko bi do identitete dosegli soglasje filozofije in realnih sil. Ko bi bil realiziran Bloch ali Lukacs ali Sartre ali tisti, ki meritorno razlagajo, kaj je treba delati, bi imeli neko realnost, ki bi bila nevarnejša od tiste, ki nam jo je narisal Mihailo Djurić. Seveda se to lahko zdí smešno glede na omejeno situacijo, v kateri smo mi, ker

mi nismo tako daleč. Mi bi morali reševati čisto majhne reči, morali bi nekoga poučevati, kako naj se šele civilizirano in evropsko — marksistično obnaša. Takšne so videti: naše naloge in problemi, ki so pred nami.

Ko bi se filozofija zares potrudila za realizacijo te identitete ideje in stvarnosti, mislim, da bi imeli tako lepo in premišljeno kletko, tako kletko, ki bi nam nemara problem vprašljivosti filozofije, o katerem sem danes začel govoriti, napravila za najnujnejše med vsemi vprašanji.

Dr. Zaga Pešič-Golubović: Ne glede na to, ali se strinjamo ali ne strinjamo s tem, kar je tovariš Sutlič rekel, da ni naloga filozofije, bi nam moral povedati, kaj misli o tem, kaj je naloga filozofije, kajti to iz doseďanja izvajanja ni jasno.

Vanja Sutlič: Mislim, da se nismo razumeli. Ne govorimo o tem, kaj bi moralo biti naloga filozofije. Govorim o tem, kar filozofija faktično povsod po svetu na ta ali oni naćin dela. Če naj jaz povem, kaj je naloga filozofije, je naloga filozofije to, da ta svet, takšen, s kakršnim nas je strašil Djurić, vzpostavi, vendar brez vseh mogoćih motenj in odporov. To je naloga filozofije. Torej ko govorimo o tem, da je filozofija sama vprašanje, hoćem reći, da je treba najti neko pot, ki ni več tradicionalno filozofska.

Dr. Milan Kangrga: O moźnosti tega, kar je

Postavil bi vprašanje, ki se mi vsiljuje iz Sutlićevega izvajanja. Vidimo namreć, da nam je tu pokazal tisto, kar je tudi sam (povsem pravilno) imenoval heglovski model nekega sveta, neke druźbe. S tem nas je opomnil na neko reć, ki je tu zelo pomembna in na katero ne smemo pozabiti: da se namreć v temeljih vsakega zgodovinsko nastalega in izoblikovanega sveta dogaja neka doloćena filozofija. Oziroma, kot je že Hegel jasno videl in izrekel, da je vsaka revolucija revolucija ravno po tem, kolikor je utemeljena v neki filozofiji in kolikor jo ta filozofija nosi. Če to ni, je zgolj strankarski prevrat, puć, kaos ali anarhija, ker ravno v obstojeći socialni strukturi nič bistvenega ne spreminja, temveć se giblje in ostaja na površini, v mejah obstojećega.

Vendar si moramo biti na jasnem, kaj je bilo tu pravzaprav tudi rećeno, ko je Sutlić to indirektno, po svoje ekspl. ciral. Deloma se strinjam z njim in to prav glede teze, da se mešćanski svet dogaja na bistvenih predpostavkah Heglove filozofije. To se pravi, če stvar obrnemo, da je bistvo mešćanskega sveta Heglova filozofija sama, da je v temeljih tega sveta. Vendar s tem še nismo izrekli t' stega, kar je tu zelo pomembno, to je, nismo postavili vprašanja, katerega ali kakšnega mešćanskega sveta, oziroma bolje, vprašanja: kako je ta teza sploh mogoća!? Od kod je pravzaprav mogoće videti, da je heglovska filozofija bistvo obstojećega sveta? Namreć, ko je to izrećeno — to je implicite vsebovano v Sutlićevem izva-
janju in s tem se strinjam — potem je s tem predvsem rećeno samo to, da imamo opraviti z bistvom faktićnega sveta, oziroma s faktićnim bistvom tega sveta, ki smo ga imenovali mešćanskega. Vendar mislim, da če bi zdaj obstali pri tem (pri tej tezi, trditvi ali ugotovitvi, o kateri se nismo

vprašali niti to, kako je sploh mogoča in v čem je njena prava resnica!), ne bi videli tistega, kar bom za zdaj samo pogojno imenoval pravo bistvo tega sveta, ki je za nas nevidno in nedoumljivo, kolikor ostanemo pri predpostavkah tega heglovskega meščanskega bistva.

Tu nam je Vanja Sutlić ostal nekaj dolžan. Takrat, ko nam je ekspliciral to faktično bistvo meščanskega sveta ali bistvo faktičnega sveta, nam ga je prikazal kot heglovski model, da bi nam pozneje poskusil nekako sugerirati, da je to pravzaprav tudi marksovski model, iz česar bi sledilo, da Marx ni nič drugega kot heglovec, oziroma — kar je za nas bolj bistveno — da z Marxom pravzaprav ne moremo početi nič drugega, kot da smo to, kar se tu (dasiravno v svoji najčistejši obliki) prikazuje kot ena samcata možnost dejanske izpolnitve vseh teh podanih predpostavk nekega sveta, ki ga že živimo in mislimo. Tako nam v tistem bistvenem, kot je Sutlić izrecno rekel, preostane edina možnost (seveda na najvišji ravni in v svoji čisti filozofski obliki): da smo (povsem zavedno seveda) ideologi tega sveta, kajti v tem primeru smo zares sprejeli to bistvo dejanskega, meščanskega sveta kot svoje lastno bistvo. Če je faktičnost obzorje našega gibanja, kar pomeni tudi našega mišljenja, potem to drž. Pri tem mislim, na primer, na naše družbeno gibanje in to v tistem smislu, v katerem je morda relevantno za Sutlićeve teze. Strinjal bi se s tem, da nam manjkajo nekatere predpostavke, ki bi izpolnile prav ta meščanski svet, kar se potem hkrati nujno vsiljuje kot naloga tega našega socialističnega gibanja. Vendar to niti ni nekaj novega, čeprav ni vedno jasno opaženo, ker smo še vedno nekako navajeni na to, da fraza ali parola oziroma goli verbalizem političnega izvora nadomešča stvarno družbeno analizo. Če pa bi ostali samo pri navedeni konstataciji, mislim, da bi nas to zavajalo in zapeljalo na stranpot, ker ne bi videli, kaj je tudi onstran celo te Heglove filozofije, o kateri smo rekli, da izraža bistvo meščanskega sveta. Ko pravi Hegel: — Kar je umno, to je dejansko — se tudi Marx s tem strinja. Toda preobrat, ki sledi: — Kar je dejansko, je tudi umno — je, oziroma zastavlja problem, bolje rečeno, kazanje na mejo nekega sveta ali neke misli, ki prihaja do izraza kot samo bistvo tega sveta, torej heglavska misel, ki obstoječi meščanski svet v celoti (v bistvu) proglašaja za resničen oziroma umen. Vendar tu vztrajam pri nekem momentu, ki ga je Sutlić pri svojem izvajanju spregledal, le da ne vem zakaj, ko pa mu je to zelo dobro znano. Če namreč gledamo Hegla v celoti, bomo videli, da prav on kot filozof par excellence nikoli ni mislil samo v dimenziji tega miselnega obrata: Ker je dejansko, to je umno, temveč je, kot pove tudi formulacija sama, najprej delaj: Kar je umno, to je dejansko! S tem je dal ne le digniteto, temveč tudi prioriteto umnemu, oziroma — bolje rečeno — filozofskemu kot umnemu, v tem pa je tudi zanj samega nujno implicirana tudi zahteva po realizaciji umnega.

Torej tisto, kar tudi že Heglova, in ne le Marxova, filozofija vsebuje kot zahtevo, je zagledati vse (svet, družbo in človeka) po principu uma, da bi — kot pravi Marx — ta dejanskost po svoji strani skušala doseči idejo, umno, ne pa samo narobe, oziroma, da bi bila z njo v nasprotju. Vendar pa moramo odgovoriti na tisto, kar sem rekel, da mi še nismo za-

stavili vprašanje pravega bistva in biti tega sveta, o katerem je govor. Menim namreč, da je šele Marx pokazal pot in možnost dejanske zastavitve tega vprašanja. Vendar bi prej rad rekel tole: Moramo se zavedati konsekvence, ki izhaja prav iz takšnega postavljanja stvari, namreč, da potem zares ostanemo heglovci, ker faktično živimo kot heglovci, če sebe razumemo, doživimo in mislimo samo kot faktična bitja, v kar se vključujejo vsi tisti elementi, ki so bili tu omenjeni, (skupaj) s stalinizmom, s tehniko kot smotrom sami sebi, s tem določen m smislom ali nesmisлом faktičnega gibanja, ki se v sebi dovršuje (tudi v okoliščinah realiziranja socializma) itn.

A tisto najbolj bistveno, kar bi rad tu povedal, in to je druga plat reči, oziroma sam temelj reči, je to, da mi o tem in takem svetu pravzaprav sploh ne bi mogli misliti, če bi bili ostali v tej poziciji. Prej izrečena in opisana pozicija nam ne daje niti možnosti, da rečemo: ta svet, kakor smo ga zdaj opisali, je v bistvu odtujeni svet, ali takšen in takšen, ali to je tisti svet, kakršen ne bi smel biti, ali to je neresnični, popačeni svet, lažni, protislovnj svet itn. Sprašujem: Od kod izvir oziroma možnost neke takšne trditve, teze, spoznanja, vedenja, razumevanja? Da bi ta svet sploh lahko tako zagledali, ga moramo prej ali obenem (zavestno, dejavno, miselno, hote) transcendirati. Mi (nasproti Heglu in bistvu tega sveta) pravzaprav že stojimo na Marxovem stališču; to nam ravno kaže neko možnost, čeprav najbolj abstraktno, še nekega drugačnega sveta, to je na bistvo nekega novega sveta, ki nam potem v svoji lastni svetlobi omogoča (šele tedaj!), da vidimo tudi to faktično bistvo tega obstoječega sveta. Kajti znotraj heglovskega anticipiranja faktičnosti nekega meščanskega gibanja, ki za nami, ljudmi še vedno tega meščanskega sveta, vse do naših dni in do naše najgloblje intimnosti pobira stopinje, to resnično bistvo tega sveta ni vidno (kot v neposredno empiričnem razmerju do danega predmeta ni vidno, da imamo opravka z blagom kot družbenim razmerjem, karakterističnim za ta svet), ker na svojih lastnih predpostavkah niti ne more biti viden kot odtujeni svet. On je to, kar in kakor je, in ostajajoč v tem okviru, bi bila naša naloga, smisel, usmeritev, cilj, smoter, možnost, boj in naša meja res tisto, kar Sutlíc dobro pravi: miselno dopolniti, domisliti (in v tem smislu potem tudi delovati) do kraja vse dane predpostavke faktičnega bistva tega (meščanskega) sveta. Mi potem ne bi mogli biti nič drugega kot to, kar je bistveno že bilo (tudi izrečeno, videno) in kar bistveno že je. Samo rini naprej to, kar že je!

Vendar celo to ni mogoče, ker niti to faktično tedaj ni vidno, in zavestno ne bi mogli privoliti nit v to solucijo, ker ne bi vedeli, kaj bistvenega pravzaprav storiti. Kajti če je to faktično bistvo odtujeno in ga kot takšnega določamo, potem se nam kot takšno prikazuje samo v dimenziji možnosti nekega novega sveta, v horizontu možnosti drugačnega, kot je, sveta, ki naj bi šele nastal, se odprl, ustvaril, proizvedel itn., ne glede na to, koliko bi pri tem miselno in dejavno taval. Tu se vsiljuje neko vprašanje, ki je zelo pomembno. Našel sem ga ne le pri Marxu, temveč tudi pri Lukacsu in Korsch (slednji je to dobro zaslutil in prav ekspliciral v svojem delu »Marxismus und Philosophie«). Korsch to pove še bolj iz-

recno kot Marx (dasiravno je ta odločna misel vsebovana v njegovi XI. tezi o Feuerbachu): Za meščanskega teoretika je Marxova misel tista meja, ki je ne more niti dojeti niti prestopiti. Zakaj? Zato, ker je ostal teoretik o tem svetu, katerega že, oziroma edino živi in misli. Ostal je teoretik tega meščanskega sveta in to je tako njegova zgodovinska kot miselna meja. Torej, pravi Korsch, samo tedaj, če nekdo že je na delu za realizacijo Marxove filozofije, oziroma filozofije kot filozofije, lahko do konca dojame tudi Marxovo misel (filozofijo) in šele tedaj miselno (kritično!) nadaljuje neko filozofsko dimenzijo, ki mu omogoča, da tisto, kar je, vidi kot realno nekaj, in potem tudi, kaj je v svojem bistvu. (Za Hegla je to »nekaj« rezultat negacije negacije, ne pa gola danost.) Ali, z drugimi besedami: Resnično misliti in dejansko v celoti domisliti ta obstoječi svet, to pa pomeni tudi razumeti njegovo pravo bistvo, je mogoče samo s stališča spremembe tega sveta in v tem vidim epohalnost in sodobnost Marxove misli. Vsaka druga misel, ki danes ne izhaja iz tega zgodovinskega odkritja in izbojevanega stališča, nujno obstane na meji miselnega in življenjskega pozitivizma.

Tu torej ne more biti govor o nekem Marxovem (ali drugem) filozofskem sistemu, katerega naj bi aplicirali ali uporabili v praksi, ker bi bil to očiten nesmisel. Zatorej je vprašanje filozofije (oziroma z Marxom: realizacije filozofije) vprašanje tistega, kar je rečeno že s Heglom, ne le z Marxom — vprašanje umnosti kot principa ali kriterija, kot naloge, zahteve ali kot naše bistvene predpostavke. Torej predpostavke za mžonost ne le nekega faktičnega gibanja, temveč zagledanja tistega, kar bistveno smo, to pa primarno pomeni, kaj mi in naš svet in ta naša družba še lahko smo razen tega, kar faktično že je. Če na kakršen koli način nismo onstran te faktičnosti, potem ne moremo vedeti celo niti tega, da smo Heglovci, ker se ta resnica razkriva šele tedaj, ko prestopimo mejo obstoječega, oziroma njegovega bistva. Ne bi vedeli, da je prav v Heglovi filozofiji bistvo obstoječega meščanskega sveta prišlo do svojega polnega, najglobljega in najbolj adekvatnega izraza (kar vemo samo z Marxovo pomočjo), kot tega meščanski teoretiki in z njimi velika večina tako imenovanih marksistov do dandanes zares ne vedo in potem iz njegovega sistema po malem pulijo delčke in na njih gradijo »nove« ali »najnovejše« teorije ali filozofije, ali pa se vračamo na predkritično, predkantovsko stališče, kar je v bistvu eno in isto. V tem smislu je Hegel resnica meščanskega sveta kot faktičnega gibanja, nastalega kot rezultat meščanske politične revolucije, in njegova bistvena anticipacija v celoti, do njegovih lastnih meja. Zato je imel Hegel pravico reči, da po njem ni nič bistveno novega; in tu je smisel njegovega tako imenovanega ustavljanja zgodovine, ne kot faktičnega gibanja, temveč kot bistveno novega zgodovinskega gibanja, ki bi bilo nekaj drugega ali drugačnega od meščanskega. Torej ne v smislu, da se po njem ne bo nič več dogajalo. Dogaja se še naprej, toda kot faktično potrjevanje tega meščanskega bistva sveta, ki se je njemu povsem odprlo, ki ga je dojel, ki ga pozna, iz katerega misli, v katerem je, ki pa je po njem razumljeno kot univerzalno bistvo sveta sploh. Pa vendar je prav on ravno zato lahko

miselno prispel do tiste meje, onkraj katere se z Marxom in z nami samimi, če smo na delu te odprtost, zdaj nakazuje možnost nekega novega sveta.

Zdaj zastavljam vprašanje, ki bi se (lahko) glasilo: Ko smo rekli, da mora že biti na delu ta možnost drugečnega, ki nam pravzaprav omogoča, da mislimo, kaj to je, potem hkrati že smo na stališču tistega, kar še ni, da bi sploh vedeli za bistvo tega, kar je. Šele s tem se resnično zastavlja in lahko zastavi vprašanje, kaj je ta tako imenovana zgodovinska možnost, ki nam zagotavlja, da smo dejanski sodobniki tega dogajanja. Kajti to nismo s tem — kot nam je hotel sugerirati Vanja Sutlić — ker preprosto pristajamo na predpostavki dopolnitve tega sveta. A tisti, ki tega ne želi, s tem samim še ni abstraktni humanist, kot nas je imenoval Vanja Sutlić. To je resda prav tako važen, a vendar postranski opravek, ki se ne vsiljuje iz spoznanega cilja, temveč iz faktične pomanjkljivosti, na primer, konkretno, naše revolucije, ki vstopa in mora vstopiti v socialistično revolucijo brez izpolnjenih predpostavk, denimo meščanske formalne demokracije, v okoliščinah podedovane ekonomsko-materialne neizgrajenosti, nizke kulturne ravni in izobrazbene stopnje ljudstva, primitivizma v različnih oblikah, različnosti in hkratnosti zgodovinskih slojev, ki še realno vzporedno obstajajo, vpliva duha in prakse stalinističnega obdobja, kar je še prisotno v tem našem gibanju, pa tradicije itn.

Torej je dopolnjevanje vseh možnosti teh bistvenih predpostavk meščanske družbe in sveta v celoti samo neizogibno zgodovinsko-družbeno faktično delo. A če bomo to razumeli kot pravo bistvo, kot našo edino nalogo in smisel, potem bomo sami sebe slepili, ker bomo pod imenom socialističnega gibanja de facto dopolnjevali meščanski svet. Marx ga je pravilno pokazal in ovadil. S svojimi vsestranskimi analizami je pokazal, kako se ta svet s prevlado ekonomskega, utilitarnega in tehničnega nad vsemi drugimi območji družbenega in človeškega življenja razvija in giblje v dimenziji političnega. Politična družba in politična emancipacija je zadnji in najvišji doseg osvobajanja človeka kot meščanskega človeka, s svobodo, da je delavec, to je svobodna delovna sila na tržišču blaga, kar mu je v principu zagotovljeno s pomočjo in v okviru pozitivnega politično-pravnega sistema. Če zdaj mislimo, da bomo s temi političnimi instrumenti ali pa z nekim ekonomskim mehanizmom ostali na ravni tistega, kar se je z revolucijo odprlo in zarisalo in kar je bilo idejno anticipirano, tj. realizacija socializma, potem smo se izgubili. Zakaj vedeti moramo vsaj to, da politična revolucija, (ki je — po Marxovih besedah — v svojem bistvu meščanska revolucija) šele zdaj je ali lahko je samo predpostavka za tisto, kar mora slediti in o čemer je govoril Marx — socialistična revolucija je revolucija ali radikalna sprememba družbenega človeškega razmerja. Torej nadaljevanje politične revolucije pomeni preseganje in prevladanje, pravzaprav dialektično odpravo meščanskega sveta v smeri realizacije socializma. Celó že utopična zavest kot neka možnost, upanje, pobuda itn. je že opozarjanje na to neizogibnost prestopanja te faktičnosti in preseganja tega tako imenovanega dopolnjevanja obstoječega sveta, kar pomeni, da nismo več tisto, kar je Sutlić tu bržkone neprecizno izrekel. Kajti gotovo ne misli (tako vsaj domnevam, ker je nekoč o tem jasno pisal), da

bi morali ostati — pa čeprav v najboljši obliki in v najčistejšem smislu — ideologi tega sveta, ki bi do konca premislili tisto, kar je tu že rečeno, podano, faktično, in bi samo rekli »da« tej družbeno-politično-ekonomski faktičnosti, ki se sama od sebe razvija, zapirajoč vnaprej začrtani krog meščanskega sveta in njegovih imanentnih možnosti, kamor spada, kot je bilo tu rečeno, tudi stalinizem.

Dr. Andrija Krešič: Kangrga govori o »možnosti, ki je na delu« kot o stalšču ali poziciji, ki je nasprotna poziciji faktičnosti, ki ni faktičnost. Eno je, če rečemo »stališče možnosti«, če pa rečemo »stališče možnosti, ki je na delu«, je to nekaj drugega, je to faktičnost. »Možnost, ki je na delu« ne more biti stališče »onstran obstoječega«, temveč je prav stališče obstoječega. Treba je upoštevati, da obstoječe nima samo enega pomena, da ni čista pojavnost, temveč je v njem tudi tisto bistveno, vendar posredovano s pojavno faktičnostjo. Spomnimo se, kako je Hegel razločeval bistvo, ki ga pojav zakriva ali je v njem odtujeno, in bistvo, ki se samo neposredno prikazuje.

Dr. Ivan Babič: Ali je o obstoječem mogoče povedati kaj več, kot je Kangrga sam povedal? Mislim, da ni mogoče.

Dr. Andrija Krešič: Mislim, da izraz »stališče onstran obstoječega« ni dober, ker pomeni stališče abstraktne možnosti ali čiste ideje ali moralne zahteve ali božanstva. Povezal bom to s tistim, kar je govoril Rodin, in povedal svoje stališče o vprašanju, ali je proletarijat za Marxa kategorija, s katero je nameščen bog v teologiji, ali svetovni duh Heglove filozofije. Hegel je »videl« absolutnega duha jahati na konju v osebi Napoleona Bonaparta. Ko bi mogel videti Stalina na mavzoleju nad mrtvim Leninom, mislim, da bi njega vzel za podobo absolutnega duha. Spomnimo se, naprej, Feuerbachovega sklepa, da je skrivnost teologije — antropologija. Za človeka ta misel pomeni: »Bog sem in razen mene ni drugih bogov«. Bog tudi ni nič drugega kot človek nasploh, zamišljen kot stvarnost nad stvarnim svetom zato, ker faktično nima resnične človeške stvarnosti. Toda, po Marxu, v faktičnem svetu obstaja kategorija oziroma razred ljudi, življenjsko usmerjen v to, da se odpravi kot razred, kar lahko doseže z odpravo razrednosti sploh. To je proletarijat. Proletarijat je empirična stvarnost, ne pa čista možnost, in kot tak predstavlja negacijo faktičnega sveta. Njegov faktični razredni angažma predstavlja napor človekovega bistva, da se prikaže naravnost, tj. da se človek ne omejuje na eksistenco krojača ali filozofa itn., temveč ... in ...

Danko Grlić: Menim, da bi bilo tu treba pokazati, da zares prava stvarnost ni ostati pri stvarnosti. Proletarijat ni faktičnost ali del faktičnosti, temveč njegova faktična negacija. A prav zato je faktična, ker je negacija, ne pa zato, ker je »faktična«. S tem, da negira obstoječe v imenu resnično prihodnjega, postane realna sila, realnejša od tistih, ki ostanejo pri realnem.

Dr. Ante Pažanin: Kakšne narave je znanje o pravem bistvu, ki nam omogoča transcendiranje obstoječega, in kakšne narave je spoznanje faktičnega bistva?

Dr. Milan Kangrga: Moj odgovor je, da se to znanje, če ga lahko tako imenujemo, dogaja v temelju našega sveta. (Na pripombo tovariša Krešiča je delno odgovoril Grlič, zato se pri tem ne bi ustavljal.) Ko rečemo, da nekaj je, tedaj smo takoj, če ostanemo pri tem (a to je horizont teorije kot teorije) preprosto spregledali tisto, kar to »je« še ni. Izpustili smo, zanemarili ali zavrgli, torej že v temelju negirali možnost tega »je« (možnost biti). S tem smo negirali procesualnost, dialektiko, negirali smo svojo lastno možnost, naš lastni človeški svet, v katerem bi to »je« z našo pomočjo morda lahko postalo tudi kaj drugega. Sicer je ta svet že bistveno dovršen in vnaprej gotov, določen enkrat za vselej. Bistveno vprašanje (prav Marxovo vprašanje) ni več to, kaj nekaj je, temveč: ali bi in kako bi lahko bilo tudi drugačno. Zakaj ko pravimo, da nekaj to in tako je, še nismo vprašali in odgovorili, kaj še ni, a prav to je primarna in bistvena dimenzija tega »je« in njegove možnosti. Samo po tem, kar še ni, je možno in vidno to »je« v svojem dejanskem bistvu kot nekaj realnega in v človekovem svetu pomembnega. In ravno to je tista dimenzija, dejal bi zgodovinska, dialektična dimenzija, ki manjka teoriji kot teoriji, ker le-ta ostaja in obstane pri tistem, kar preprosto je (pri neposredno danem, kar ona imenuje dejstvo!). Da bi odgovorili na vprašanje, kaj to »je« še ni, nam lahko pomaga Hegel; on dialektično par excellence vidi v končnem dejavno neskončnost neskončnega (primerjal jo s krtom, ki nenehno rije in prebija skorjo tistega samo naravnega, danega, otrplega, končnega), s čimer se razrešuje eden izmed temeljnih filozofskih (metafizičnih in teoloških) problemov, s katerimi se vedno znova ukvarja in muči človeška misel, namreč: kako je končno (bitje) kot končno sploh mogoče v tistem, kar je; ali: zakaj je nekaj, ne pa nič; ali: kaj je temelj in bit vsega, kar je, oziroma po čem je bitje kot bitje mogoče. Ta navzočnost neskončnega v končnem napravlja to končno sploh mogoče. Hegel jo je imenoval duh; torej da bi bilo končno kot končno ali kot to »je« sploh mogoče, mora biti v njem, kot zanj bistveno ali omogočajoče ali konstituirajoče ali odpirajoče, prav tisto neskončno kot nekaj, kar še ni, kar narašča, prihaja itn., da bi bilo to končno sploh vidno. Od tod izhaja, da za teorijo, ki ima opraviti samo s tem »je« (končnim, danim, obstoječim), ne da bi kdaj vprašala, kako je to mogoče (namreč po neskončnem), ni vidno niti bistvo tega obstoječega sveta (katerega si jemlje za predmet), temveč ima pred seboj samo faktičnost nekega — kot bi rekel Marx — razčlenjevanja in ponovnega vzpostavljanja obstoječe empirije, kateri se izmika ne le bistvo sveta (predmeta), temveč tudi njeno lastno bistvo. Svet se tej empirični zavesti ne prikazuje v svojem bistvu, ker zavestno spregleduje tisto, kar bi še lahko bil in karšeni, a kar ga pravzaprav omogoča. To pomeni, da smo mi že na stališču nekega »znanja«, ki ni teoretsko, ki nam omogoča, da vidimo, kaj je. To je praxis, praksa, to je temelj našega sveta, ki omogoča, da nekaj po našem delu je, ali pa se ta možnost izgubi, zapravi ali izgine, ko človek sam ni na delu njenega udejanjenja. Pravzaprav je to vsako človeško dejanje, ki ni hotelo ostati samo pri predpostavkah tistega, kar preprosto je, in se ni nastanilo tu. To ni samo vprašanje filozofov, kajti končno lahko tudi vsak povprečen človek s svojimi dejavnimi

in miselnimi možnostmi in dosegom de facto negira ta obstoječi svet, ker nikoli ni docela zadovoljen niti z njim niti s samim seboj. To so vse manifestacije tega potrjevanja praksisa kot izvira in možnosti našega človeškega sveta.

Vanja Sutlić: Marx — filozof razvoja proizvodjalnih sil

Da bi se rešili iz resnične težave, dileme nekega idealizirajočega sveta totalnosti in ideje realnosti in postavljanja tega sveta pod vprašaj, da bi se iz te dileme rešili, da bi jo nevtralizirali, se vračamo k reševanju položaja in družbe s tem, da v nekem znosnem, človeško resničnem, humanem itn. aspektu govorimo o človeku, o filozofiji, o stvarnosti, o humanizmu in tako naprej.

Ne vem, zakaj Kangrga, ko se je toliko strinjal z mano, ni razumel tistega, kar sem hotel povedati. Verjamem pa, da me ni razumel zato, ker ima tudi on, ob tem, da se je strinjal s tistim, kar sem razlagal, vendarle neki paliativ, neko rešilno sredstvo, preden se ta dilema zares zaostri. To je njegovo razločevanje med faktičnim in pravim bistvom. Faktično bistvo je tisto, s čimer naj bi imel opraviti Hegel, pravo bistvo pa tisto, k čemur je šel Marx. Če je za Hegla vse, kar je umno, realno, pravi Kangrga, za Marxa ni vse realno umno, in zdaj zastavlja vprašanje prioritete umnega, od tod naprej pa takoj vprašanje transcendenca faktičnosti. Tu moram reči, da gre v njegovi terminologiji za nenehno zamenjevanje faktičnosti in faktičnega bistva. Če se je že odločil, da to imenuje faktično bistvo, potem ne sme nenehno suponirati, da je govor o faktičnosti, da bi bistvo rezervirali za pravo bistvo. Novi svet kot folio (ozadje — op. prev.) faktičnega sveta. Najbolj bistven Kangrgin stavek je tale: Tega sveta ne bi mogli niti misliti, kaj šele opredeljevati kot odtujenega itn., če že ne bi bili nekako preko, če transcendenca že ne bi bila na delu. Vprašanje je samo, kako smo preko, kajti preko smo lahko tudi z nekega parcialnega aspekta. Če govorimo v terminologiji zgodovine filozofije, bi lahko bili preko Hegla s predheglovskega delnega aspekta, kar se je faktično dogajalo in kar obnavljamo v naših vseodrešujočih antitezah človek—nečlovek, humanizem—nehumanizem, realnost—nerealnost, prava realnost, tisto, kar je dobro, primerno, dostojanstveno za razloček od onega, kar to ni.

Kangrga zato misli, da sem neprecizno rekel, da je naloga filozofije prav vzpostavljanje tega sveta. Ne, to sem rekel docela precizno in docela misleč tisto, kar tudi zdaj govorim, namreč to, da filozofija kot ideologija niti ne more nič drugega kot vzpostavljati ta svet; vzpostavlja pa ga tako, da prinaša na dan njegovo pravo bistvo. Ta distinkcija med pravim in faktičnim bistvom je Kangrgi omogočila, da je prišel iz zaprtega sveta totalnosti. Ko bi bil prav razumel Marxovo nezadovoljstvo zaradi Heglove formule, najlepše izraženo v očitjanju pozitivizma Heglu, potem bi vedel, da Marx tega sveta ni prestopil tako, kot on upa, da je to storil. Zares, vse, kar je umno, je stvarno. Umno ni nič subjektivnega, umno za Hegla ni nič privatnega, umno ni neka modrost, ki jo bo nekdo na nač. n razsvetljske refleksije vnašal v množice, popravljal itn. Umno je samo bist-

vo stvarnosti na delu in v tem smislu se Marx zares strinja s Heglom. Toda Marx mu pravi takole: dokler si ostal pri b'stvu, si nisi v skladu s svojo filozofijo prizadeval za spravo ideje in realnosti v elementu realnosti, temveč si si prizadeval za izvajanje te sprave v elementu pojma; tvoj program je bil izvrsten, vendar to, kar si nam ponujal kot realizacijo, je bila samo filozofija. Filozofi so doslej svet samo razlagali. Gre za to, da se ga spremeni. Tako razumljeni Marx je po mojem mnenju edino pravi Marx. Ta in takšen Marx je izpolnjevalec Heglove dediščine. Tisto, kar je Hegel pustil pri miru, hoče on do konca racionalizirati v smislu realizacije uma. To je smisel njegove formule o realizaciji filozofije. S tem programom ni onstran, temveč šele in zlasti v tem svetu, o katerem je govor. S to vrsto transcende- nce on vstopa v ta svet, ne pa iz njega. Zato je mogoče z Marxovega stališča kritizirati Hegla. Toda ta svet je mogoče kritizirati z Marxovega stališča samo, če se Marxu pripiše več, kot je rekel, to je, če se pozabi, da je on tisti, ki je hotel realizirati svet dela, toda ne svet dela v smislu delavca kot ekonomske kategorije, kot najemnega delavca, ampak svet dela v antropološkem pomenu besede, v tistem pomenu, o katerem govori v »Kapitalu«, ko določa enostavne momente delovnega procesa — delovno dejavnost, predmet dela, delovna sredstva in proizvod dela. V dosedanji zgodovini so ti elementi ločeni, postavljeni drug drugemu nasproti živijo ločeno življenje. Delitev dela je vzrok vsemu zlu. V novih razmerah, ko bo to združeno, ko bo proizvajalcu vrnjen njegov proizvod, delovna sredstva, predmet dela, takrat bomo imeli enotnost teh elementov, ki so se zgodovinsko ločili, se postavili drug drugemu nasproti, se drug drugemu nadredili, postvarili, odtujili. Torej to je ta filozofija dela.

Pri Heglu boste našli to isto filozofijo dela izvedeno v elementu pojma, ker je bil zanj model dela delo pojma. V Marxovem modelu dela je bistvena izmenjava snovi med človekom in naravo in to, da narava za tega delovnega človeka že pripravlja svoje produkte, ki so — kot pravi na tem istem mestu v »Kapitalu« — od narave dani predmeti dela. V tem stavku je rečeno, da človek ni delavec samo v antropološkem pomenu besede, temveč hkrati tudi tisti, ki ve za bistvo narave, katera mu daje predmete dela, in ki je torej, če hočete, obenem tudi naravno bitje, določeno nev finalnem smislu, temveč v smislu neke kozmologije, katere temeljni pojem je delo. In naprej: tisto, kar je v kozmologiji in v tej antropologiji skupno, je formalna struktura vsega dogajanja, vsega gibanja, vse dialektike, le-ta pa je izražena v kategorijah, katere Marx uporablja pri opisu enostavnih momentov dela. To so Aristotelove kategorije.

Tu je torej ta realizacija filozofije; in če bi si stvar, kot na začetku, hoteli zastaviti kot resen problem, potem bi se morali vprašati, ali hočemo to, kar smo s simbolom krstili za stalinizem, popraviti, funkcionalizirati, racionalizirati, polepšati za človekovo osebnost in za njegovo dostojanstvo še kaj dodati, ali pa bomo vsakič, ko o tem mislimo, same predpostavke stalinizma napravili vprašljive. To je dilema. Vse drugo je beg v sentimentalnost, humanistično ali kakršnokoli drugo. Naša naloga je, da presežemo to, kar je tu pred nami in kot realnost in kot filozofija.

Dr. Veljko Korać: Ali tudi na Kitajskem?

Vanja Sutlić: Tudi na Kitajskem po svoje, kot bi bilo to videti drugačno v Franciji, kot bi bilo videti drugačno v Ameriki in kot v Ameriki tudi je drugačno. Kajti nikar se ne slepimo, da je neka et'keta ali neka deklaracija ali neko ime, ki se uporablja, že tudi karakteristika stvarnosti. Švedska in druge nordijske dežele, Amerika itn., so po svoje realizacija Marxove m'sli, bližja kot neke dežele tako imenovanega socialističnega bloka. Kogar to moti, temu ne vem, kaj naj rečem. V tem smislu se Kitajska prav tako po svoje postavlja na noge, rešuje. To je torej postala splošna misel, to ni več misel ljudi, ki bi jo lahko rezervirali zase v imenu neke institucije ali neke organizacije.

Dr. Ljubomir Tadić: Se strinjaš s trditvijo, da je Marx mislec tehnike?

Vanja Sutlić: Mislec tehnike je izraz z dvojnimi pomenoma: mislec tehnike v pomenu genetivus subjectivus in genetivus objectivus, mislec tehnike, kolikor misli o tehniki. Ne, to Marx ni. Kot sami veste, je o tehniki reflektiral spotoma, ko je opazil nekatere reči. Toda v pomenu genetivus subjectivus, v pomenu, po katerem je tehnika subject njegove misli in ne on subjekt tehnike kot objekta, v tem smislu ima Axelos prav. Marxova filozofija je filozofija proizvodjalnih sil in to bi človek enkrat za vselej moral imeti pred očmi.

Vanja Sutlić: Realiziranje filozofije proizvodjalnih sil

Se enkrat se moram oglasiti, kajti zdi se mi, da tisto, kar sem razlagal, vendarle ni bilo razumljeno. Ne mislim, da sta Lukacs ali Bloch imela priložnost, da odigrata to ali ono vlogo v okviru faktičnega stalinizma, in da bi tedaj prišli na isto, kar smo imeli priložnost spoznati tako literarno kot na lastni koži. Vendar to nikakor ni bila moja misel. Moja misel je bila tole: Lukacseva in Blochova misel v svoji realizaciji težita k vzpostavitvi totalnosti ideje in realnosti, totalnosti, ki gre do identičnosti, v kateri se nasprotje med idejo in realnostjo v tendenci končno izbriše v aproksimaciji in — heglovski rečeno — slabi neskončnosti. To pomeni, da nas tudi obzirna Blochova in ostroumna Lukacseva misel v principu ne bi pripeljala dalje kot do stalinizma. Globoko sem prepričan, da bi nam tako prvi kot drugi prihranila različne čistke, procese in druge reči, ki jih povezujemo s »stalinizmom«. Toda »stalinizem« niso samo čistke in procesi, »stalinizem« je lahko na delu tudi v mnogo bolj elegantnih oblikah, bolj elegantnih kot so bile tiste, ki so bile povezane z njegovim stilom — Stalinovim stilom dela in z ljudmi novega kova, ki jih je on ustvarjal. Zatorej prosim, da enkrat za vselej nehamo povezovati »stalinizem« z Lukacsem in Blochom v smislu tega faktičnega »stalinizma«. To je eno.

Drugič, cilj Marxove kritike je bil res preseganje meščanske družbe, če pod meščansko družbo v Heglovem smislu in v smislu Francozov in Angležev osemnajstega stoletja razumemo tisti sistem potreb, kot bi rekel Hegel, katerega anatomija je politična ekonomija.

Marx je zares mislil, da bo socialistična revolucija uvedla prvo fazo komunizma; na njej bodo še materina znamenja stare družbe, kot se je on izrazil, opravljena bo delitev po delu, ki prinaša pravne principe, ki so po

svojem bistvu buržuazni principi itn. Toda v drugi fazi vsa ta materina znamenja izginejo, ker obstaja takšno obilje dobrin, takšen razvoj proizvodjalnih sil in — kar je najbolj pomembno — delo ni postalo sredstvo za življenje, oziroma ni ostalo sredstvo za življenje, ampak je postalo prva življenjska potreba, kot pravi Marx v tistem svojem vendarle najbolj avtentičnem tekstu, v »Kritiki gothskega programa«.

Zdaj se zastavlja vprašanje, če so to kjerkoli in kakorkoli poskusili. Jaz mislim, da so. Poskusili so v Rusiji pred NEP, v tako imenovanem »vojnem komunizmu«. Teoretika tega stanja sta bila Preobraženski in Buharin; razvijala sta nekatere splošne teze Rose Luxemburg.

To je bilo prav tako samo ob sebi umevno, kot če bi rekli marksizem. Marksizem v tem je bil predvsem v premagovanju kategorij kapitalističnega načina proizvodnje.

Toda v tistem trenutku, ko je bila stvarna naloga družbe, da racionalno proizvaja, da razvija proizvodnjo in proizvodjalne sile, so se pojavili takšni bastardi kot so: socialistična blagovna proizvodnja, toliko da ne rečemo socialistični kapital. A tudi to bomo nekega dne brez vsake zadrege rekli, ker bomo vse to res obnovili.

To kaže, da je sfera ekonomike mnogo globlje povezana s tipom proizvodjalnih sil, ki se razvija v okviru tako imenovane, zgodovinsko tako določene meščanske družbe, ne kot pojma, temveč v tem obdobju, imenovanem novi vek — mnogo bolj povezana, kot je Marx le kdaj slutil. In da ta tip proizvodjalnih sil zahteva ekonomiko, da bi se lahko razvijal. Ekonomike ne moremo vreči čez prag. To, kar se imenuje gospodarjenje, to gre eno z drugim v neskončnost, dokler bo ta tip proizvodjalnih sil, o katerem govorimo, to pa se pravi, dokler bosta ta tehnika in ta znanost odločilni za naše tako imenovano materialno življenje. To je konsekvence, o kateri bi morali govoriti. Povsod drugod se je to izkazalo kot želja, kot utopija, in je podvrženo kritiki tako kot pri nas abstraktni humanizem, ki bi v imenu humanosti rad nekako prezgodaj absolvoval ekonomsko sfero, gospodarsko sfero.

Toda če to sfero prezgodaj absolviramo, nimamo, na primer, rentabilnosti posameznih podjetij, nimamo racionalni rešitve vprašanja cen. Poglejte Sovjetsko zvezo. Tam na vse mogoče načine tuhtajo, kako bi vzpostavili stabilen sistem, splošni model cen. Na koncu bodo prišli do tega, kar je implicitno v tezah tako Fedorenka kot Kantoroviča itn., namreč do tega, da socializem (pustimo ob strani, kaj je to socializem), da ta fakličnost, ta stvarnost mora računati s temi kategorijami. Smešna je sama misel, da bi bilo mogoče te kategorije odpraviti v neki politični in socialni revoluciji.

Z drugimi besedami: osrednji moment vsega marksizma oziroma Marxovega nauka je pod vprašajem. Mi nimamo več opraviti s tem osrednjim problemom. Marxov nauk ni niti teorija odraza niti ta ali ona ontologija ali antropologija, kajti vse to so drugotne zadeve in interpretacije. Marx je predvsem v tezi: odprava kapitalističnega načina proizvodnje. To, kar je bilo realizirano, je novi tip, sprememba tipa lastništva. Vendar je, kot veste prav iz tistega mesta, ki sem ga prej citiral, to je iz »Kritike gothskega programa«, zanj lastništvo funkcija načina proizvodnje in ne narobe.

Torej naj se lastništvo spreminja kakorkoli, dokler se ne spremeni način proizvodnje, dokler ostane takšen, kakršen je, imamo opraviti s kapitalističnim načinom proizvodnje. Tako je namreč s to rečjo v stvarnosti. To vse je zares abstraktni humanizem, ker ne upošteva, da se ta in takšna teza o premaganju ekonomskega ni nikjer realizirala, to pa zato, ker bi pomenila kaos v kakršnikoli proizvodnji, kakršnemkoli procesu ohranjanja proizvodnih sil, kaj šele reproduciranja na višji ravni. To je en moment.

Drugi del naše razprave je tekel ravno nasprotno od njenega prvega dela. Najprej smo napravljali Marxa za domačo rabo: primerne in humanističnega, da bi ga nekako spravili v stik z družbeno faktičnostjo, s stvarnostjo. Zato mu je bilo treba v razpravi kritično vrniti tisto strogo resnost, ki je zunaj vsakega sentimentalizma. Toda zdaj, v drugem delu razprave, je narobe. Zdi se mi, da se zdaj nagibamo k temu, da bi ga tretirali kot pojav devetnajstega stoletja in da bi ga pustili zaradi teh istih razlogov povsem ob strani, da bi ohranili filozofijo v takšni situaciji, po kakršni smo hrepeneli, samo z drugimi argumenti.

Zato bi bilo zdaj treba dokazovati, da je kot mislec za nas neizogiben in da z njim ne moremo opraviti tako, da ga bodisi proglašamo za pripadnika devetnajstega stoletja, bodisi rečemo, da je bila njemu zgodovina osrednji problem, odslej pa bomo izhajali iz človeške narave, iz človeške osebnosti itn.

Marx je veliko večji problem, kot se dejansko zdi. Ta veliki problem je ravno v tem, da je on filozofijo in vse, kar je, po svoje določil na način nekega optimizma, ki je značilen za začetek razvoja proizvodnih sil. On je filozof proizvodnih sil. Slo je za odpravo določenih odnosov v proizvodnji, da bi proizvodne sile nemoteno nadaljevale svoj razvoj oziroma naraščanje.

Kolikor vem, je v marksistični literaturi zelo malo tistih, ki so se ukvarjali z vprašanjem, kaj so pravzaprav pri Karlu Marxu proizvodne sile. Obstajajo različne teze — da sem spada tudi znanost, človekovo delo samo, spretnost pri delu, povečana produktivnost itn. Stalin je po svoje dal nekakšen katalog, ki ponavlja Buharina. Buharin je morda še do danes edini avtor, ki je o tem resneje spregovoril.

Toda po mojem mnenju je sploh celoten problem filozofije v tem, kako se postaviti proti tem proizvodnim silam. Moramo si biti na jasnem, da mi služimo njim, ne pa one nam. Humanistična teza, da se poslužujemo teh proizvodnih sil, je navadna iluzija. Nič več se ne dogaja zato, da bi predvsem služilo človeku. Človekova potreba kot eminentno umetna potreba — kot to dokazuje družba obilja — je vprežena v službo produkcijskega procesa.

Tista teza, iz katere izhaja Marx, da mora biti karakteristika načina proizvodnje prihodnosti zadovoljitev potreb, je zastarela v tem svetu, v katerem imamo zaradi načina proizvodnje potrebe, ki so prav tako kot fundamentalne potrebe same — na primer hranjenje, oblačenje in druge — podrejene temu načinu proizvodnje. Tako je Marx hkrati zmagal in nam hkrati zastavil problem. Če torej kje moramo zastaviti problem, potem je to problem proizvodnih sil. Ta problem proizvodnih sil je bil

po mojem mnenju njegov obol, ki ga je dal devetnajstemu stoletju, Gre za njegovo vero, da se bo — kolikor bo odpravljena ekonomska sfera odnosov med ljudmi v procesu proizvodnje — začelo kraljestvo svobode. Ono materialno kraljestvo ostane samo toliko, kolikor je vredno človeške narave, prava človeška narava pa je v razvoju, ki je sam sebi smoter, v razvoju znanosti, v razvoju tehnike itn. In ravno ta neproblematizirani in zanj največji patos, ki nosi njegovo delo — mora za nas postati problem. Kaj je s proizvodjalnimi silami? Kateri svet je to, ki nam ga je Marx slikal in ki nam ga je ne le slikal, temveč ga imamo pred očmi.

A naj se vrnem k izvajanjem, iz katerih sledi, da smo v razpravi trdili, da je Heglova filozofija realizirana, in to filozofija Hegla kot posameznika. Vendar stvar ne stoji tako. Da bi razmerje razumeli, ga moramo obrniti. Namreč: prej Hegel služi filozofiji, kot filozofija služi Heglu. Heglova filozofija je izrekanje možnosti tega veka. To je poseben način v okviru tistih pogojev, ki jih je nudil nemški idealizem. Toliko je samo pogojna upravičenost govoriti kondicionalno o Heglovi filozofiji. In šele tedaj, če to vzamemo resno, lahko sploh pristopimo k vprašanju, koliko se neka filozofija realizira. Kangrga je danes povsem pravilno rekel, da gre za tisto fundamentalno filozofičnost vsega tega novoveškega sveta. Toda stvar je zelo preprosta, čeprav se tudi to lahko zdi abstraktno in idealistično, ker smo navajeni na te kategorije in te kvalifikacije: filozofija, takšna, kakršna se je izrazila v Heglovih delih, ni nič drugega kot samo osveščanje tega sveta, teh njegovih predpostavk, tega nemotenega, z ničemer oviranega, samo nase postavljenega sveta razvoja proizvodjalnih sil. To je že Hegel. Tisto, kar je Marxa predvsem motilo, je bilo to, da se ta razvoj dogaja v elementu filozofije kot filozofije. In zato je bilo treba to filozofijo vključiti v realnost. Oziroma, drugače rečeno, če razumemo, kaj je Heglov idealizem, potem je bil Hegel za Marxa premalo idealističen, ne pa tisto, kar se navadno misli. Njegov idealizem je v tem, da pojem, da to znanje, ki se mu nič ne more izviti, definitivno, v vrsti aproksimacij — če hočete, v neskončnost — vendar v principu zaobseže vse, kar je, da se brez ostanka zreducira na pojmovanje, na pojem. To je, približno, definicija proizvodjalnih sil. Pri Heglu imate filozofsko definicijo — za razloček od sociologistične Buharinove — tistega, kar je delo ne v ekonomski kategoriji, temveč delo v tej antropološki-kozmoški in teološki kategoriji, kajti tudi teološka dimenzija igra tu vlogo. Ni mogoče misliti, da tudi tista Feuerbachova formula: »Človek je človeku bog«, tu ni na delu. To je prav tako teologija. In to ni negativna teologija, kakršna je znana iz literature, temveč pozitivna teologija, v kateri je definiran bog. Bog je namreč človek. In to ne ta ali oni človek, temveč rod. Marx si je prizadeval, da bi nam pokazal, v čem je ta rod in kako se mora realizirati. To je dejansko generično bitje. Doseže se v komunizmu. Gledano tako, v tem aspektu tradicionalne metafizike in njenega posebnega dela, ki se imenuje racionalna teologija, je mogoče humanizem definirati kot realizacijo teologije in ne le kot realizacijo filozofije.

Prevedel J. D.

Južnotirolski Nemci ob primorskih Slovencih v odnosu do Italije

(Poskus komparativnega zgodovinskega pogleda na trikot nacionalnih
in državnih odnosov)

I. J u v a n č i č

Nadaljevanje in konec

U v o d

Največja razlika med Južnimi Tirolci, Slovenci in Hrvati se pokaže, če pogledamo obojestranska poglavja, ki nosijo naslov: fašistični teror. Res je, preden pride fašizem na vlado, lahko južni Tirolci navedejo dva primera terorja, ki so ga izzvali fašisti: napad na obhod narodnih noš v Bocnu 14. aprila 1921, ko je kar 48 ranjenih in 1 mrtev, vsi Nemci. Nato omenimo (še pred pohodom na Rim) fašistični nastop v Bocnu 12. septembra 1922, ko zasedajo občino in izženejo nemškega župana. Obenem se polaste še ene nemške šole in jo spremene v italijansko.¹¹⁶ Pri Slovencih se je začelo 13. julija 1920 s požigom Narodnega doma pod vodstvom Francesca Giunte, ki je vodil tudi zasedbo občine v Bocnu. Požigi pa so se nato razširili na vso deželo v večji ali manjši meri. Dr. Lavo Čermelj ima (med str. 244—344) kar sto strani, ki govore o terorju.

Težko je primerjati: tu gre za statistične podatke. Južnotirolski publicist Claus Gatterer, je hotel južnim Tirolcem podati neko primerjavo.¹¹⁷ Že prvi njegov podatek je tak, da kaže na razliko, ki kriči do neba. Južni Tirolci navajajo za *vso dobo* fašističnega terorja 200 konfinirancev, proti tej številki postavi Gatterer samo za *prva leta italijanske okupacije* aretacijo 1000 Slovencev in Hrvatov.

Res, kdo pa je med nami skušal ugotoviti število konfinirancev in internirancev vsaj do leta 1941? Smrtne žrtve, ki jih južnotirolska literatura našteva, so le 3. Samo en Nемец je padel ob napadu na sprevod noš v Bocnu 1921. Druga dva sta umrla zaradi posledic zaporov, konfinacije (notar Noldin in Salurna 1929; nečak prof. moralke Noldina; in še ena učitelj-

ca); oba zato, ker sta poučevala nemške otroke v »nedovoljenih« zasebnih šolah. V Julijski je posebno sodišče izrekalo smrtne obsodbe; začelo se je 16. 10. 1929 z ustrelitvijo Vladimira Gortana, sledili so 5. 9. 1930 Bazovičani itd.

Omeniti moramo tu še nekaj ukrepov fašizacije, ki so na južnem Tirolskem našli veliko večji odmev. Gre na primer za prepoved imena »Tirol« in »Südtirol«. Ime »Primorsko« je po 1918 zginilo in nihče se ni jokal za njim. Ko je prišla »Venezia Giulia«, Julijska Benečija — Julijska krajina (pri narodnih Slovencih), Južne Tirolce je zadelo v živo, ko je izšel prefektov dekret 7. 8. 1923. In ko so jim 4. 8. 1927 prepovedali še rdeče-belo-rdeče polknice, vetrnice, ki so se stoletja bahale s temi barvami, barvami Tirolske in Avstrije! Razglasi tistega časa v južnotirolskih listih zvene kakor nekrologi. Fašizem je udaril v »najsветеjšo tirolsko tradicijo«. »Alto Adige«, ki naj bi nadomestilo »Südtirol«, ime si je izmislil Tolomeia, je bila in je za pravega Tirolca, psovka. Seveda so obenem prepovedali vsa nemška zemljepisna imena prav tako na Goriškem, Tržaškem in Istri, ki so do fašistične diktature bila še dovoljena ob uradnih italijanskih. — Zanimiva bi bila študija o novih poitalijančenih imenih, o spremembah, študije Slovenci še nimamo; Tirolci pišejo o tem mnogo. Kako je npr. fašizem s tem zapletel raziskovanje zgodovine I. svetovne vojne za Italijane same, ko je uvedel nova imena in zmešal npr. vojna poročila generalnega štaba itd. Mussolini se je recimo »boril« na Javorščku, ki je postal »Monte dei faggi«; prej je bil »M. Favorce. V enem primeru je južna Tirolska šla pred Julijsko krajino. Odlok o italijanizaciji priimkov je zadel Tirolce že 1926, na Slovence in Hrvate pa so ga raztegnili šele leto nato (o tem L. Čermelj). Za južne Tirolce bi ga še razumeli, saj ti sami priznavajo svoj retoromanski substrat in zato nosijo priimke, ki zvene romansko. (Imenovali smo Noldin, Franzelin). Toda pri Slovencih in Hrvatih ni bilo nikakega vzroka, v obeh primerih pa pomeni italijanizacija poseg v osebno svobodo, žalitev človeškega dostojanstva, družinske tradicije.

Samo 16 južnih Tirolcev je prišlo pred posebno sodišče; obsojeni so bili na 8, 6, 4 $\frac{1}{2}$ let, v celoti 46 let (tako C. Gatterer l. c.). Samo v enem procesu leta 1929 in v drugem znanem procesu pred posebnim sodiščem (maja 1929) je bilo obsojenih 23 Slovencev iz Gorice in Trsta (med njimi 18-letni Dušan Hreščak, sedanji socialistični poslanec občine Trsta na 17 let). Kdo bi našteval! Aula IV (izdali A. Perit, A. Leonelli, P. Maiello, L. Zocchi), ki daje pregled dela posebnega sodišča prinaša za vso Italijo 4596 obsojenih: Med 42 smrtnimi je 33 Slovencev in Hrvatov, 4596 italijanskih državljanov je bilo obsojenih na 27.735 let. Od teh je bilo 442 Slovencev in Hrvatov na 4893 let.¹¹⁸ Razmerje 16 južnih Tirolcev s 46 leti zapora proti 442 Slovincem in Hrvatom s 4893 leti zapora se ne da primerjati niti od daleč. C. Gatterer končuje svoj pregled, ki ga tu ne navajam, ker ni popoln, z besedami: »Slovenci in Hrvati v zvezi s komunisti... stalno drže Trst, Gorico, Pulo in Reko v položaju, podobnem izrednemu stanju; na južnem Tirolskem nič enakega«.

Tirolci poznajo do 1918 le boj proti Tridentu, bili »so gospodje v svoji deželi«. »Tradicije barikad« niso poznali. »Vodilni Tirolci« so med italijan-

sko okupacijo kot »meščanski vodje« razglasili svoje pravice in protestirali, če so bile okrnjene, toda pazili so, da ne bi sami kršili proti njim delujočega prava, to se pravi, fašistično pravo so spoštovali. Pred njim so imeli »rešpekt — spoštovanje«. Gatterer še dodaja pripombo o južnotiroolskih demonstracijah, ki so jih »visoki Italijani«, oblastniki, imenovali »timide dimonstrazioni«.

To so zelo važne, pogumne ugotovitve Clausa Gattererja, ki jih ne najdemo nikjer v obsežni literaturi o južni Tirolski, ki vsa obravnava le fašizem in kaj je ta delal, ne zastavi pa si vprašanja, kako so se vedli južnotiroolski Nemci, njih predstavniki? Ljudstvo? Inteligenca?

Za parlamentarno dobo smo omenili, da so izvoljeni poslanci južnih Tirolcev kakor tudi meščanski predstavniki slovenske in hrvaške narodne manjšine stali na stališču legalne lojalnosti, ker je bilo tudi načelo za vse politično delovanje (v najširšem pomenu besede je veljalo tudi v kulturnem, gospodarskem, družbenem sektorju). Po nastopu fašistične diktature (zlasti po l. 1925) morajo slovenski in hrvaški meščanski voditelji zapustiti Italijo in iti v emigracijo, če nočejo končati v zaporih (isto velja za KPI) in začne se zato tako za slovensko kot hrvaško ljudstvo doba ilegale. Proletariat je od vsega začetka bil na poziciji po liniji KPI. Meščanske stranke se zbero v Cencetrazione antifascista — Antifašistična koncentracija, s katero sodelujejo tudi italijanski socialisti, socialni demokrati in TIGR. Južnotiroolsko manjšinsko vodstvo ostane na stari liniji legalne lojalnosti, še več »opazili so, da ne bi sami kršili proti njim delujočega prava«, to se pravi spoštovali so tudi fašistično pravo. O emigraciji vodilnih ni govora. Vemo le za posameznike npr. Reutha Nicolussija, ki postane pozneje celo nacist.

O tem še ni podrobnih študij. Pregled dogajanj, akcij in reakcij, fašizma in Nemcev ter tako južnih Tirolcev kot Avstrijcev, nam da možnost, da si zastavimo vprašanje, kje je bil vzrok za to? Prvi daljni vzrok, utemeljen še v zgodovini, je pač gotovo v konservativnosti Tirolcev. Bližja, sodim, da sta bila dva. Konservativni Tirolci, vezani na cerkev, in ti imajo večino, so kot preostali katoliški svet sprejeli z zadovoljstvom sporazum fašizma z Vatikanom leta 1929, ki je rešil rimsko vprašanje, povezal usodo fašizma z usodo Vatikana in italijanskega katolicizma. Na južnem Tirolskem, v Briksnu dobe zopet nemškega škofa namesto škofijskega upravitelja. Duhovščina zadiha svobodneje. V mejah cerkvene organizacije skuša reševati tudi nemštvo. Zupne šole, pouk verouka se razširi na učenje nemščine itd.; stare in nove verske organizacije zbirajo svoje člane, ki imajo v materinščini tudi stik s preteklostjo, s tradicijo, dasi dobi vse verski navdih itd. (O tem ni podrobnih poročil, nekaj glej zbornik Südtirol, tu in tam Gampererfestschrift itd.)

V Gorici, Trstu in Istri skuša duhovščina iti isto pot, upoštevajoč slovensko tradicijo; toda škofje, silijo slovensko in hrvaško duhovščino v centralno organizacijo italijanske Azione Cattolica, in fašisti jim pri tem pomagajo. Silijo duhovne, da bi uvedli italijanske pridige, da bi šli v italijanske šole učiti verouk v italijanščini in si tako sami spodnesli tla učenja

v slovenščini in hrvaščini v cerkvah (o tem glej L. Čermelj l. c. in L. Čermelj, Antonio Santin, Ljubljana 1953). Posledica je, da mnogi slovenski in hrvaške duhovni pridejo v spore s svojimi filofašističnimi cerkvenimi predstavniki, mnogi končajo tudi v konfinacijah. Južna Tirolska nima tega.

Poleg te cerkvene politike je za Južne Tirolce najvažnejši drugi dejavnik odnos Italija-Avstrija. Avstrijska politika je po 1918. letu sama iskala pot v Rim in njegovo oporo. Že ob koroškem plebiscitu. Spor Seipla z Mussolinijem v letih 1926—1928 pomeni epizodo. Omenili smo že kanclerja Schobra in vojaški pakt proti Jugoslaviji. Era Dollfuss — Schuschnigg pa sploh poveže vso notranjo ureditev avstrijske republike s fašizmom, posebno fašizem, ki naj si je avstrofašizem bližji Vatikanu, (-Quadragesimo-anno-) kot pa liktorskemu fašizmu; gre vedno za totalitarni režim.

V dostopnih publikacijah ni podatkov, kako so južni Tirolci gledali na novo Dollfussovo stanovsko državo. Lahko si mislimo, da so kot katoliški ljudje bolj ali manj simpatizirali z njo, da si so sami ostali izročeni na milost in nemilost fašistični korporativni državi. Povezava Mussolini-Dollfuss ni prinesla nikakih zakonskih, upravnih sprememb samo določeno ublažitev v izvajanju dosedanjih ukrepov. Le glede šolstva imamo inovacijo, da dovolje pouk nemščine v osnovnih šolah, vendar na podlagi italijanščine; to je: nemško se je učil južnotirolski otrok tako, kot da je ta jezik zanj tuj jezik in italijanščina materin. Omenili smo že, da dnevni tisk ni bil nikdar popolnoma zatrt, v tem času doživi širši razmah zlasti na verskem področju.

Pozneje bomo omenili vprašanje nacizma na južnem Tirolskem in njegove propagande, zdaj pa si že lahko zastavimo vprašanje: so bili južni Tirolci antifašisti? Za nas je deloma že odgovoril Claus Gatterer, po ovinčkih sicer, zveni pa: Ne! Niso bili. Če so spoštovali zakone, ki so bili naperjeni proti njim, potem niso bili proti. Dejstvo pa je to, da v uradnih in znanih antifašističnih tokovih južna Tirolska ni zastopana. Ne pri levici, komunistih — tega niti omeniti ni treba — in tudi ne pri Antifašistični koncentraciji v Parizu. Zelo zanimivo je, da južnotirolski politični voditelji ne stopajo v ospredje niti na kongresih evropskih narodnosti, katerih predsednik je Tržačan dr. J. Vilfan (o tem glej mesečnik Staat und Nation-Wien od 1927—1938). Odprto ostane seveda vprašanje posameznikov, bodisi posameznih političnih ljudi kot ljudi iz množice, ki so pač fašizem obsojale. Tu nam gre za politično gledanje, za akcijske nastope proti fašizmu.

Drugače je v Trstu, Gorici, Istri — Claus Gatterer je to zaznal. Samo namignimo tu na leve in na meščanske antifašiste bivše Julijske krajine. Delata in nastopata: TIGR in KPI. In še do povezave pride po liniji ljudske fronte.¹¹⁹ In ljudstvo, tako slovensko kot hrvaško v Istri vidi vedno bolj in bolj rešitev v smeri skupne fronte, ki pelje v dobo NOB.

Dodajmo še na kratko: antifašisti sami niso šli mimo usode južne Tirolske pod fašizmom.¹²⁰ KPI (v Stato operaio piše avstrijski komunist) kot drugi antifašisti se zanimajo za južno Tirolsko.

Tudi slovenski član KPI Ivan Regent čuti potrebo, da v letih 1929/30 ob Slovencih in Hrvatih imenuje tudi Nemce južne Tirolce.¹²¹ Za vse

mora partija dati »jasne direktive in določena gesla«, »najti je treba najbolj primerna sredstva«, da se jim pokaže pot v rešitev. Bilo je pred IV. kongresom KPI 1931.

Era Mussolini-Dollfuss pa je prinesla še nekaj, kar je vplivalo na že tako statično, konservativno gledanje južnih Tirolcev. Dollfuss je začel odkrito in načrtno obnavljati tradicije stare monarhije in jih izrabljati za svojo domovinsko fronto, omenim le proslave avstrijskega generala Laudona itd. V vojski je zopet uveljavil avstrijske uniforme, se naslonil na duha in slavo stare armade. Zmage v prvi svetovni vojni, zmage, ki niso bile definitivne zmage avstrijskega orožja, so proslavljali v številnih publikacijah. In seveda tudi junaštvo Tirolcev in njih boje za njihovo deželo, njih »sveto deželo Tirolsko«. Opisi bojev Col di Lana, Pasubio, Ortlerju itd. so izhajali v posameznih knjigah. Na desetine jih je, knjižnica IZDG Ljubljana ima nekaj desetih takih del. Avtorji Guido Jakoncig, Rossi-Federgotti itd. so pisali o tirolskih cesarskih lovcih, »Tiroler Kaiserjäger«, in vse to je z veseljem sprejemal in z navdušenjem bral tudi južnotirolski kmet.

Moramo še dodati, da se je prav v obdobju prijateljstva med Mussolinijem in Dollfussom začelo v duhu starega »soldaškega« spoštovanja zблиževanje med bivšimi vojaki Italije in Avstrije. Romanja, obiski bojišč so bili poleti in jeseni na dnevnem redu. V že imenovani literaturi avstrijske smeri opažamo, da se začne poudarjati junaštvo italijanskega vojaka, zlasti alpskih čet, in isto velja tudi za italijanske publikacije. In če še dodamo, da so nekatere avstrijske vojaške knjige imele ob proslavi avstrijskega orožja tu in tam še ost proti pruski politiki, razumemo, da je južnotirolski preprosti človek našel v vsem tem zvezo s svojo ultrakonservativno preteklostjo, bil je v svojem gledanju poživljen, utrjen in kljub novim avstrijsko-italijanskim stikom, ostal le na svojem: »na tirolski fronti smo Tirolci zmagali«. To prepričanje, ta duh pomeni okostenelost. Na tej ravni se ne da graditi zблиževanja z Italijani. Ta duh pa živi še po 1945.

Kot posebnost omenjam knjigo L. Trenkerja, Berge in Flammen, ki prinaša v obliki romana dogajanje na avstrijsko-italijanski fronti, kjer so glavni junak in njegovi tovariši Ladinci. Nasproti njim je na istem odseku fronte italijanski oficir, ki ga je Ladinec kot gorski vodnik vodil po gorah, na katerih se sedaj borita: v centru je Col di Lana, hrib, katerega vrh so Italijani minirali avgusta 1916. Oficir, prijatelj Ladinca je vodil vso akcijo. In na Col di Lana je pa v resnici doživel svojo odločitev tudi mariborski prof. Ljudevit Pivko ali v nasprotnem smislu: za Italijo.

Za našega goriškega in tržaškega človeka je prva svetovna vojna pomenila prelom, zlom avstrijske moči. Bili so Carzanovci, mnogi tovariši Lj. Pivka iz Primorja, toda ti niso bili priznani, dasi so se borili na strani Italije. Fašistična politika tega ni dovolila. Se manj, celo so bili sumljivi. Ni se smel ponašati tudi Slovenec, prostovoljec, ki je iz Rusije prišel na solunsko fronto, saj se je tu boril na strani Srbov. Tako je slovenski človek Goriške in Trsta v primerjavi s Tirolcem vedno potegnil krajšo.

XII. JUŽNA TIROLSKA MED MUSSOLINIJEV IN HITLERJEV OPCIJA ZA RAJH

Hitler je že v knjigi »Mein Kampf« nakazal, da je fašistična Italija njegov vzgled, — s to razliko pač, da je sam vzel za temelj raso teorijo: nordijsko raso in ne rimskega imperija, — kljub temu ga je fašizem že tedaj imel za najvažnejšela zaveznika. Sedaj ko poznamo še njegovo delo iz leta 1928,¹²² je to še bolj jasno. Ovire tega zavezništva, južne Tirolske, se je Hitler zavedel od začetka in od začetka se je tej odpovedal. Več je člankov v »Völkischer Beobachter«, ki prikazujejo, da nosijo krivdo za izgubo tisti Nemci, ki so podpisali versajsko in seržermensko pogodbo. To je izdelana linija že pred prevzemom oblasti leta 1933. Skrb za južno Tirolsko, ki jo je kazalo nemško časopisje, je zanj bilo »južnotirolsko kričanje«, pojmi o južnotirolski problematiki pa so pri Hitlerju vsi spačeni in skrivljeni. Npr.: samo 190.000 Nemcev šteje kompaktno naseljenih. Zdi se, da je firer imel še posebno antipatijo do Tirolcev zaradi njihove katoliške, konservativne usmerjenosti, kar je razumljivo za ustanovitelja nacizma.

Leta 1934—1938 so doba, ko se fašizem-nacizem potegujeta za Avstrijo. Mussolini gre v začetku za obrambo Avstrije tako daleč, da 1934. ob umoru Dollfussa, mobilizira svoje divizije, toda z abesinskim pohodom 1935—1936 riskira vse. Razide se s tradicionalno zaveznico Italije — Veliko Britanijo, in odslej drsi v naročje nacizma, dokler ne pride do anšlusa Avstrije leta 1938, ko je med 1936—1937 že sam posređoval za nacifikacijo Schuschniggovega režima.

Zgodovina lahko že danes reče, da je moral Mussolini v trenutku, ko je zaradi položaja, ki ga je sam ustvaril, pasivno gledati in dopustiti drsenje Avstrije (1937—1938) v objem nacizma. S tem je izval in priklical na meje Italije tistega sovražnika, ki je ogrožal združeno Italijo v prejšnjem stoletju: germanski združeni svet v novem rajhu. Mussolini je tako postavil v nevarnost vse pridobitve I. svetovne vojne, ki jih je Italiji prinesel londonski pakt. Geslo »Trento-Trieste« pred 1915. zamenja sedaj v Italiji po 1938. tiho geslo »Brenner«. Varnost na Brennerju. V javnosti tega gesla ni, toda vso italijansko diplomacijo obvlada, in to manj Mussolinija, ki vidi v firerju svoj vzgled, kot pa zunanjega ministra Ciana, ki po avgustu 1939 postaja vedno bolj zaskrbljen, vedno bolj preplašen zaradi Hitlerjevih potez, ki gredo mimo zaveznice, fašistične Italija; se pa tudi Ciano ne povzpne do določenega koraka.¹²³ Niha sem in tja, razvoj pa gre prek njega in celo proti njemu. Ob anšlusu je Hitler v posebnem pismu duceju zagotovil mejo na Brennerju, nato pa v javnem govoru to potrdil ob obisku v Rimu maja 1938, se torej odpovedal južni Tirolski. Toda tu ni šlo samo za južne Tirolce, ali sprejmejo to njegovo odpoved, šlo je tudi za severne Tirolce, za Avstrijce. Dva dni pred anšlusom 11. 3. 1938 je zavrelo ne samo v Innsbrucku, tudi v Salzburgu, Linzu: »Italija se je odpovedala južni Tirolski«. To je bila lokalna nacistična propaganda, ki je izvala manifestacije. Končno so morali nacisti »uradno« demantirati novico, saj so demonstracije ogrožale celo italijanski konzulat v Innsbrucku. Italijanska diplomacija čuti vso nevarnost — podrobnosti glej v citiranem delu, ki gradi na

diplomatskih dokumentih. Dasi nacizem prepove vso propagando, vsako pisanje zaradi južne Tirolske, je italijanska diplomacija živčna. Zveni kot komedija, če novi nacistični poslanik von Mackensen 18. 4. 1938 zagotavlja Mussoliniju: »Južna Tirolska je za nas odpisana, nikakršne propagande ne bo več zanjo.« In Mussolini odgovarja: »Isto stališče sem jaz zavzel glede italijanske manjšine v Dalmaciji« (prav tam str. 25). Smo v dobi pakta Stojadinović-Ciano. Danes vemo, koliko je veljalo Mussolinijevo zagotovo zaradi Dalmacije l. 1941 in von Mackensenovo glede Bocna 1943. Nič, niti počene pare.

Položaj na južnem Tirolskem so zapletali Nemci, ki so bili nemški državljani; mnogi so to postali šele 1938, ko so bivši avstrijski državljani postali rajhovci. Ti so imeli pravico do svoje nacistične organizacije in niso mirovali; vplivali so tudi na druge južne Tirolce.

Tolomei je kmalu po prvi svetovni vojni postavil možnosti, da bi preselili južnotirolske Nemce; italijanski politiki sami tega niso vzeli resno. V tej točki južnotirolske publikacije (npr. zbornik Südtirol l. c. Ritschel, Südtirol l. c.) precenjujejo vlogo Tolomeia prav glede obdobja opcije. Res je, da 1938 najdemo v Cianovem dnevniku, in to že 3. aprila, zapis: »Treba bo Nemcem namigniti, da bi bilo oportuno, če te njihove ljudi zopet posrkajo. Zgornje Poadižje je zemljepisno italijansko ozemlje, in ker ni moči hribov in rek postaviti, je potrebno, da postavimo ljudi«. ¹²⁵ Ne misli pa Ciano na totalno preselitev. Magistrati, Ciano svak je bil ob italijanskem poslaniku Attolicu v Berlinu važna osebnost in Ciano velik zaupnik. Marsikatero diplomatsko demaršo morata napraviti on in Attolico. Vse tja do 15. marca 1939. še gre, toda ko je Hitler prekršil Münchenski dogovor iz septembra 1938 in vkorakal v Prago, postanejo vsa Hitlerjeva zagotovila o brennerski meji tudi Italijanom sumljiva. Saj je dal toliko zagotovil glede Čehoslovaške, zlasti ko je stal na stališču: »Ein Volk ein Reich« — eno ljudstvo ena država, sedaj pa je posegel po Čehih, po narodu, ki z »ein Volk« ni imel nikake zveze. Kdo naj mu še verjame? Italijanska simpatija za Hitlerja plahne. Ciano postaja vse bolj in bolj zaskrbljen; bolj kot duče, o tem priča njegov dnevnik. Ze 1. aprila 1939 opozarja Magistrati, da obstajajo ilegalne zveze med Nemčijo in Zgornjim Poadižjem, med zunanjim uradom nacistične stranke in celo Himmlerjevim štabnim šefom Karlom Wolfom, rojenim na južnem Tirolskem — mož se je nato proslavil v letih 1943—1945. Ciano pa je šlo predvsem za nemške državljane, ki so bivali na južnem Tirolskem, cenil jih je na 10.000. Ti so bili zanj trojanski konj. Ciano gre za omejeno akcijo, ko misli na preselitev, na »posrkanje«.

Italija je, da bi pomirila Italijane, vrnila nacistično okupacijo Prage 15. marca 1939 s 7. aprilom 1939, ko je zasedla Albanijo, toda s tem zapletla položaj še na Balkanu. ¹²⁶ Berlin molči dolgo, dasi so to samo meseci, ko izbruhne 17. 6. 1939 incident z nemško bocensko kolonijo, ki priredi pohod v Meran. Bocenski prefekt ga ni odobril in tako pride do aretacije nacistov. ¹²⁶ Lokalne oblasti so ukrepale po svoje.

Razburjenje je bilo v Rimu pa tudi v Berlinu, kjer so na delu določene sile, saj je še aprila tirolski pokrajinski vodja — gauleiter Hoffer, da bi preprečil kakršnokoli izseljevanje, o katerem se je že šušljalo po južni T-

rolski, pisal Himmlerju »o stoletja nemški zemlji, ki naj bo nemška za vse čase«. Vse to preseka Hitler, ki da ukaz ne zunanjemu ministru, pač pa Himmlerju, vodji gestapa, da pripravi splošno preselitev Nemcev iz južne Tirolske. Priprave so se začel že maja. O tem priča Himmlerjev memorandum z dne 30. maja 1939.¹²⁸ Incident v Meranu sproži plaz; če je bil Ciano razburjen, je bil Hitler razkačen, saj že isti dan 17. 6. sporoči podsekretar zunanjega ministrstva nemškemu poslaniku v Rim, da je Hitler izročil preselitev nemških državljanov in volksdeutscherjev v Himmlerjeve roke. Ni mogoče sloveniti izraza »Volksdeutsche«; nacistom je pomenil Nemca, ki ni državljan rajha, ki živi zunaj nemške države. Ostanimo torej pri volksdeutscherjih.

Naj ponovim nekaj podrobnosti, ki jih navaja Latour, da bi dobili jasno sliko, kako je Hitler reševal nacionalna vprašanja, in sicer južnotirolsko, ki je postalo vzgled številnim preselitvam volksdeutscherjev iz Romunije, Sovjetske zveze itd. Gre za poteze, ki sličejo selitvam tlačanov v zgodnjem srednjem veku, ki so jih izvajali fevdalni gospodje. Le število ni šlo v stotine, pač pa v desetisoče in več.

Ze 23. junija 1939 je v Berlinu zasedala nemško-italijanska konferenca, in to na sedežu gestapa, kjer govori največ Himmler. Italijani, poslanik Attolico in Magistrati, prefekt Bocna Mastromettei in italijanski konzul iz Innsbrucka, ne pridejo do sape: niso računali s popolno preselitvijo. Ciano je mislil na nemške državljane kot smo videli, računal s svojimi diplomati vred še na odstranitev nekaj tisoč največjih napetežev iz južne Tirolske. Italijanski zastopniki pa ne najdejo besede, da bi oponirali; Attolico se oglasi s pripombo, da je proti preselitvi južnih Tirolcev v severno Tirolsko, saj bi tu še ogrožali mejo, a mu Himmler parira s pripombo, da so Italijani na nemški strani, 300 m od meje, prijeli nemškega generallajtnanta in ga aretirali. Razpoloženje ni bilo zavezniško.

Latour (l. c. str. 41 dalje) komentira na podlagi ohranjenih poročil o konferenci ves potek in sklepa, da je Himmler obravnaval tehnično plat preselitve, ne on ne drugi in tudi Italijani ne pa niso načeli nekaterih važnih vprašanj: vprašanja o mejah izselitvenega ozemlja. Kakšna bo usoda tistih, ki bi ostali pod Italijo? V kakšnem času, v kakšnih presledkih izvesti preselitev? — O cilju in namenu preselitve prav tako ni bilo besede.

Toda najhujše je bilo to, da sta Mussolini in njegov zunanji minister Ciano čutila, da je ta važna odločitev o preselitvi vseh Nemcev šla mimo in prek njih, da je odločil samo firer, ona dva sta morala odločitev tiho sprejeti. Iz Berlina je zvenelo: o južnih Tirolcih odločamo mi.

Danes znani dokumenti, ki jih je Latour v svoji knjigi objavil, spodbijajo vso južnotirolsko publicistiko, ki bi rada naprtila odgovornost izselitve fašizmu, češ, Mussolini je pritiskal na Hitlerja (na tem stališču stoji tudi resno znanstveno delo H. Miehslerja)¹²⁹. E. Tolomei je že po I. svetovni vojni izdelal načrt (tako zbornik »Südtirol«, Südtirol - Festschrift M. Gamper itd.). V resnici pa je Hitler tisti, ki ga je realiziral; saj se je Hitler Ciano celo opravičeval, da mu je ta odločitev škodovala pri ugledu v Nemčiji; da zato mora biti trd do Poljske, ko gre za napad na to državo septembra 1939.

Tudi povezavo sporazuma o preselitvi (z dne 23. 6. 1939) in pakta osi (22. 5. 1939), ki jo navaja južnotirolska literatura,¹³⁰ sklicujoč se tudi na študijo zgodovinarja-pravnika o osnem paktu M. Moscana,¹³¹ si lažje rešimo in razložimo tako, da si je hotel Hitler, ki je že imel namen napasti Poljsko in začeti II. svetovno vojno, pridobiti Italijo kot zaveznico, zato jo je hotel rešiti more o južni Tirolski, ki jo je tlačila, s totalno preselitvijo; Mussolini podpiše pakt osi le, če bo Hitler podpisal preselitev, ta trditev pa nasprotuje doslej znanim dokumentom. Povezave med pogodba-ma ni. Ko je Hitler dosegel prvo, je šel k drugi.

Tudi v nadaljnjem poteku imajo nacisti in ne fašisti iniciativo v svojih rokah.

Nemški generalni konzul Bene v Milanu je tisti, ki zastopa Himmlerja in ukrepa naprej. Himmlerjeva in Hitlerjeva premisa, potrjena 23. 6. 1939, je bila: za nemške državljane je preselitev obvezna, za druge južnotirolske Nemce fakultativna, odloča opcija ali za Nemčijo ali za Italijo. In to do 31. 12. 1939. Dodajmo takoj: opcijo so pa nacisti razlagali tako, da je dolžnost nemškega Tirolca optirati za Nemčijo!

Bene nato na konferenci političnih vodij nacistične stranke iz južne Tirolske — ti so že nemški državljani — sporočil svoj načrt glede teritorija, ki ima pravico optirati:

1. Vsa bocenska provinca,
2. Severni deli province Trident, gre za Ladince,
3. Ladinsko okrožje Ampeza iz province Beluno,
4. Kanalska dolina — province Videm s centrom Trbiž

(dasi je ta 100 km zračne črte oddaljena od južne Tirolske. — Do 1918 je bila del Koroške.)

Bene je tudi sporočil — direktiva pa je bila od Himmlerja —, da se nemški državljani presele v Nemčijo, kamor hočejo, drugi volksdeutscherji južne Tirolske pa bodo naseljeni »en block« nekje v alpskem ozemlju ali na ozemlju sličnih okoliščin. Ti bodo preseljeni do 31. 12. 1942.¹³²

Ne bi podajali podrobnosti glede premoženjskih zadev. Povejmo na kratko: Italija se je obvezala, da po medsebojni ocenitvi premoženja vsakega optanta odkupi vso nepremičnino. Pri nadaljnjem razvoju je ta zadeva tekla v redu, toda italijanske oblastnike je skrbela velikanska vsota odkupa, šlo je za milijarde (Mastromattei je ocenil 8—10 milijard).¹³³ Južnotirolski vir, H. Ritschel,¹³⁴ prinaša celo številko 20 milijard lir.

Kako sta Hitler in Himmler razumela opcijo, ki je bila fakultativna, nam pove Himmlerjeva izjava 2. 8. 1939, ko je na Bavarskem (v Tegernsee) sprejel konzula Beneja in vodje nacistične stranke: »Pokorščina zahteva«, da Tirolci optirajo za Nemčijo, kljub »izgubi domovine«.

V Italiji postanejo zlasti lokalni oblastniki Bocna in Tridenta, prefekti, kvestorji, tajniki fašistične stranke, ob tej »dolžnosti« še bolj za-ekrbljeni. Prvič gre za visoko odkupnino, čim več jih pojde, tem večja bo. Drugič, sami začutijo, da bo »dolžnost«, ki jo nacisti nalagajo volksdeutscherjem, dosedanjim italijanskim državljanom, izzvala opcijo totalnega prebivalstva, in to lahko tirolsko ljudstvo in rajh sam razglasita za neke vrste plebiscit, kar ima za posledico, da v nadaljnjem razvoju pride do

teritorialnih zahtev, do zahteve nemške aneksije južnotirolske zemlje. To bojazen izraža anonimni italijanski diplomat v svojem dnevniku.¹³⁵ Ne samo kot svojo, temveč kot strah vplivnih Italijanov.

Dalje je zlasti bocenskega prefekta Mastromatteia skrbelo, koga naj naseli zlasti na gorske kmetije južne Tirolske, pa tudi v doline same. Bocenska pokrajina ni bila med najslabšimi davkoplačevalci Italije. Četrtrič, in to je politične narave in zadene fašistično politiko do manjšin in njen ugled, ali bodo Italijani ob velikem številu optantov za Nemčijo videli in spoznali neuspeh fašizma, ki je že desetletja južno Tirolsko razglašal za »terra italianissima«. In še peto dejstvo moramo omeniti, ki zadeva deloma Slovence: Italijanom ni bilo prav nič prav, da so morali priznati pravico opcije tudi Ladincem, ki so bili zanje Italijani, njih jezik pa po njihovem italijansko narečje. Vrh vsega morali so priznati pravico opcije tudi Slovincem Kanalske doline, v katerih so nacisti videli »Windische«, vindišarje, Nemcem prijazne ljudi, dasi slovanskega rodu. O Ladincih in vindišarjih odloča zopet Berlin.

Pomislimo še ob vsem tem na ekstremnega Tolomeia in ekstremne fašiste, ki so v vseh Nemcih južne Tirolske zrlji ponemčene potomce Rimljanov, prednike Italijanov, pa razumemo položaj: med nacistično in fašistično koncepcijo o južnih Tirolcih, Ladincih in Slovencih se odpira prepad, prek katerega ni brvi, kaj šele mostu.

In še eno: opcija, določena za zadnji dan decembra 1939, je že segla v drugo svetovno vojno; štiri mesece je ta že trajala in Italija ni sodelovala ob strani Nemčije; z napadeno Poljsko, bolje s poljskim ljudstvom, je celo simpatizirala. Italijanska nevtralnost, dasi je duce zanjo znašel visoko doneč protisloven izraz, ki ga doslej mednarodno pravo ni poznalo »guerra non guerregiata«, vojna, ki se ne bojuje, zlasti po govoru zunanjega ministra Ciana v parlamentu, decembra 1939, dobila celo določene neke neprijaznosti do nacističnega zaveznika.¹³⁶ Vse to je vplivalo na potek opcije v južni Tirolski, položaj je zaostrovalo.

Sam Himmler je prišel v Rim in se 20. 12. razgovarjal z Mussolinijem. Glavno delo pa je imel Buffarini, tajnik za notranje zadeve, ki je kar več dni vodil razgovore z vsemogočnim šefom nacistične policije (18.—21. 12. 1939). Buffarini je pravzaprav popustil v vsem: tudi Ladinci imajo pravico optirati — Slovencev, »vindišarjev«, ne omenjajo izrecno. In še se je moral obvezati, da tistih, ki imajo pravico optirati, »ne bodo ovirali«; odpovedal se je torej propagandi za abstinento od opcije in propagandi optiranja za Italijo.¹³⁷ Bocenski prefekt Mastromattei pa ni miroval, ko je tudi on zvedel, da je prof. Pfitzner, namestnik župana v bivši češki Pragi pisal, da Nemčija ne potrebuje samo južne Tirolske in Trsta, pač pa tudi padsko nižino¹³⁸ je, kolikor je mogel, ostro nastopal, da bi zavrli nacistično propagando za opcijo južnih Tirolcev.

Ob takem razpoloženju je potekalo glasovanje. Podatki o tem so do danes sporni. Nemška verzija — znana že 1940 iz zaupnih virov (komisija za utrditev nemštva¹³⁹ — se ne ujema z uradno italijansko, objavljeno šele 1945.

Nemci so za samo južno Tirolsko (prov. Bocen, brez ozemelj Tridenta, Belluno in Vidma) dali tale podatek: od 216.814, upravičenih za opcijo, jih 194.748 (89,8 %) glasuje za Nemčijo.

Italijanski podatki dvigajo precej visoko število upravičenih optantov, in temu primerno sledi: od 287.265 jih je glasovalo 185.365 (69,0 %) za Nemčijo; 38.247 (14,3 %) za Italijo; 43.626 (16,3 %) se jih je vzdržalo.

Bivši južnotirolski poslanec Tinzl je postavil tole število: 178.000 za Nemčijo le na južnem Tirolskem. V celoti pa 189.000 glasov za Nemčijo 82 % —¹⁴⁰

Četrta verzija¹⁴¹ (K. H. Ritschel): od 247.000 upravičenih 213.000 (86 %) za rajh; 34.000 (14 %) za Italijo.

Peto verzijo prinaša zbornik Südtirol, glasilo Tirolcev,¹⁴²

1. Po uradnih italijanskih podatkih od 261.000 upravičenih 181.000 za Nemčijo.

2. Po tajnem italijanskem ljudskem štetju leta 1939 pa naj bi bilo 252.000 upravičenih. Od teh 189.000 za Nemčijo, 118.000 za Italijo.

Iz teh števil pa sledi 55.000 več optantov kot upravičencev. Zato daje zbornik svoje podatke:

3. Od 243.000 upravičenih 213.000 za Nemčijo.

In še primer splošnih navajanj: M. Gamper¹⁴³ južni Tirolec, osebno hud antinacist navaja: »Približno tričetrť južnotirolskega prebivalstva (skoraj 200.000) je zapadlo kombinirani nacistično-fašistični propagandi.«

Zanimivo je, da resni H. Miehsler¹⁴⁴ sploh ne upošteva nemških podatkov, navaja le uradne italijanske.

Tak je bil potek opcije, gledan predvsem samo s tehničnega vidika. Kaj pa je bila politična sila, ki je 70—90 % južnih Tirolcev gnala v naročje rajha?

XIII. JUŽNI TIROLCI IN OPCLJA

Kaj je vplivalo na Južne Tirolce, da so z veliko večino glasovali zo odhod v Hitlerjev rajh, na to vprašanje je danes težko odgovoriti. Ni še podrobnih študij in analiz. Literatura, ki izhaja po 1945 o južnih Tirolcih, bodisi, da so jo pisali južni Tirolci, ali pod njihovim vplivom, na to vprašanje ne daje zadostnega odgovora: vso krivdo pripisuje le fašizmu. Miehsler¹⁴⁴ govori o več dejavnikih, ki naj bi vplivali, omenja pa jasno le »Zermürbung«, rekli bi »zdrobitev«, južnih Tirolcev zaradi italijanskega zlasti fašističnega ravnanja in »poostritev ukrepov za prihodnost«.

Ritschel¹⁴⁵ podrobneje pokaže (tako tudi zbornik »Südtirol«) na ravnanje fašističnih oblasti, ki so ob opciji same grozile s premestitvijo na jug Italije tistim, ki bodo ostali, in zahtevali od tistih, ki ostanejo, do bodo »Italijani med Italijani«. Posebej omenjajo južni Tirolci korak škofa iz Briksna dr. Geisselerja, ki je z delegacijo skušal priti do Mussolinija, da bi dobil zagotovila za obstoj južnih Tirolcev, ga pa nihče ni hotel niti sprejeti; zato je škof glasoval kot »dober pastir«, kot »njegova čreda«, za Nemčijo.

Najbrž vsa ta dejstva ustrezajo resnici. Razumljiva so nam iz prejšnjega, iz Cianovih izjav, iz ravnanja bocenskega prefekta, saj so bili Italijani proti totalni preselitvi, pač pa za delno preselitev, in sicer so v to vključevali ob nemških državljanih zlasti tiste južne Tirolce, ki so delali za obstoj nemštva; mednje so šteli duhovščino in druge vodilne kroge. Ti naj gredo. Fašistični oblastniki Bocna pa bi radi zadržali množico; izdali bi fašizem, če bi dali sploh kakšno zagotovilo in bi ne zahtevali, da bodo morali tisti, ki bodo ostali postati »Italijani med Italijani«. To je bila pač zahteva totalitarne fašistične države. — Zadržati kmečko množico, ne da bi jim dali sploh najmanjše zagotovilo, to je pomenilo neuspeh vnaprej, ker je bila množica kulturno in politično prebujena. Vemo, da so tudi v goriških hribovih popuščali kvečjemu toliko: »Doma lahko govorite, pojete po domače ... zunaj hiše pa je Italija«.

Vendar nas nemška literatura ne zadovolji popolnoma, če hoče dopovedati sebi in svetu: južni Tirolci smo bili objekt, o katerem sta odločala diktatorja. Bili so le tudi subjekt, dasi pod vplivom obeh diktatorjev. Bile so in so delovale sile »pro in centra« pred, med opcijo in po njej.

O tem najdemo nekaj podatkov pri Latourju¹⁴⁶ dasi sam pravi, da o »grupacijah v južnotirolski skupini« ne piše. Rekli smo sile, ki so vplivale ... Pri našem dosedanem pregledu smo, ko smo si postavili vprašanje, ali so bili južni Tirolci antifašisti, že omenjali da so se vodilni krogi južnih Tirolcev naslanjali na neko legalnost. Zdaj lahko to dopolnimo in za razlago termina dodamo; čakali so na odrešitev od drugod. Od republike Avstrije, od weimarske Nemčije, od položaja ki bo prišel, nastal itd. Ko se začne nacistično vrenje v Nemčiji pred 1. 1930. in po njem, ko pride Hitler na oblasti, se je začela kot med vsemi Nemci v Nemčiji in zunaj nje diferenciacija tudi med južnimi Tirolci. Ob prevzemu oblasti v Nemčiji je Hitler imel med meščanskimi krogi Bocna, Briksna, Merana itd. že številne občudovalce, simpatizerje in tudi privrženca. Noben Tirolec in nobena Tirolka, ki sta poslušala geslo: »Eno ljudstvo, en rajh«, nista verjela, da bi se njegov tvorec resno hotel odpovedati »sveti tirolski zemlji«, zlasti še ker je Hitler bil Avstrijec po rodu.

Število teh Tirolcev je raslo zlasti med mladino. Kako so fašisti ob belem dnevu mladim in starim trgali z nog bele dokolenke po ulicah Bocna in drugih mest, saj so bili simbol pripadništva k nacističnim idejam. Toda bele nogavice so, odkar pomnijo, nosili tudi Tirolci ob svoji noši. Fašistični nastop proti dokolenkam ni samo antifašističen, žalil je Tirolca. Ob taki situaciji je nastopila sila od zunaj, ilegalna nacistična propaganda. V Nemčiji je obstajala organizacija stranke za tujino (Auslandsorganisation NSDAP), ki je iztegovala tipalke čez meje.

Brez vednosti in proti volji Hitlerja) tako na virih gradeči Latour¹⁴⁷ je znala s »subtilno propagando« raznašati glasove, novice, obvestila. Tako je že ob prvem srečanju Hitlerja z Mussolinijem 1934., danes vemo, da je pomenilo polom za firerja, razglasila: Hitler je dosegel, da se je duče odpovedal južni Tirolski ... Hkrati je časopisje južne Nemčije, zlasti Bavarške, precej pisalo o »bratih« pod fašizmom. Veliki dnevnik »Müncher Neueste Nachrichten« je doživel prepoved prodaje v Italiji. Nacistična propa-

ganda je dosegla dvoje: simpatije za Hitlerja ne samo na južnem Tirolskem, tudi na Tirolskem, v sami Avstriji. Izzvala pa je še paničen strah med fašisti. Posledica je bila, da je Tolomei ob zasedbi Abesinije predlagal, naj bi tja izselili Nemce iz Poadižja.¹⁴⁸

Poleg nacistične stranke so bile še druge nacistične organizacije, ki so obravnavale problem »volksdeutcherjev«. Omenim le VOMI — Volksdeutsche Mittelstelle, ki je bila odvisna od Himmlerja, navedli pa smo že njegovega adjutanta Wolfa, rojenega na južnem Tirolskem. Saj je ta organizacija še po razglasu opcije hotela vključiti v nemški teritorij celo precej občin planote Asiera-Asiago.¹⁴⁹

Omenili smo že glasove, ki so jih razširili, nato pa morali preklicati dva dni pred anšlusom v Avstriji, kar je izzvalo manifestacije in nato demonstracije proti fašistični Italiji v Innsbrucku in drugod.

Vrelo pa je tudi na južnem Tirolskem. Bene, nemški konzul, je pripisal (21. 4. 1938) vso krivdo prefektu Bocna, »inkarniranemu sovražniku Nemcev«, Mastromatteiu.¹⁵⁰ Samo njemu. In ponovno omenjamo vodjo pokrajine Tirolske gaulajterja Hofferja, ki še maja 1939. piše Himmlerju o »zgodovinskem ozemlju« južne Tirolske. — Nacist Bene, ki obtožuje Mastromatteia, je že bil zagovornik južnotirolske linije.

Hitler je kot firer odločil nato drugače, dal Himmlerju ukaz o totalni preselitvi nemških državljanov in volksdeutscherjev, toda nacistična stranka in druge organizacije ter Bene sam s Himmlerjem to totalnost razlagajo tako, da je opcija dolžnost za vsakega Nemca, saj vključijo med nje Ledince in celo Slovence — vindišarje iz Kanalske doline. Nič čudnega, če prevzame fašiste strah: Tu gre za plebiscit. In mnogi južni Tirolci, simpatizerji in počasi tudi nesimpatizerji, sprejemajo geslo opcije, mislijo pa na samoodločbo — »plebiscit«. »Če vsi glasujemo za rajh, bomo ostali«, to je vleklo. Fašisti proti temu niso znali postaviti nikakšnega rešilnega propagandnega gesla. Obratno. Tudi nacistična propaganda je ponavljala in zaostrovala fašistične zahteve: »V Italiji so samo Italijani ... »Kdor ostane, bo šel na jug na Sicilijo« itd. Prav sodi Gamper in upravičeno govori o »kombinirani nacistično-fašistični propagandi«.¹⁵¹ Pod tem križnim ognjem je bil Tirolcu Nемец — nacist le bližji od fašista — Italijana. Razumljivo. Mislim tu na preprostega tirolskega kmeta, ki je v svoji katoliški konservativnosti nacizem odklanjal vsaj v bistvenih točkah — čutil pa se je Nemca.

Bile pa so sile na Južnem Tirolskem, ki so bile in so po možnosti nastopile proti »opciji«. »Ostanimo doma«, to je bilo geslo takrat dovoljenih listov tednika »Volksbote«, urednik je bil duhovnik Mihael Gamper, in »Dolomiten«, ki je izhajal trikrat na teden in ga je urejal duhoven Rudolf Posch (152). Odkrito nista smela pisati saj smo videli, da so nacisti-fašisti sporazumno utišali javno propagando. Toda ilegalni letaki (153) so krožili. Eden je bil zelo oster: »V Galicijo vas hočejo izseliti, v kočje, iz katerih so izgnali Poljake«, je pisal med drugim.

Gamperjeva ugotovitev, da je ob vprašanju opcije prišlo do »kombinirane nacistično-fašistične propagande«, drži. Moramo pa reči, da je njegova in Poscheva propaganda proti opciji slonela samo na ljubezni do do-

mače zemlje, bila je defenziva. Ni se povzpela do tega, da bi prišla v napad, v napad proti nacizmu in fašizmu. Ta sodba sloni na dosedaj znanih dejstvih, pregledu literature, ki so jo južni Tirolci v svojo obrambo izdali. Kot niso znali južni Tirolci priti na konsekventno antifašistično linijo, niso sedaj znali stopiti na antinacistično. Če je za duhovnoma Gamper-Posch stal Vatikan, Pij XII., ki je bil skoraj na enakih pozicijah, je težko reči. Ni pa neverjetno, da je na odločitev briksenškega škofa dr. Geisslerja da glasuje za rajh, vplival tudi Vatikan; vsaj zvedel je zanjo in je odobril. Škof bi se v tako važnem vprašanju ne odločil za ta korak brez pristanka Vatikana.

S tem pa je bila Gamperjeva in Poschova propaganda otežena, saj ni imela višje cerkvene podpore. Opreti se ni mogla na nacionalni postulat, sama »ljubezen do zemlje in doma« pa ni mogla zmagati.

Ta dva duhovna je imela na piki tudi nacistična diplomacija, bolje Himmlerjevi odposlanci, in so proti njima interevenirali celo pri tajniku za notranje zadeve Buffariniju (152). K njima je treba prišteti sodelavca lista »Dolomiten« po II. svetni vojni znanega voditelja dr. Th. Volggerja.

In še ena skupina nam je znana, ki ni bila za opcijo. Bivši poslanec dr. Tinzl s prijatelji; omenja še ob njem veletrgovca Franceschija. Znan sta nam iz dnevnika Ulrich von Hassella, bivšega poslanika v Rimu (155). Gre za zapiska (21. 6. 1939 in 4. 10. 1941) von Hassella, ki je s smrtjo plačal svojo udeležbo pri atentatu na Hitlerja 1944, ki pa le povesta, da dr. Tinzl ni bil na nacistični liniji, dasi je decembra 1943 prevzel celo mesto bocenskega prefekta v okupacijski coni »Alpenworland«. Imel pa je naslov »namestnik« visokega komisarja »Alpenwerlanda«. Res je, da ne vemo nič o tem, ali je dr. Tinzl s prijatelji sprožil kako akcijo proti plebiscitu.

Pri navajanju podatkov o izidu opcije se vsi avtorji omejujejo le na bocensko pokrajino. Moramo pa se tu mimogrede dotakniti Ladincev. Vemo, da so nekatere ladinske doline »spadale pod Bocen in so glasovale z »za«. Glasovale so celo doline Ampeza (prev. Belluno), ki zadeva še doline med Adižo in Trento (Trident) v višini 1300 m na planoti — L'Altopiano jo imenujejo Italijani; gre za planoto med Lavarone (nem. Lafraum) in Folgaria (nem. Vielgereut), ki so imele poleg teh dveh krajev še občino Lusern z nemškim prebivalstvom. Ko je bil sporazum o preselitvi objavljen, te tri občine niso bile vključene v teritorij opcije. Pozneje je to dosegel konzul Bene ob pristanku Buffarinija (156). Italijanska vlada se ni hotela obvezati, da bi odkupila njihove nepremičnine, toda glasovali so kljub temu in med 16. in 24. aprilom 1942 je 850 ljudi odšlo v Nemčijo; vrednost njihovega premoženja je bila okrog 22 milijonov lir ... Po 1945 jim vrnitev italijanskega državljanstva ni bila dovoljena; dosegli so jo šele 3. 8. 1949 in s tem tudi vrnitev premoženja. Ta primer dokazuje, kako široko so znali nacisti propagirati opcijo za Hitlerja in za rajh.

O poteku opcije v Kanalski dolini nimamo podatkov, ki bi jih lahko kontrolirali. Južnotirolska publikacija (155) nam daje podatke, ki vise v zraku. Po navedbi avstrijskega štetja 1910 ugotavlja, da je bilo na ozemlju Trbiža 6397 Nemcev in 1682 Slovencev, dostavlja pa, da je ostalo po II. svetovni vojni »mogoče 2000« Nemcev.

Nam pa gre za potek in način opcije. Pisec teh vrst lahko omeni iz svojih izkušenj, da je vodstvo goriških Slovencev dalo geslo: »Ne se udeležiti opcije!« S tem je bilo rečeno, ostanite doma, pod Italijo.

Isto stališče je zavzela »Zveza emigrantskih društev iz Italije« (sedež Beograd), medtem ko je dr. L. Ehrlich (rojen v Žabnicah, Kanalska dolina) prek bana dr. Natlačena in ministra dr. A. Korošca skušal doseči od jugoslovanske vlade, da se presele kanalski Slovenci v Jugoslavijo (158).

S tem je v zvezi primer, ki vrže luč na italijansko gledanje opcije. Župnik iz Zabnic, Slovenec, je propagiral dano geslo, abstinenco pri opciji; dasi dotlej ni bil ne preveč simpatičen oblastnikom, je dobil takoj pohvalno priznanje videmskih oblastnikov, toda ne za dolgo. Na pritisk filonemških, da ne rečem filonacističnih krogov, ki je šel prek Trbiža v Berlin, od tam pa v Rim, je moral svoje mesto zapustiti, ker je pač delal propagando. Odsel je v hrvatsko Istro, ker ga filofašistični nadškof Margotti ni hotel v Gorico, kamor je po rojstnem kraju Vipavi spadal; bil je bratranec narodnega heroja Janka Premrla-Vojka. Težko je reči, ali so nacisti vedeli, tudi za njegov antiopcijski akt, ko so ga 1944 odgnali v Dachau kot simpatizerja NOB.

V Kanalski dolini je optiral tudi prenekateri Nемеc iz Gorice in Trsta, kot sem že omenil. Bilo je zelo lahko. V Trbižu ali kakem drugem kraju Kanalske doline je prijavil »stalno bivališče«, ko se je za čas nastanil v hotelu ali gostilni in s tem že pridobil pravico do opcije. Med Slovenci je treba omeniti rabeljske rudarje, ki so bili rojeni Bovčani (Koritnica, Soča, Trenta). Za rudnik je bil njihov odhod kakor tudi odhod nemških rudarjev udarec, saj Italijani niso radi šli v rudnik. Spopolnili so jih z novimi Bovčani. V Kanalski dolini je bila nacistična akcija močna, povezana ne samo s Trbižem, pač pa tudi z Beljakom; potekala je prek zaupnikov, ki so prinašali gesla, poročila in ukaze. Ob Rablju je slovensko govoreče prebivalstvo bilo koncentrirano zlasti v trikotu Žabnica—Ukve—Ovčja vas; prve so bile močno »vindišarsko« usmerjene pod vplivom, ki se je začel že pred I. svetovno vojno. Najbolj slovensko zavedne so bile Ukve. Močno vlogo je tu imela antipatija do vsega, kar se imenuje Italijan — Lah, in to tudi pri zavednih Slovencih, npr. obrtnikih, priseljencih iz Gorice v Trbiž.

Kljub nepopolnemu pregledu zaradi pomanjkanja dokumentarnih virov, ki bi nam bolj pojasnili situacijo nasprotujočih si tokov velja to zlasti za južnotirolske patriote, nasprotnike opcije in za italijansko-fašistično smer, če in kako je nasprotovala opciji, lahko vsemu napravimo nekaj povzetek. Podajmo utrjene, dokazane točke, premise.

Prvič: vsa propaganda je zlasti decembra 1939 prepovedana. Sklep sestanka Himmler-Bufferini (18. do 21. dec. 1939 v Rimu) je bil, da ne bodo ovirali tistih, ki bodo optirali. — Prav propaganda proti opciji je s tem prepovedana. — Pravico do opcije imajo tudi Ladinci (glej o tem prej) Himmler je tu računal na uspeh, ko je od začetka dal parolo, da velja za volksdeutscherje »dolžnost optirati za rajh«.

Drugič: če propaganda poteka, je torej ilegalna. S tem so izključeni javni nastopi, govori, časopisje, propagandni lepaki, letaki. Ni razlag, ni pojasnjevanj razlogov ne za opcijo (tu velja le »dolžnost«, »volja firerja«,

»pokorščina«), še manj pa proti opciji. Posledica vsega je, da tu ne more biti mirne, preudarne, jasne, svobodne odločitve. Odločitev ni demokratična, po volji ljudstva.

Odločitev je bila na osnovi gesel. Pri nacistih — »dolžnost do ljudstva«, pri nasprotnikih opcije — »domovinska ljubezen«, »ljubezen do zemlje«. — O tem govorita oba letaka ki jih prinaša Latour (glej prej). Gesla pa dopuščajo celo nasprotujoče si razloge. In tu velja navsezadnje poudariti, da je nacistična propaganda že leta operirala z »glasovi« in »novicami«, ki jih je prodajala kot »uradne«, šlo pa je za izmišljene interpretacije. — Kakor nista ne Hitler ne nacizem spoštovala mednarodnopravnih obveznosti, meddržavnih pogodb in danih obljub, tako ni nacizem kot celota poznal mednarodne etike. Južni Tirolci so nasedli tajnemu geslu: »Opcija je plebiscit«, »Če glasujemo vsi, ostanemo«. Po vojni, po zmagi bo že Hitler pokazal Italijanom . . . Nacizem je izrabljal tudi fašistične grožnje: o preselitvi na Sicilijo itd., kot da bi bile resno mišljene.

Opcija ob taki situaciji ni demokratična odločitev. Po 1945 so se nanjo skušali sklicevati desničarski italijanski krogi. Celo Carlo Battisti, česar pa mu ne moremo šteti v čast.

Sodim, da sta avtorja P. Alatri in E. Vallini (159) bližja resnici, ko prinašata sodbo vdove Battistija, dasi je ne vrednotita, ko je ta 1948 pisala republikanskemu poslancu Contiju: »Zaradi aneksije južne Tirolske smo izgubili . . . celo tridentinske doline (landinske — opomba članka) Fasse . . . Non . . . Nitj v južnem Tridentinu niso onemogočili antiunionističnega antiitalijanskega gibanja.« — Ne v opciji, temveč pred njo in zunaj nje je treba iskati vzroke. Vzroke odločitve, Opcija za rajh pa je bila še manj opcija južne Tirolske za nacizem. To velja za vse ljudstvo kot celoto. Tako velja analogno tudi za plebiscit po anšlusu Austrije, da ni bil plebiscit za totalitarni nacistični režim.

JUŽNA TIROLSKA PO OPCIJI (1940—1943)

PRESELITEV

Po opciji je moral Himmlerjev štab ob sodelovanju fašističnih, italijanskih oblasti rešiti dva problema. Prvi je bil samo Himmlerjev: najti sklenjeno ozemlje za preselitev južnotirolskih kmetov. Od začetka je bil njegov in Hitlerjev namen, da bi jih naselili skupaj; o tem je govorila že Himmlerjeva spomenica iz maja 1939. Pri tem Italijani niso imeli besede, videli smo pa, da so se uprli naselitvi na severnem Tirolskem. Drugi je bil preselitev sama, ki je določala ocenitev premoženja in odkup. Premoženje bi odkupila italijanska družba »Ente Einascita per la Tre Venezie«. Ustanovljena je bila že v tridesetih letih z namenom, da na nemško, slovensko in hrvaško ozemlje naseljuje italijanske kmete. Ocenitev ni delala težav, zato o njej tu ne razpravljamo.

Latour (160 str.) meni, da oba problema vsaj Nemcev nista skrbela. Mogoče, glede na veliko skrb, ki jih je nalagala vojna. Nato pa prikazuje, kako je ob obeh problemih nastala vrsta vprašanj, ob katerih se je vse

zapletalo prav zaradi različnih pogledov na opcijo. Italijani skušajo svoje vidike uveljaviti še ob preselitvi. Koliko so uspeli?

Razpoloženje se je v vrhovih deloma spremenilo. Leto 1940 se začenja v znamenju, ko se Mussolini pripravlja, da gre v vojno. Se decembra 1939 je zet Ciano trdno stal na stališču nevtralnosti. Mussolinijeva odločitev je prinesla spremembe v berlinskem italijanskem poslaništvu. Poslanik Attolico in Ciano svak Magistrati, ki sta oba bila na liniji Cianove politike, sta bila premeščena. Mesto Attolica zasede strogo fašistični Dino Alfieri.

V Bocnu zapusti prefekturo Mastromattei in pride Agostino Podestá za prefekta. Prefekt Mastromattei je svoje ravnanje do nacistov po septembrskem zlomu Italije 1943 plačal z zaporom. Ne vemo, kakšna je bila njegova usoda. Vemo le, da je bil novembra 1943 (11. 11. 1943) zaprt v istem zaporu kot bivši zunanji minister Ciano (161). Prefekt Podestá pa se kmalu izkaže za še hujšega nasprotnika nemške totalne preselitve. Nadaljuje Mastromatteievo linijo in nasprotuje, kolikor more »etnični rešitvi« (162), saj tudi sam meni, da so Tirolci germanizirani potomci rimskih naseljencev, in to še zlasti Ladinci. Tu se opre na Tolomeia.

Vprašanje novega prostora lahko nakažemo samo na kratko (163). Zanimivo je toliko, kolikor nam prikazuje nacistično megalomanijo, ki pa si je ob tem problemu že skrhala zobe.

Himmler je po izbruhu vojne začel misliti na Poljsko, zlasti na Poznańsko kot ozemlje, ki naj bi ga dobili tirolski kmetje. Kmalu je ideja propadla; kaj naj bi v ravnini počeli ljudje, navajeni gora.

Po uspešni ofenzivi konec pomladi 1940 proti Franciji so nacisti zapičili svoje oči v Burgundijo; določili so že departmaje v gorah (Jura, Doubs, Haute-Saone) in nacistični vodja južne Tirolske, bivši krojaški mojster Peter Hofer, je bil kar zadovoljen, ko jih je obiskal. Tudi s tem ni bilo nič, zdi se, da je prevladala splošna linija nacistične zunanje politike: Francije, dasi je premagana, ne smemo preveč dražiti, saj je imela še kolonije, vojno mornarico, in v imenu Francije je že nastopal de Gaule. Zato je rajh rešitev odrinil. Z Burgundijo ni bilo nič.

Alpske dežele bivše Avstrije, dasi redko naseljene, toda gorate, so sprejemale večinoma preseljence brez nepremičnega imetja. Samo nekaj kmetov je tu našlo prostor.

Po napadu na Sovjetsko zvezo in po prvih zmagah je v začetku 1942. leta vstal pred očmi Himmlerjevih sodelavcev Krim, ki naj bi kot »Gau Taurien«, dežela Tavrida, naseljen z južnotirolskimi kmeti, postal prednja straža novega rajha. Firer sam je ocenil idejo za »gigantsko«, toda izvesti se bo dala šele po vojni (164).

Ne pozabimo ob vsem tem, da so nacisti v letih 1939—1940 preselili 400 000 rojakov, volksdeutscherjev iz Baltika, vzhodne Poljske in Romunije. Skrbi je bilo na pretek. 1941/42 so začeli seliti iz Slovenije Kočevarje in deloma tudi Svabe s Hrvaškega. Samo mimogrede omenimo, da so med trdimi fašisti iz Trsta že 1940 bili taki, ki so federalu Graciolliju predlagali preselitev vseh »Slavov« iz Julijske Benečije. Graciolli sam je nato poleti 1942 koncipiral načrt preselitve vseh Slovencev iz Ljubljanske pokrajine (165).

Novembra 1942 so s Stalingradom in z izkrcavanjem Angloameričanov v severni Afriki vojna sreča zaobrbe in konec je načrtov o preselitvi in izvedbe preselitve.

Preselitev iz južne Tirolske se je začela v prvi polovici 1940; odhajali so nemški (večinoma bivši avstrijski) državljani, ki so uredili svoje premoženjske zadeve lahko na svojo roko. Selili so se še tisti optanti, ki niso imeli zemlje (delavci, obrtniki, uradniki itd.) in ti so večinoma preseljenci. Do konca leta 1940 se je preselila kar tretjina vseh optantov, to je 52.358 (166) in 3903 nemških državljanov.

Toda že v drugi polovici 1940 je začela preselitev zastajati, še bolj 1941; v Nemčiji ni bilo stanovanj. Mnogi preseljenci so morali v posebna taborišča. Tako se začne zastoje. Do 30. junija 1942 je v celoti odšlo iz južne Tirolske 72 000 ljudi z 4500 nemškimi državljani. Tako Lateur (166). H. Miehsler (167) prinaša iz statistike povojne Nemčije (Statistisches Bundesamt, Die deutschen Vertreibungsverloste 1958) nekaj višje številke za južno Tirolsko: 74 000. Od teh iz okrožnih mest 28 200 ljudi in iz drugih občin pa še 46 700. Ostalo pa naj bi po štetju z dne 1. 12. 1943 176 400 Nemcev; v mestih 34 100, v drugih občinah pa 142 300.

Preselitev je bila lahka za tiste, ki niso imeli zemlje in hiš, ti so šli posamič v razne kraje Avstrije, Nemčije, drugi kmetje pa so čakali na domove v zbirnih centrih, v taboriščih. Nekateri so že dobili zemljo na Češkem, v Luksemburgu in celo v Sloveniji (spodnja Štajerska).

Prvotni načrt je predvideval naselitev nekaj tisoč družin južnih Tirolcev na Štajerskem, zlasti v izselitvenem pasu južno od Save. Ostal je le načrt, ker ga je tu deloma zavrl NOB.

Vendar pa so 39 južnotirolskih družin s 156 člani naselili nacisti na območju Radeče-Polšnik, kamor niso hoteli iti Kočevarji; južni Tirolci, ki so se razumeli na sadjerejo in vinsko trto, naj bi tu uspevali.

Ob večjih partizanskih vdorih v drugi polovici 1. 1943, ko je tu postalo vroče, so ti južnotirolski kmetje zahrepeneli po starem domu. Hoteli so na vsak način proč, in če so vztrajali, so jih nacistične oblasti usmerile v Luksemburg. Podrobnejših podatkov ne najdemo v arhivih NOB (168).

V zvezi s Slovenci se moramo dotakniti mimogrede še Kanalske doline (169). V Kanalski dolini je število optantov znašalo 4576. Dobre tri četrtine prebivalstva, slaba četrtina je ostala. Težko je določiti število Slovencev in Nemcev. Po uradnih nemških podatkih se je do 1. aprila 1940 izselilo 700 Kanalčanov, predvsem ljudi brez nepremičnega imetja. Do 30. 6. 1942 — gre za datum, ki je zadnji podatek o preselitvah tudi za južne Tirolce — se je število dvignilo na 3336. Preseljeni so bili na Koroško (in deloma tudi na zgornje Štajersko). Težko bo ugotoviti, koliko Kanalčanov je prišlo na posestva koroških Slovencev, ki so jih začeli nacisti preseljevati 14. in 15. 4. 1942.

Če bi še veljalo narodnostno razmerje ljudskega štetja 1. 1910 (6397 Nemcev in 1682 Slovencev), to je 1 Slovenec na 4 Nemce, bi od 3336 preseljenih bilo 2668 Nemcev in 667 Slovencev.

Tak je bil problem preselitve južne Tirolske in Kanalske doline. Rekli smo že, da so se ob njem križala mnjenja raznih struj in tokov. Nakažimo jih na kratko (po Latourju z dopolnitvami iz drugih virov) (170).

Prva struja je uradna nemška, Himmlerjeva. O tej smo že govorili. V začetku je bilo sklenjeno, da se izvede do 31. dec. 1942; videli bomo, da so jo nato »načelno«
podaljšali na 31. dec. 1943.

Obstajala so trenja med velikim bogom gestapa in policije ter vsemogočnim nemškim zunanjim ministrom (bolj z visokimi uradniki kot pa z Ribbentropom, zunanjim ministrom), ki pa na potek preselitve niso vplivala. Himmlerju samemu pa se ni mudilo. Bolj Italijanom.

Na italijanski strani je linijo totalne preselitve sprejel Mussolini. O njegovih pogledih imamo v celoti edini vir v Cianovem dnevniku. Zdi se, da mu lahko verjamemo; zlasti v hudih trenutkih let 1940—1943 je duče večkrat zadvomil in ni verjel zagotovilom svojega zaveznika, firerja velike Nemčije. Ali bo držal besedo? Ne bo opcije razglasil za plebiscit in zahteval ozemlje južne Tirolske? Latour tega ne navaja, zato povejmo, da Mussolini še leta 1942 gradi utrdbo proti Nemčiji, od Brennerja tja do Peči na današnji tromeji (171) (o tem piše zlasti dnevnik maršala nač. vrhovne komande Uga Cavallera, ali tudi drugi). Ponovno so začeli dela v zimi 1942/43, zlasti spomladi 1943, ko je postal načelnik vrhovnega poveljstva maršal Ambrosio. Vse to je potekalo z Mussolinijevim dovoljenjem in gotovo ni znak zaupanja v firerja. Dodajmo pa važno domnevo: Mussolini se je bal Hitlerja po skupni zmagi; čim globlje je sam padal, tem bolj ga je bilo strah računa, ki ga bo zmagoviti firer predložil fašistični Italiji, ker je ves čas vojne omagovala.

Tretjo smer je zastopal Tolomei. Izvajal jo je, kolikor je pač mogel, že ob opciji prefekt Mastromattei v Bocnu. Za njim gre po istih stopinjah naslednik Agostino Podesta.

Četrti je tajnik notranjega ministrstva Buffarini, ki ima vsaj več opraviti s Himmlerjem in njegovimi pooblaščenci. Buffarini stoji v izjavah, v besedah, z Mussolinijem, vendar pa le mora upoštevati lokalne oblasti Bocna, zlasti Tolomeia, ki ima dostop do dučerja. Ti so hoteli odriniti, kot smo videli, le vodilne in nacionalno zavedne južne Tiroince; kmetov ne, zlasti še Landincev ne na noben način, saj so po jeziku vsaj bratranci Italijanov.

Kot peto skupino omenimo južne Tiroince same, optante in neoptante. Po pravici bi jih morali deliti v dve skupini, vendar tega ne mormemo, ker nimamo zadostnih virov. Pa še nekaj je, kar jih že združuje. Med optanti se zlasti 1942 začne preobrat. Vera v zmago Nemčije izgine in s tem nastaja nov položaj in novi pogledi.

V zvezi z Mussolinijem naj omenimo eno samo dejstvo, ki nam ga dokumentira le en in še ta memoarski vir (172) diplomata. Toda, ker pa gre za slovensko ozemlje, ga je treba navesti. Duče, da je hotel doseči v prid Italije korekture meje proti Paveličevi Hrvaški. Na vprašanje v Berlinu so mu takoj dali pritrdilen odgovor, toda zahtevali so v zameno Kanalsko dolino, okraj Trbiža. — Seveda je bilo s tem zagotovilo po meji na Brennerju težko omajano, in Mussolini ni mogel pristati in ni pristal.

Latour nima italijanskih dokumentov, prinaša le podatek iz nemških dokumentov, zato ne vemo, koliko je Rim podpiral bocenske prefekte, v tej dobi zlasti prefekta Podestája. Iz nemških poročil, zlasti konzula Beneja (173), zveni tu in tam podatek, da je Podesta nastopal precej avtonomno, zato se je bal, da ga Himmlerjevi ljudje pri Mussoliniju spodnesejo; Beneja samega je celo prosil, da nadrejene obvesti, kako sta vendar tesno sodelovala. — Tega Latour (l. c.) ni zadosti opazil; zdi se pa, da je utemeljena misel, da fašistično-italijanski Bocen s svojo linijo samostojno zaostruje položaj, ko hoče pridržati na zemlji zlasti Ladince in nato kmete. Naciste skuša spodnesti še ob drugih vprašanjih.

Podestá ima privatne sestanke z nemškimi partnerji, ki postanejo zato sumljivi celo Himmlerju; prav nič ne prikriva: »Javno mnenje na južnem Tirolskem se spreobrača«; od konca 1940 prihaja »streznjenje«. Tudi nemški glavni zastopnik konzul Bene mora to sam ugotoviti. Ljudje so zbegani, ker ni še določena »nova domovina«, prostor za preselitev. »Dableiber«. »Tu ostanimo«, nasprotniki opcije, gre v prvi vrsti za cerkvene ljudi, so aktivni. — In res, Podestá jih tudi ni maral, ker bi s Tolomejem rad videl, da bi ti tudi zginili. Ustavil je l. 1941 celo tednik »Volksbote«, Gamperjev list, ker je le preveč pisalo o lepi domači zemlji, o delu kmeta na njej in njegovi ljubezni. To pa je »kalilo odnose Italijanov do nemških kameradov («camerati tedeschi»)-, kot je bilo listu uradno sporočeno (174). Hkrati je končal tudi briksenski »Katoliški nedeljski list« (»Katholischer Sonntagsblatt«) iz istih razlogov. Iz Latourja (l. c. na več mestih) zvemo, kako je Buffarini posmehljivo govoril o teh južnotirolskih »preti«, — farjih bi prevedli po naše, Himmlerju in njegovim ljudem. Vsaj neki dokaz imamo tu za avtonomni nastop bocenskih lokalnih oblastnikov, ki se ne upajo opreti na duhovščino, ker ji Rim in Berlin nasprotujeta, dasi bi duhovni bili edini zavezniki. Saj je Podestá sam rad videl, sam delal in podpiral — po Beneju — propagando, da kmetje ostanejo na zemlji. Začeli so res prihajati »poklici opcije«. — Površno, naglo sestavljene pogodbe med Nemčijo in Italijo tega primera niso predvidevale. Himmler je zagovarjal »dolžnost« opcije za vsakega volksdeutscherja, Italijani zlasti Podestá — za Tolomeiem — pa o dolžnosti niso hoteli nič vedeti. Ne vemo, koliko drži, že jeseni 1940, je Podestá trdil, da ima 50.000 preklicev opcije (175).

Večina optantov južne Tirolske pa je še vedno živela — ob nemških zmagah 1940—1941 — v iluziji: po zmagoviti vojni pride tako aneksija južne Tirolske. Še pisma so odpošiljali Hitlerju v tem smislu (176).

Položaj se je na Južnem Tirolskem v dobro Nemcev — optantov deloma zboljšal: dobili so spet nemške šole, organizacije, nacistične seveda, so zaživele. Literatura je prihajala. Ali morali so sprejeti tudi nove dolžnosti, zlasti dolžnost služiti z orožjem.

Do 1943 so južni Tirolci dali 16.500 »mož«, bili so večinoma mladi fantje, za Hitlerjevo vojsko. V letih 1940/41, ko je navdušenje bilo na vrhuncu in »zmaga v dosegu roke«, se je prijavilo največ prostovoljcev; v letu 1942 pa jih je od 14.000 potrjenih, odšlo pod orožje le 3.500. Večinoma je ob pomoči vplivnih oseb in z vse mogočnimi razlogi dosegla odgoditev. V SS

oddelke »Tirolca ni bilo mogoče zvabiti«, »čakal je na povelje za vojsko . . . , potem je bil kar dober vojak«, je poročalo uradno nacistično poročilo (177). Vpliv verske vzgoje je bil pri mladem Tirolcu močan, zato SS ni vlekla.

Že 1943. pa po poročilih nacistov samih zveemo, da bo treba »južne Tirolce prebuditi« (178). Južnotirolski nacistični vodja Peter Hofer, se trudi, da bi dobil nove prijave za vojsko ter delovno silo za Nemčijo. Oglasi se bivši poslanec južne Tirolske v Rimu Reuth-Nicolussi. Ta je že pri SS kot »Untersturmfürere« in propagira za SS oddelke; mož je dom zapustil in šel v emigracijo v Avstrijo. Edini primer, za katerega zveemo, da je vodilni južni Tirolec, ki je pred 1930 zapustil zemljo, postal odkrit nacist.

Že aprila 1943 od 9.043 vpoklicanih južnih Tirolcev slaba desetina (836) ni hotela v Nemčijo; zatekli so se k preklicu opcije. In prefekt Podestá jim je šel na roko. Še več.

Da bi pridobil gorske kmete, je Podestá poskrbel znižanje socialnih dajatev. Kar 37 milijonov je nakazal za stanovanjski fond; in to takrat ko bi hiše optantov morale postati prazne, in niso fašisti vedeli, koga bi vanje naselili.

Latour poroča o vsem tem pod naslovom »Podestá triumphans«. Nacisti besne. Peter Hofer se pritožuje pri Himmlerju. Še sam minitser za kulturo Bottai je prišel pri nacistih v nemilost, govoril je o nekem »naravnem parku« in pel slavo celo cerkvenim zvonovom južne Tirolske.

Napetost se je od 1942 ves čas kazala. Nemci so se pritoževali pri Buf-fariniju nad italijanskimi oblastniki v Bocnu; tudi glede preklica opcije. Ta jih je tolažil, da o preselitvi »odloča le duče«. Podestá pa je na svojih sestankih nacističnim veljakom jasno dopovedal: »Totalen odhod, prav, ve-lja za Nemce, toda Ladinci niso Nemci«. Glede vpoklicanih južnih Tirolcev, ki niso hoteli v Nemčijo, pa je zopet mirno zagovarjal načelo: Zavezniki smo, služili bodo pač v italijanski vojski. — Drži, toda v Italiji vpoklici niso šli tako v širino kot v Nemčiji. In še je branil celo iz Nemčije prebe-gle preseljence. Mnogi so prišli na dopust in se niso hoteli več vrniti. Vse to je spodnašalo vero v Nemčijo pri optantih samih, ki so še čakali na pre-selitev.

Glede preselitve same moramo tu omeniti tudi formalni preokret. V problem preselitve je posegel namreč zunanji minister Ribbentrop. Ko je namreč videl, da se ne bo dala izpeljati do konca leta 1942., je že maja 1942 (sestanek Hitler-Mussolini v Salzburgu 29. 4. — 2. 5. 1942), predlagal podaljšanje termina za eno leto: 31. dec. 1943. Ciano se je spretno obotav-ljal, češ da se boji javnega mnjenja; v Italiji se govori o slabem ravnanju z italijanskimi delavci v rajhu itd.

Začela so se mimo Himmlerja diplomatska pogajanja, ki so se končala konec julija (23. 7. 1942) z »volk sit, koza cela«, bi rekli. Ugotovili so, da preselitve ni mogoče končati — do konca 1942. — da jih med vojno po možnosti pa nadaljujejo. Termin pa so le postavili: 31. 12. 1942 (179).

Himmlerju ni bilo prav, da so ga obšli. Latour (l. c.) ne pove, mirno pa lahko ugotovimo na posledicah, da so Himmlerjevi ljudje dobro vedeli, kje so glavni krivci: v Bocnu, zato je treba »spodnesti zlasti prefekta Pode-stá« (180). V zimi 1942/43 se je začel boj. Kakšen je bil položaj na frontah,

vemo: Stalingrad je metal vedno večjo senco prek Nemčije in Evrope. El Almein prek Italije. Tu je bil položaj zelo zelo kritičen. Šlo ni za Italijo, šlo je prvi vrsti za fašizem, za Mussolinija samega. Njegova rešitev, to je vedel sam, je v tem času postajal vedno bolj Hitler. Zato so pač morali zginiti vsi, ki so bili Berlinu neljubi (181).

Začetek leta 1943 se začena s spremembo vlade in vrhovnega poveljstva. Odmevi se čutijo tudi navzdol v pokrajinah. Ciano zapusti zunanje ministrstvo, Buffarini gre prav tako (5. 2. 1943). Prefekt Bocna Podestá je premeščen na Reko. Ko se je poslavljaj v svoji dosedanji funkciji od dučaja, mu je poklonil še svoje delo, ki ga je dokončal z Vincenzo Filipponi, kar tri zvezke dokumentov o Ladincih sta zbrala. (*«Alto Adige» — Alcuni documenti del passato — Bergamo 1943*). Branila sta staro Tolomejevo tezo. Izzvala še zadnji srd nacističnih krogov. Celó na diplomatsko demaršo so pritiskali toda politična situacija, kritična situacija, v kateri je bil sam duče, jo je odsvetovala. Sporazumno z Fr. Hoferjem, vodjo severne Tirolske je bilo sklenjeno, da SS ustanovi *«Ahnenerbe»* izda kot odgovor svojo znanstveno zbirko dokumentov. Čas jo je preprečil.

Novi prefekt Bocna je bil uradnik, opravljaj jo je, kot je moral. Ob strani mu je stal podprefekt Tridentinec Meneguzzer, ki pa je trdno stal na Tolomejevi liniji v obrambi italijanstva Ladincev; pesem se je nadaljevala, dasi ne več tako v *«forte»* samo v *«pianissimo»*.

V takih razmerah je južna Tirolska pričakala padec Mussolinija in z njim fašizma. Ne bi podajali podrobnega poteka. Berlin je bil presenečen zaradi naglice, kako se je to odigralo 24.—25. julija 1943: veliki fašistični svet sprejme nezaupnico dučuju. Duče jo sprejme, dasi to ni bilo fašistično, ker upa, da mu bo kralj odobril spremembo vlade. Kralj pa zahteva odstop in Mussolini je nato aretiran. Vse je bilo tako nefašistično, kar povsem demokratično kot na zahodu.

V Berlinu so vedeli, da se nekaj plete. Maršal Rommel je imel svoj štab v Münchnu in čakal samo Hitlerjevih povelj. Latour (180) prinaša po dokumentiranih zapiskih poročilo o sestanku 29. 7. 1943 v Innsbrucku, na katerem zahteva Hofer, tirolski gaulajter, vkorakanje nemških čet *«čez Brenner»*. Rommel pa odgovarja, da je *«treba čakati»*; gre za politične obzirnosti in nujnosti. Dva dni nato se je Hitler odločil in 44. pehotna divizija *«Hoch- und Deutschmeister»* — ime je nosila po avstrijski enoti, ki se je 1848 borila in odlikovala v zgornji Italiji — je vkorakala na južno Tirolsko. Vojaki so bili Avstrijci in Bavarci. Kako so jih južni Tirolci sprejeli si po vsem tu rečenem, lahko mislimo.

Italijanski protest je zavrtnjen, češ, gre za enoto, ki gre na fronto. Enota je pa ostala. In Južni Tirolci so bili tega še bolj veseli; z malimi izjemami. Novi predsednik italijanske vlade maršal Badoglio (tepen 1917. od Avstrijcev in Nemcev pri Kobaridu) je sicer zagotavljal, da se vojna nadaljuje. Novi zunanji minister Guariglia (182) je Ribbentropa o tem pričeval na sestanku v Trbižu 6. 8. 1943. Nihče mu ni verjel.

Dne 8. 9. 1943 je Italija podpisala brezpogojno kapitulacijo; pet dni poprej je ob 49. diviziji na južnem Tirolskem stala še enota SS Leibstandarte *«A. Hitler»*. Zjutraj 9. 9. so dobili ukaz razorožiti italijansko vojsko

in zvečer je bilo to povsem opravljeno, dasi je med Bocnom in Verono stalo 60.000 italijanskih vojakov (183).

Fr. Hoffer prosi te dni Hitlerja samega, kot je julija Rommla, sedaj je čas, da izvedemo aneksijo južne Tirolske; Borman mu je odgovoril 11. 9. 1943: svetovni položaj zahteva, da držimo besedo, če jo je Italija (misli na kralja in Badoglija) prelomila. In glavno: potrebujemo italijansko delovno silo . . . zato nikake aneksije, še govoriti ne smemo o tem.

Kako se je te dni zadržalo južnotirolsko ljudstvo? Dostopna nemška literatura govori malo o tem . . . Italijanska, tista, ki poudarja svoj patriotizem, nacionalnost itd. (glasilo »L'Alto Adige«) omenja, do so nastopili zlasti južnotirolski mladinci (bili so že HJ, to je »Hitlerjugend«), ki so pomagali razoroževati in pošiljati italijanske vojake v vagone, na žalostno pot ujetništva, prisilnega dela, lakote . . . Da, bilo je tako.

JUŽNI TIROLCI V »ALPENPORLAND«

Kot uvod podajmo razpoloženje firerja, A. Hitlerja, ob padcu Mussolinija, glede južne Tirolske. O tem imamo zapiske iz Hitlerjevega štaba (184).

Ko je zvedel za Mussolinijev padeč, je že 25. 7. 1943 ob pretresu »večernega položaja« zaukazal: Bataljon iz Innsbrucka se mora »pod vsakim pogojem in takoj polastiti prehodov«, Brennerja. — Generali imajo pomisleke.

V razgovoru ponoči 26. 7. Enotam, ki gredo na prelaze, dajte tigre — tanke, »če bo treba zdrobiti nekaj bunkerjev« . . . Jodl ima težave ob tem; Hitler meni, da je pač tankov zadosti. »In še na Kranjsko je treba iti . . . tudi tanke »pantherje« naj dobe te čete.«

Opoldne 26. 7. 1943 poseže vmes Himmler s pripombo, da je treba južne Tirolce dvigniti v upor. Na Hitlerjevo začudenje, saj so vendar vsi vpoklicani, ga policijski vrhovni gospodar potolaži: »Še imamo moče . . .« Himmler pa je računal z lažjim vstopom v Italijo čez Ljubljano in Trbiž kot pa iz Francije.

Prehod čez Brenner je bila res formalnost. Odkar je namreč Mussolini sprejel Hitlerjevo pomoč za Libijo, bilo je v Berchtesgadnu 1941, so nemške čete prihajale čez mejo brez težav; le obvestiti je bilo treba vrhovno ital. poveljstvo (Commando supremo).

26. 7. opoldne pretresejo položaj ob navzočnosti Rommla. Ta molči, le »važnost Soče omeni«, kjer se je že boril l. 1917, pri prodoru Tolmin-Kobarid.

Videli smo že, kako je Rommel nastopal s Hoferjem v Innsbrucku. F. Hofer je zahteval tedaj definitivno zasebno južne Tirolske, ki je Rommel še ni mogel izvesti . . . Nato pa so čete le šle čez mejo.

Z 8. septembrom pa padejo vse ovire za zasedbo južne Tirolske. Edina ovira je rešeni Mussolini s svojo novo fašistično vlado in novo republiko. Goebels (185) (Dnevnik, 3. 9., 11. 9. in 13. 9. 1943 in 16. 9. 1943) to jasno pove, če analiziramo njegove zapiske: Dokler ni bilo dučerja, bi Nemčija v

Italiji lahko napravila »tabula rasa«, počistila bi mizo. »Hitler precenjuje zmožnosti dučerja«. Nato pa: »Hitler je razočaran nad njim«. Skratka politični in vojaški ukrepi so obveljali in svet je 27. 9. 1943 zvedel, da so dobili pravno formulacijo. Na ozemlju Slovenije—Julijske krajine—Istre je bila ustanovljena »operacijska cona Jadransko primorje«, ki naj drži vzhodna vrata Italije, z visokim komisarjem Rainerjem. Ob bremenskih vratih pa »operacijska cona Alpenvorland«, ki je obsegala province Bocen, Trento, Belluno. Te so dobile nove prefekte: Bocen nacističnega voditelja južnih Tirolcev Petra Hoferja. Trident prvič po l. 1918, kot malo škodoželjno omenjajo južnotirolske publikacije (186), Tridentinca dr. Fr. Bertolinija. Dotlej so bili prefekti iz kraljestva. Iz istih virov pa zvemo, da so v »Alpenvorland« vključili celo sedem pravih italijanskih občin, »sette comuni«, kjer so še bile nemške naselbine. — Res je, da se je »Alpenvorland« imenoval operacijska cona in prav tako »Jadransko primorje«; res je, da je Hitler v naslednjem letu večkrat zagotovil Mussoliniju, da je to del italijanske suverene države; že 9. 10. 1943 je nemška vlada uradno zanikala zavezniške glasove, da gre za aneksijske namene. Vseh teh zagotovil pa ni nihče vzel resno; ne južni Tirolci ne Italijani in najbrž tudi Nemci ne. Po zmagi bo to Nemčija.

Latour (187), ki je v svoji knjigi to obdobje obdelal na kratko, trdi da je bil Rainer bolj »eleganten in diplomatski« v svojih potezah v primeri s Hoferjem.

Lahko dodamo pripombo, da je Rainer moral biti bolj diplomatski zaradi objektivnih vzrokov; njegova cona je zajela več dežel s kar tremi narodi, če Furlane kot ljudstvo ne omenjamo. Hoferjev »Alpenvorland« je v veliki večini obsegal samo bivšo Tirolsko s Tridentom — stare avstrijske pokrajine.

Fr. Hofer je takoj izvedel »totalno mobilizacijo južnih Tirolcev«; že 9. septembra so mnogi nastopili kot pomožna policija. Organiziral je nato domobranstvo pod imenom »Selbstschutz« (samoobramba). Priključitev teh čet k severnotirolski organizaciji »Standeschützen« mu je preprečil Himmler. Obergruppenführer Wolf je dobil ukaz, da organizira v južni Tirolski policijski SS polk »Bozen«, preostali »Selbstschutz« pa je prišel pod kontrolo SS. Ti mobiliziranci so nosili na rokavu le trak z napisom: Prefektura Bocen. Ni bilo ne mrtvaških glav ne črnih uniform, SS si je že skrhalo zobe. Sicer pa je pokrajinski vodja Tirolske kot visoki komisar »Alpenvorlanda« južno Tirolsko kar najtesneje povezal s severno Tirolsko. V fašističnem duhu pisani nemški list »Bozener Tag« je zatrl in novi list »Alpenzeitung« povezal tesno s »Innsbrucker Nachrichten«. Italijanski pisani list »Provincia di Bolzano« je tudi prepovedal. V upravi in pri sodnih zadevah, to velja zlasti za »posebna sodišča«, je uveljavil nemški pravni red. Prepovedal je fašistično stranko, odpravil potne liste za prehod čez Brenner, in celo postavil carinsko kontrolo na stari avstro-italijanski meji. Prepovedal je beguncem, zlasti iz zbombardiranih italijanskih mest, dostop v svojo cono. Vse šole Bocenske province, tudi v »Unterlandu«, v spornem ozemlju do Salurna, ki ga je zopet podredil Bocnu, so postale nemške (188). Nimamo vzroka, da ne bi verjeli, da so samo nekateri napisi trgovin, ulic,

cest še ostali italijanski. Večina južnih Tirolcev je upala »Če zmaga Hitler, smo pač Nemci pod Nemčijo, če ta propade, smo Nemci pod novo Avstrijo« (189).

Nič čudnega, če je decembra 1943. Petru Hoferju — umrl je ob bombnem napadu — sledil kot prefekt Bocna za Nemce Hoferjev »Stathalter« — namestnik, dr. Karl Tinzl, ki ni bil nacist. Rekli smo, da ne vemo, koliko je bil soudeležen pri akciji proti opciji. Nasprotnike te, tako duhovna Rudolfa Poscha, urednika »Dolomiten«, ki je z 9. 9. 1943 prenehal izhajati in njegovega sodelavca dr. Friedla Volgerja, so nacisti prek raznih postaj odgnali v taborišče Dachau.

V Firenze se je pred njimi umaknil urednik bivšega tednika »Volksbote« Mihael Gamper (190). Tu je v imenu »domovine zvestih Tirolcev« — »Heimattreuen Südtiroler« vse leto pripravljajl obširno spomenico o južni Tirolski (tekst, dasi ne v celoti, daje isti vir) s številnimi aneksi, ki so zakrožene spomenice za sebe. Gradil je na zgodovinskih dejstvih in dokumentih, nekatere teh mu je, ne da bi bil vedel, zakaj gre, priskrbel celo nasprotnik Tirolcev prof. Carlo Battisti. — Gamper dokazuje nemštvo dežele med Salurnom in Brennerjem in predlaga združitev južne Tirolske s Tirolsko v »novi Avstriji«. Spomenico je konec 1944 v Rimu razdelil zavezniškim vojaškim oblastem.

Gamper verjame v legalnost. Stoji na istem stališču kot so predstavniki južnih Tirolcev stalj v dobi parlamentarne in fašistične Italije. Verjame v mednarodni pravni red, ki se bo nujno uveljavil, in mora se tudi za južne Tirolce po vojni. Tirolci so l. 1919 po krivici prišli pod Italijo. Krivica jih je tepla pod parlamentarno Italijo, pod fašizmom. Po krivici, prisiljeni so optirali za rajh. — Nikjer pa ne more navesti, kaj so Tirolci sami napravili proti tej krivici. Vdali so se ji, sprejeli in ji — radi ali neradi — služili. Tirolci od francoske okupacije dalje niso poznali več duha upora, kvečjemu odpora. Služili so sedaj Hitlerju . . . 25.000, da jih je bilo vpoklicanih v vojsko, 5.000 da jih je padlo, navaja zbornik »Südtirol« (191), izdan v obrambo južnih Tirolcev. Za dvaintrideset južnih Tirolcev, vojakov, ki so jih rimski partizani napadli in pobili 23. marca 1944 v Via Rasella, je nato padlo 335 Italijanov, zapornikov in talcev v Ardeatinskih kamnolomih — Fosse Ardeatine (192). Bili so tudi Tirolci pri 188 diviziji, ki se je 1944 udeležila čistk proti primorskim partizanom itd. Bil je SS Bozen, ki se je še zadnje dni aprila 1945 podil za našimi partizani v Benečiji in na Tolminskem.

Samo 21 mrtvih žrtev antinacistov iz južne Tirolske navaja »Südtirol« (192); od teh jih je tretjina padla šele 1945. In 166 južnih Tirolcev je bilo v taboriščih, 140 pa v nacističnih zaporih.

Odporniške skupine na južnem Tirolskem so bile povezane v »Andreas Hofer Bund«. Našle so stik tudi z avstrijsko rezistenco (194). Šlo je za posameznike, velikanska večina južnih Tirolcev pa je lojalno služila pod visokim komisarjem Hoferjem in pod njegovim namestnikom dr. Tinzlom ter dala za rajh svoje žrtve: 5000 mrtvih na frontah, 1500 invalidov, 3000 vdov in sirot.

Š eno »antinacistično akcijo« omenjajo kot svojo »zaslugo« vodilni krogi Južne Tirolske. Da so rešili 138 mož, žena iz rok gestapa, jim ohr-

nili življenje, sa se je Hofer obotavljal, ali naj jih da postreliti ali pa zadrži kot talce (196). Med temi ljudmi so bili bivši vodilni ljudje evropskega slovesa: grški maršal Papagos, bivši franc. ministrski predsednik L. Blum z ženo, avstrijski kancler Schuschnigg z ženo in hčerjo, general Halderer in še nečak Churchilla in nečak Molotova itd.

Rešitev teh zapornikov — talcev je potekala že po podpisu brezpogojne kapitulacije, in sicer ob pomoči nemške vojske in južnotirolske policijske enote proti zagrizenim gestapovcem. Tako je to že bila pravzaprav »legalna« akcija, v duhu kapitulacije. Spor z italijansko rezistenco, ki naj bi sodelovala pri rešitvi, je postranskega pomena. Italijanski partizani so posegli vmes, ko so zaporniki že bili varni pred gestapovci. Gre res za »smešne prepire v poplavi literature ob koncu vojne«, kot piše resen tirolski list.

Oboroženega odpora proti nacizmu južni Tirolci niso poznali. Niti pravega odkritega političnega odpora ne. Pač pa je italijanska rezistenca ob organizaciji CLN Bolzano — Bocen le spravila na noge v tridentinski Val di Fiemme — Flemstal brigado »Cesare Battisti«. Ta je pritegnila tudi avtohtone Tridentince. Stela v svojih vrstah delavce, uradnike, bivše oficirje, priseljene Italijane Bocna. Nimamo popolnega pregleda (197) le podatke časopisov. Dala pa je številne žrtve: padle, umrle v taboriščih Nemčije, mnoge zapornike; tudi tridentinska duhovščina je sodelovala. Mnogi med njimi so spoznali taborišče Bocen.

Bilo je prehodno taborišče za antifašiste in antinaciste, ki so bili na potu iz Italije v nemška taborišča. Toda za domačine tudi mučilnica. Visoki komisar Fr. Hofer je imel zadosti sil, tudi domačih južnotirolskih policistov »Schutzbunda«, da je zatrl vsakršen resen odpor, sodi Latour (198), zato je rezistenca imela težak teren in neugodno situacijo.

Južna Tirolska je bila mirna, tako mirna, da so tja evakuirali urade ministrstev iz Nemčije, kot piše Latour. Tu ni bilo tabel z napisom: Achtung Bandengebiet — Pozor teritorij banditov, kot so stale v jadranski operacijski coni, kjer so vse narodnosti prispevale svoj delež v partizanskem boju, največ še Slovenci in istrski Hrvatje; manj italijanski Garibaldinci in Ozopovci. Rainerjeva diplomacija ni tu mogla dosti pomagati (glej Latourjevo opombo zgoraj), moral se je predvsem bojevati.

V južnotirolskih hotelih, bili so številni, so našli prostore številni štabi fronte v Italiji. Zadnje čase 1945 celo nemško glavno poveljstvo na italijanski fronti.

Že od januarja 1945 se je Himmlerjev odposlanec v Kesselringovem glavnem štabu SS Obergruppenführer Wolf začel na skrivaj pogajati z zahodnimi zavezniki prek Allena Dullasa v Švici za kapitulacijo. Za njim je stal tudi nemški poslanik pri Mussoliniju Rahn. In pridružil se je tudi, toda samo v ozadju, visoki komisar Fr. Hofer, ki bi moral iz južne Tirolske in Tirolske napraviti zadnjo trdnjavo odpora. Hofer pa je bil drugih misli (199): »Vojna je izgubljena . . . Alpska trdnjava . . . ? Če pride Hitler sam . . . , sem ga pripravljen oddati v norišnico«.

Težko je danes reči, koliko so utemeljene sodbe nekaterih italijanskih listov (200) in tudi prvega italijanskega prefekta v Bocnu De Angelisa (201) da je visoki komisar Fr. Hofer imel stike z »domovini zvestimi Tirolci«, z

»Andreas Hofer Bundom« prek nekaterih višjih oficirjev in si prizadeval, da bi južna Tirolska skupaj s severno Tirolsko prišla pod Avstrijo. — Je pa verjetno, saj je tudi visoki komisar Rainer vsaj na Koroškem predal svojo oblast antinacistom. Isti Bruno de Angelis pripoveduje (202) kako je kot zastopnik generala Luigi Masinija (Fiore), poveljnika partizanske divizije »Fiamme Verdi«, le prisilil Wolfa in generala Vietinghoffa, Kesselringovega naslednika, ko sta že podpisala kapitulacijo nemške vojne sile, da sta 3. maja 1945 podpisala še dokument, s katerim prevzame »upravo teritorija do Brennerja, dr. Bruno de Angelis, vojaški delegat prostovoljnih formacij za Zgornje Poadižje, v imenu CLN (Comitato nazionale di liberazione), ki predstavlja italijansko vlado« (glej faksimile dokumenta prav tam — 202).

Bilo je v Meranu, navzoči so bili tudi dr. Tinzl in drugi predstavniki južnih Tirolcev. De Angelis je izrekel na njihov račun ostre besede: »Da jim vse to ni ugajalo, da so krakali kot krokarji, zmerjali in protestirali. Toda Wolf jih je kratko utišal«. Za njim so stali drugi generali... — Wolf je pač vedel: južna Tirolska je del suverene Italije... Tako je Hitler uradno vedno trdil.

Dne 4. maja 1945, ko so s severa, čez Brenner, prišle prve zavezniške motorizirane patrulje iz armade generala Pattona, jih je z bocenske prefektore že pozdravljala italijanska trikolora.

KONEC

Ze 8. maja 1945 so južni Tirolci ustanovili svojo »Südtiroler Volkspartei« — Južnotirolsko ljudsko stranko. Tretja točka njenega programa je govorila: »Pooblašča svoje zastopnike ob izključitvi vsakršne ilegalne metode, da zastopajo pravico južnotirolskega ljudstva pri zavezniških oblasteh izvesti samoodločbo« (203).

»Samoodločba, ni bila utopiija«... piše isti avtor Ritschel in dodaja, da je stranka 21. septembra 1945 štela 50.000 vpisanih članov... V boj je stopila nova vlada republike Avstrije in zahtevala plebiscit za južno Tirolsko. Z. Vallini in P. Alatri dajeta kratek historiat (204) in citirata glasilo KPI »Rinascito«, ki pravi: »Na osnovi plebiscita bi bila južna Tirolska (piše Zgornje Poadižje) za nas izgubljena... v splošnem pa je nacionalni interes odločilen, da obdržimo strateško obrambno črto italijanstva proti germanstvu na Brennerju«. Tako je pisalo glasilo KPI, iste KPI, ki je na lionskem kongresu tudi za nemško manjšino zahtevala pravico samoodločbe. Je upravičena sedaj negacija samoodločbe?

Upravičena, če pomislimo še enkrat, kakšno je bilo stališče južnih Tirolcev od 1900 dalje.

Pred prvo svetovno vojno se tudi oni upirajo zahtevi italijanskih Tridentincev po avtonomiji.

Med prvo svetovno vojno res branijo svojo zemljo pred vpadom italijanskih čet, toda v tistem starem patriotskem duhu vdanosti Avstriji in monarhu, ki duši in je dušil kakršnokoli reorganizacijo Avstrije v federativno državo narodov. — Omenili smo južnotirolske šovinistične — impe-

rialistične izpade proti Italiji, ko so še poleti 1918. zahtevali aneksijo italijanskih ozemelj.

Pod fašizmom južni Tirolci niso antifašisti, odrešitev čakajo v avstro-fašizmu Dollfusa in Schuschnigga. Pod nacizem zapadejo brez pravega odpora opciji za rajh in zvesto služijo Hitlerju . . .

Ne samo da ne najdemo pri njih nikakšnega resnega aktivnega odpora proti fašizmu, kar jim je Claus Gatterer (l. c.), sam južni Tirolec, očital, ne najdemo ga nato tudi proti nacizmu, in kar je najvažnejše pri južnih Tirolcih ne najdemo nikakšnega kritičnega odnosa do preteklosti. »Domo-tožje po preteklosti«, to je duh, ki jih preveva. Živijo v tradicijah, šegah in običajih preteklosti. Spomin Andreja Hofferja, spomin njihove zvestobe Avstriji živi. Pišejo in govore o bojih zvestih tirolskih »kajzerjegov«¹¹⁶ proti Italiji leta 1848, 1859, 1866, 1915 do 1918. Na vso preteklost gledajo nekritično . . . Zahtevati iz tega duha in duševnega razpoloženja, s te politične platforme pravico do samoodločbe, pomeni — in to je izjava KPI jasno povedala — dovoliti južnim Tirolcem, da ob prvi zgodovinski priložnosti kot pokorni državljani, kot zvesti, hrabri vojaki spet pomnože vrste napadalnega nemštva, zlasti še, če se republika Avstrija tudi zdaj ne bi znala afirmirati, kot se ni znala v letih 1918—1938.

Kako rešiti sožitje Italijanov in južnih Tirolcev, ko gre za tako različno »mentaliteto med severnjaki Nemci in južniki Italijani, saj bi to zadoščalo za konflikt dveh civilizacij, dveh kultur«, kot so pravilno zaznali celo italijanski šovinisti (205) to je vprašanje, ki ga je ponovno postavilo leta 1945.

OPOMBE

- ¹¹⁶ Südtirol — zbornik, str. 40—42.
¹¹⁷ Tednik »Furche« — Wien 26. 3. 1966; XXII, št. 13, str. 3—4, Claus
¹¹⁸ Glej Primorski dnevnik — Trst, 19. 6. 1966, XXII., št. 144, str. 1.
¹¹⁹ I. Juvančič, KPI in slovensko narodnostno vprašanje, glej prej.
¹²⁰ E. Vallini — P. Alatri, l. c., str. 90 dalje.
¹²¹ V »Stato operario« — Paris 1930, št. 8.
¹²² Hitlers zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahre 1928, Stuttgart 1961. Zlasti XV — zadnje pogl.: Nemčija in Italija. O južni Tirolski še str. 180 do 188, str. 192.
¹²³ Glej zlasti: F. Catalano, l. c., in Chabod, l. c.
¹²⁴ Conrad F. Latour, Südtirol, str. 20.
¹²⁵ C. Ciano, Diario — Izdano 1948, 4. izdaja — Dnevnik 3. 4. 1938.
¹²⁶ Fr. Catalano, l. c., str. 239 dalje.
¹²⁷ Več glej: Conrad F. Latour, l. c., str. 56.
¹²⁸ Conrad F. Latour, l. c., str. 34—35.
¹²⁹ H. Miehsler, Südtirol als Völkerrechtsproblem, Graz-Wien 1962, str. 148.
¹³⁰ Npr. zbornik Südtirol, str. 456.
¹³¹ M. Toscano, L'originel del patto d'acciaio — Rivista di studi politici internazionali — Firenze 1948, str. 102.
¹³² Conrad F. Latour, l. c., str. 44; H. Miehsler, l. c., str. 148—151.
¹³³ C. F. Latour, l. c., str. 65.
¹³⁴ H. Ritschel, l. c., str. 94.
¹³⁵ Leonardo Simoni, Berlin Ambassade d'Italie. Paris 1947, pod 10. 12. 1939.
¹³⁶ Fr. Catalano, l. c.

- 137 C. F. Latour, I. c., str. 65—67.
 138 C. F. Latour, I. c., str. 68.
 139 C. F. Latour, I. c., str. 79—70.
 140 C. F. Latour, I. c., str. 70.
 141 H. Ritschel, I. c., str. 94.
 142 Südtirol, str. 451, pod črto.
 143 M. Gamper Festschrift, str. 122.
 144 H. Miehsler, Südtirol als Völkerrechtsproblem, Graz 1962, str. 150.
 145 H. Ritschel, I. c., str. 82—83.
 146 C. F. Latour, I. c., str. 6.
 147 C. F. Latour, I. c., str. 20.
 148 Leopoldo Sofisti (anonim) Difesa del Brennero — Male di frontiera
 Bolzano 1950, str. 17 — Za Sofistijem je najbrž skrit bivši fašist.
 149 C. F. Latour, I. c., str. 35.
 150 C. F. Latour, I. c., str. 23.
 151 Festschrift M. Gamper, str. 121—122, kjer piše M. Gamper sam.
 152 Prav tam, str. 86.
 153 C. F. Latour, I. c., str. 58—59.
 154 C. F. Latour, I. c., str. 68.
 155 U. von Hassel, Vom anderen Deutschland, Zürich 1948, str. 50—51,
 str. 187.
 156 Die deutschen Sprachinseln in Trentino und Oberitalien-Bozen,
 str. 45.
 157 Isti, str. 55—56.
 158 T. Zorn, ocena C. F. Latourievega dela v Prispevki za zgodovino de-
 lavskega gibanja, IZDG, Ljubljana 1963, št. 1—2, str. 211 dalje.
 159 P. Alatri in E. Vallini, I. c., str. 115.
 160 C. F. Latour, I. c., str. 20.
 161 Tednik »Tempo«, 6. 7. 1966 — XXVIII., št. 27, str. 26, članek —
 M. Pellegrinotti, Il caceriere di Ciano. Nadaljevanje 13. 7., št. 28, str. 20.
 162 C. F. Latour, I. c., str. 73.
 163 C. F. Latour, I. c., str. 74—77.
 164 Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941—1942, izdaja
 Henry Picker, Bonn 1951; zapis pod 2. 7. 1942.
 165 O tem I. Juvančič. Ital. okupator v Ljubljani 1941—1943. Prispevki
 IZDG, Ljubljana 1963, št. 1—2.
 166 C. F. Latour, I. c., str. 74.
 167 H. Miehsler, I. c., str. 151.
 168 Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941 do
 1945, rokopis str. 397—400. — Hvala avtorju za podatke.
 169 Glej pod 157. T. Zorn je v oceni dal vse naše dostopne podatke.
 170 C. F. Latour, I. c., str. 77—86.
 171 Ugo Cavallero, Comando Supremo Diario 1940—1943, Bologna 1948.
 172 Glej 134, Simoni, I. c., zapis pod 11. 8. 1941.
 173 C. F. Latour, I. c., 79—82.
 174 Festschrift M. Gamperer, str. 90.
 175 C. F. Latour, I. c., str. 81.
 176 C. F. Latour, I. c., str. 82—83.
 177 C. F. Latour, I. c., str. 88—89.
 178 C. F. Latour, I. c., str. 89 dalje; in še 103 in naslednje.
 179 C. F. Latour, I. c., str. 95.
 180 C. F. Latour, I. c., str. 111.
 181 F. Catalano, I. c., str. 231—232.
 182 A. Guariglia, Ricordi, Napoli 1950.
 183 C. F. Latour, I. c., str. 111, 114—115.
 184 Lagebesprechungen im Führerhauptquartier — Hitlerjeve vojaške
 konference 1942—1945, Uvod — opombe Helmut Heiber, 1963, str. 160—181.
 185 J. Goebels, Tajni dnevnik, Maribor 1958.

- ¹⁸⁶ Ritschel, l. c., str. 104—105.
- ¹⁸⁷ C. F. Latour, l. c., str. 118 dalje.
- ¹⁸⁸ Enzo Colotti, L'Amministrazione Tedesca dell'Italia occupata 1943 do 1945, Milano 1963.
- ¹⁸⁹ C. F. Latour, l. c., 120.
- ¹⁹⁰ Festschrift M. Gamper, str. 90 in 106—127.
- ¹⁹¹ Zbornik »Südtirol«, str. 461.
- ¹⁹² Več glej F. Catalano, l. c., str. 469.
- ¹⁹³ Südtirol, str. 462.
- ¹⁹⁴ Otto Molden, Der Ruf des Gewissens — Der österreichische Freiheitskampf 1938—1954, Wien-München 1958.
- ¹⁹⁵ Südtirol, str. 244—250.
- ¹⁹⁶ Ritschel, l. c., str. 105—107. Dolomiten, 30. 4. 1965, str. 3. Südtirol Wirtschaftszeitung, 23. 4. 1965, v polemiki z »Alto Adige«.
- ¹⁹⁷ L'Alto Adige, 29. 4., 4. 5. in 19. 5. 1965.
- ¹⁹⁸ C. F. Latour, l. c., str. 123.
- ¹⁹⁹ C. F. Latour, l. c., str. 124.
- ²⁰⁰ L'Alto Adige, 19. 5. 1963.
- ²⁰¹ Ferruccio Lanfranchi, Le resa degli ottocentomila, Rizzoli 1948.
- ²⁰² L'Alto Adige, 19. 5. 1965, str. 3, Le manovre per staccare l' Alto Adige dall'Italia — Gen. Luigi Masini poveljnik partizanske divizije »Fiamme verdi« (bila je monarhistično usmerjena) je 1942/43 poveljeval alpski brigadi v Kobaridu (danes je poslanec rimskega parlamenta, izvoljen na listi socialistov). Z Masinijem je za NOB držala zveze Ilka Devetak, poročena z ital. generalom Riccardom in Bignanijem; bil je pri div. »Folgore« in že 1943 ujet v Afriki. (Primorski dnevnik 7. 7. 1963, št. 3.) Masini je sept. 1943 v zahodni Benečiji pomagal formirati prve ital. partizanske enote. Nato je prešel na zahod in bil na meji Lombardije — Južne Tirolske.
- ²⁰³ Glej npr.: Ritschel, l. c., str. 107.
- ²⁰⁴ E. Vallini — P. Alatri, l. c., str. 110—112.
- ²⁰⁵ Terre Redente e Adriatico, col. 1., str. 385.

Cirkulacijski proces¹

Karl Marx

(Iz Poglavlja o kapitalu)

Delovni proces. — Capital fixe. Delovno orodje. *Stroj*. — Capital fixe. Prestavitev delovnih sil v kapitalne sile tako v kapitalu fixe kot circulant. — Koliko *capital fixe (stroj)* ustvarja vrednost. — Lauderdale. — Stroj predpostavlja množico delavcev.

Kapital, ki konsumira sebe v sãmem procesu proizvodnje, ali capital fixe je v emfatiãnem smislu *proizvajalno sredstvo*. V širšem smislu je celotni proizvodni proces in vsak njegov moment, recimo cirkulacija — kolikor ga gledamo snovno — le proizvodjalno sredstvo za kapital, za katerega obstaja le vrednost kot samosmoter [Selbstzweck]. Snovno gledano je sama surovina proizvodjalno sredstvo za proizvod etc.

Toda doloãitev uporabne vrednosti capital fixe kot tistega, ki v procesu proizvodnje samega sebe pouãiva, je identična s tem, da bo ta uporabljen v tem procesu le kot sredstvo in sam obstaja zgolj kot agens za spremembo surovine v proizvod. Njegova uporabna vrednost kot takšnega proizvodjalnega sredstva lahko sestoji v tem, da je le tehnološki pogoj za potekanje procesa (mesto, v katerem proces proizvodnje poteka), kot pri zgradbah etc., ali da /je/ neposredni pogoj za delovanje pravih proizvodjalnih sredstev, kot vse matières instrumentales. Oboje pa je spet le snovna predpostavka za potekanje proizvodnega procesa sploh, ali za uporabo in ohranitev delovnega sredstva. To pa rabi v pravem pomenu le znotraj proizvodnje in za proizvodnjo ter nima nobene druge uporabne vrednosti.

Prvotno, ko smo opazovali prehajanje vrednosti v kapital,² je bil delovni proces enostavno privzet v kapital in po svojih snovnih pogojih, po svojem materialnem bivanju se je kapital kazal kot totalnost pogojev tega procesa in se sebi primerno razdruãeval v doloãene kvalitativno razliãne

¹ Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, ss. 582/9—594/25, 599/11 do 600/22.

² Prim., Grundrisse, ss. 205/8—224/30, oziroma prevod (B. Debenjak) tega odseka v tej reviji, 1967, št. 52, ss. 509—605 in št. 51, ss. 474—480.

dele, kot *delovni material* (to, ne surovina je pravilni in pojmovni izraz), *delovno sredstvo* in *živo delo*. Na eni strani je kapital po svojem snovnem obstoju razpadel v te tri elemente; na drugi strani je bila gibljiva enotnost kapitala *delovni proces* (ali medsebojno vstopanje teh elementov v proces), mirujoča 'enotnost pa/ proizvod. V tej obliki se kažejo snovni elementi — delovni material, delovno sredstvo in živo delo — le kot bistveni momenti samega delovnega procesa, ki si ga kapital prisvaja. Toda ta snovna stran — ali njena določitev kot uporabne vrednosti in realnega procesa — se je popolnoma razšla s svojo formalno določenostjo. V tej sami so se pokazali:

1. ti trije elementi, v katerih se prikazuje [kapital] pred menjavo z delovno zmožnostjo, pred dejanskim procesom, le kot kvantitativno različni deli kapitala samega, kot vrednostni kvanti, katerih enotnost sestavlja on sam kot vsota. Snovna oblika, uporabna vrednost, v kateri so ti različni deli eksistirali, ni nič spremenila istovrstnosti te določitve. Po formalni določitvi so se ti /elementi/ prikazovali le tako, da se je kapital kvantitativno razložil v dele;

2. znotraj samega procesa se razlikujejo gléde na obliko elementi dela in oba preostala le tako, da so bili eni določeni kot konstantne vrednosti, drugo pa kot vrednost-postavljajoče. Kolikor pa je prišla v poštev različnost kot uporabne vrednosti, snovna stran, je ostajala popolnoma zunaj formalne [44] določitve kapitala. Zdaj pa je v razliki *capital circulant* (surovina in proizvod) in *capital fixe* (delovno sredstvo) razlika elementov kot uporabnih vrednosti hkrati postavljena kot razlika kapitala kot kapitala v njegovi formalni določitvi. Medsebojno razmerje faktorjev, ki je bilo le kvantitativno, se sedaj prikazuje kot kvalitativna razlika kapitala samega in kot določujoča njegovo celotno gibanje (obrat). Delovni material in proizvod dela, nevtralna usedlina delovnega procesa, kot *surovina* in *proizvod*, tudi snovno že nista več določena kot material in proizvod dela, temveč kot uporabna vrednost kapitala samega v različnih fazah.

Dokler delovno sredstvo v pravem pomenu besede ostane delovno sredstvo, tako kot ga neposredno, zgodovinsko, kapital sprejema v svoj proces ovrednotenja, pretrpi le formalno spremembo v tem, da se zdaj ne kaže le po svoji snovni strani kot sredstvo za delo, temveč hkrati kot *capital fixe* — kot posebna oblika kapitala, ki jo določa celotni proces kapitala. Sprejeto v proizvodni proces kapitala pa preide delovno sredstvo različne metamorfoze, katerih zadnja je *stroj* ali še več, *avtomatski sistem mašinerije* (sistem mašinerije; *avtomatski* je le njegova najpopolnejša najadekvatnejša oblika in mašinerijo šele spremeni v sistem), ki ga postavlja v gibanje avtomat, gibajoča sila, ki giblje sama sebe; ta avtomat /pa/ sestoji iz številnih mehaničnih in intelektualnih organov, tako da so delavci določeni le kot njegovi zavestni člani. V stroju in še bolj v mašineriji kot avtomatskem sistemu je delovno sredstvo po svoji uporabni vrednosti, se pravi po svojem snovnem bivanju, spremenjeno v existenco in obliko, primerno *capital fixe* in kapitalu sploh, v obliko, v katero je bilo sprejeto kot neposredno delovno sredstvo v proizvodnem procesu kapitala, /in/ odpravljeno [aufgehoben] v obliko, ki jo je postavil kapital in ki kapitalu

ustreza. Stroj se v nobenem odnosu ne kaže kot delovno sredstvo posameznega delavca.³ Njegova differentia specifica ni ta, kot pri delovnem sredstvu, da posreduje dejavnost delavca na objekt; pač pa je ta dejavnost celo postavljena tako, da le še posreduje — nadzoruje delo stroja, njegovo delovanje na surovino, in ga varuje pred motnjami. Ne kot pri orodju, ki mu delavec sam s svojo spretnostjo in dejavnostjo daje dušo /beseelt/ kot organu,⁴ in rokovanje s katerim je tedaj odvisno od njegove virtuoznosti. Marveč stroj sam, ki ima spretnost in silo za delavca, je virtuoz, ki ima sam svojo dušo v mehaničnih zakonih, ki v njem delujejo, in za svoje nenehno samogibanje konsumira (kot delavec živila) premog, olje etc. (matières instrumentales). Dejavnost delavca, omejena na prazno abstrakcijo dejavnosti, je na vse strani določena in omejena z gibanjem mašinerije in ne narobe. Znanost, ki prisiljuje neožvljene člene mašinerije, da s svojo konstrukcijo delujejo po smotru kot avtomat, ne obstaja v zavesti delavca.⁵

³ Na drugem mestu Marx opisuje avtomatizirani delovni proces takole »In fact (dejansko), v proizvodnem procesu kapitala, kot se bo še bolje pokazalo pri njegovem nadaljnjem razvoju.« [Marx tu govori o t. i. prvotni akumulaciji], »je delo totalnost — kombinacija děl —, katere posamezne sestavine so si tuje, tako da celokupno delo kot totalnost ni delo [Werk] posameznega delavca, in je tudi delo [Werk] različnih delavcev skupaj samo, kolikor so kombinirani, ne da se kot kombinirajoči obnašajo drug do drugega. V njih kombinaciji se kaže to delo prav tako v službi tuje volje in tuje inteligence (Intelligenz) in pod vodstvom le-te — da ima svojo duševno (seelenhafte) enotnost zunaj sebe —, kot je v svoji materialni enotnosti podrejeno predmetni enotnosti mašinerije, capital fixe, ki kot oduševljena (beseeltes) pošast objektivira znanstveno misel in faktično tisto, kar združuje, se do delavca nikakor ne obnaša kot orodje, temveč delavec eksistira na njej kot oduševljena posamezna punktualnost, živa izolirana pritliklina. Kombinirano delo je tako na sebi kombinacija z dvojne strani; ne kombinacija kot medsebojni odnos so-delujočih delavcev, tudi ne kot njih zaobseganje (Übergreifen), bodisi nad njih posebno ali oposamljeno funkcijo, bodisi nad instrumentom dela. Če se tedaj delavec obnaša do proizvoda svojega dela kot do tujega proizvoda, je prav takšno njegovo obnašanje do kombiniranega dela kot tujega, kot [se] tudi do svojega lastnega dela [obnaša] kot do izražanja življenja, ki mu sicer pripada, ampak mu je tuje, izsiljeno, [in] ki ga zato A. Smith. etc. pojmujejo kot nadlogo, žrtev etc. Delo samo, kot tudi njegov proizvod, je negirano kot delo posebnega, oposamljenega delavca. Negirano oposamljeno delo je zdaj dejansko potrjeno družbeno ali kombinirano delo. Tako postavljeno skupnostno (gemeinschaftliche) ali kombinirano delo — tako kot dejavnost, kot tudi kot táko, ki je prešlo v mirujočo formo objekta — pa je hkrati neposredno postavljeno kot drugo dejansko eksistirajočega posameznega dela — tako kot tuja objektivnost (tuja lastnina), kot tudi (kot) tuja subjektivnost (subjektivnost kapitala). Kapital reprezentira torej tako delo kot njegov proizvod kot negiranega oposamljenega dela in zatorej lastnine oposamljenega delavca. Kapital je tedaj eksistenca družbenega dela — njegova kombinacija kot subjekta in tudi kot objekta —, toda ta eksistenca kot sama samostojno eksistirajoča nasproti svojim dejanskim momentom — torej sama kot posebna eksistenca ob tem. Torej se kapital po svoji plati prikazuje kot zaobsegajoči subjekt in lastnik tujega dela in njegovo razmerje samo je razmerje prav tako popolnega protislovja kot razmerje mezdnega dela.« Grundrisse, ss. 373/44—374/44.

⁴ Tu gre torej za Marxovo opozorilo na »idealizem« produkcijskega procesa.

⁵ V rokopisu pomota: der Arbeit namesto des Arbeiters.

temveč učinkuje nanj po stroju kot tuja moč, kot moč stroja samega. Privojitev živega dela po upredmetenem delu — ovrednotujoče sile ali dejavnosti po zase-bivajoči vrednosti —, ki leži v pojmu kapitala, je postavljena v proizvodnji, ki temelji na mašineriji, kot karakter samega proizvodnega procesa, tudi po svojih snovnih elementih in po svojem snovnem gibanju. Proizvodni proces je prenehal biti delovni proces v tem pomenu, da bi ga delo kot obvladujoča enotnost presegalo /übergreifen/. Delo se kaže marveč le kot zavestni organ, na mnogih točkah mehničnega sistema v posameznih živih delavcih; razkropljeno, subsumirano pod celokupni proces mašinerije same, samo le člen sistema, katerega enotnost ne eksistira v živih delavcih, temveč v živi (aktivni) mašineriji, ki se kaže nasproti delavčevemu posamičnemu nepomembnemu delovanju kot nasilni organizem njemu nasproti. V mašineriji stopa upredmeteno delo nasproti živemu delu v samem delovnem procesu kot moč, ki obvladuje živo delo, /moč/, ki je po svoji formi kapital kot prisvajanje živega dela. Privzetje delovnega procesa kot zgolj momenta procesa ovrednotenja kapitala je tudi po snovni strani postavljeno s spremembo delovnega sredstva v mašinerijo in živega dela v zgolj žive pritikline⁶ /Zubehör/ te mašinerije; kot sredstvo akcije mašinerije. Povečevanje produktivne sile dela in največja negacija nujnega dela je nujna tendenca kapitala, kot smo videli.⁷ Udejanjenje te tendence je sprememba delovnega sredstva v mašinerijo. V mašineriji upredmeteno delo snovno stopa nasproti živemu delu kot obvladujoča moč in kot aktivna subsumpcija živega dela podse, ne le s prisvajanjem živega dela, temveč v realnem proizvodnem procesu samem; razmerje kapitala kot vrednosti, ki si prisvaja ovrednotujočo dejavnost, je v fiksnem kapitalu, ki obstaja kot mašinerija, hkrati postavljeno kot razmerje uporabne vrednosti kapitala do uporabne vrednosti delovne zmožnosti; v mašineriji upredmetena vrednost se dalje kaže kot predpostavka, nasproti kateri ovrednotujoča sila posamezne delovne zmožnosti izginja kot neskončno majhna; s proizvodnjo v velikanskih množinah, ki je postavljena z mašinerijo, prav tako izgine na proizvodu vsak odnos do neposredne potrebe proizvajalca in torej do neposredne uporabne vrednosti; v formi, kako bo proizvod proizveden, in v razmerjih, v katerih bo proizveden, je že postavljen tako, da je proizveden le kot nosilec vrednosti in njegova uporabna vrednost [je] le kot pogoj za to. Upredmeteno delo se v mašineriji neposredno samo ne kaže le v obliki proizvoda ali proizvoda, uporabljenega kot delovno sredstvo, temveč /v obliki/ produktivne sile same. Razvoj delovnega sredstva v mašinerijo ni naključen za kapital, temveč je zgodovinsko preoblikovanje tradicionalno predanega delovnega sredstva kot kapitalu adekvatno spremenjenega. Akumulacija vrednosti in spretnosti, splošnih produktivnih sil družbenih možgan, je tako nasproti delu absorbirana v kapital in se torej kaže kot lastnost kapitala in določneje *capital fixa*, kolikor ta vrednost kot pravo pro zvaljno sredstvo vstopa v proizvodni proces. *Mašinerija* se torej kaže kot najadekvatnejša oblika *capital fixa*, in *capital fixe*, kolikor obrav-

⁶ Gr.,s. 585/18: spet ne sprejemamo domneve redakcije, ki namesto »als blosses lebendiges Zubehör«, postavlja »in blosses...«

⁷ Prim., Grundrisse, 325.

navamo kapital v njegovem odnosu do samega sebe, kot najadekvatnejša oblika kapitala sploh. Na drugi strani, kolikor je capital fixe ujet v svojem bivanju kot določena uporabna vrednota, ne ustreza pojmu kapitala, ki more biti kot vrednost ravnodušen do vsake določene oblike uporabne vrednosti in vsako izmed njih privzeti ali odvreči kot neprizadeto inkarnacija. Po tej strani, po odnosu kapitala navzven, se kaže *capital circulant* kot adekvatna oblika kapitala nasproti *capital fixu*.

Kolikor se dalje mašinerija razvija z akumulacijo družbene znanosti, produktivne sile sploh, ni v delu, temveč v kapitalu to, da se predstavlja splošno družbeno delo. Produktivna sila družbe se meri na *capital fixu*, v njem obstaja v predmetni obliki, in narobe, produktivna sila kapitala se razvija s tem spolšnim napredkom, ki si ga kapital gratis prisvaja. Tu ni mesto, da bi se spuščali v razvoj mašinerije en détail [podobno]; temveč le s splošne strani; kolikor v *capital fixu* delovno sredstvo, po svoji snovni strani, izgubi svojo neposredno obliko in snovno stopi nasproti delavcu kot kapital. Vrednost se v mašineriji kaže kot tuja zunaj njega; in živo delo /kot/ subsumirano pod samostojno delujoče upredmeteno. Delavec se kaže kot odvečen, kolikor njegove akcije ne pogaja potreba [kapitala].

[1]⁸ Popolni razvoj kapitala se dogaja šele — ali kapital je postavil sebi ustrezní način proizvodnje — brž ko delovno sredstvo ni le formalno določeno kot *capital fixe*, temveč je v svoji neposredni obliki odpravljeno in *capital fixe* nastopa znotraj proizvodnega procesa nasproti delu kot stroj; celotni proizvodni proces pa ne kot subsumiran pod neposredno spretnost delavca, temveč kot tehnološka uporaba znanosti. Datí proizvodnji znanstveni značaj [je] torej tendenca kapitala in neposredno delo [je] ponižano v zgolj moment tega procesa. Kot pri spremembi vrednosti v kapital, tako se pri približjem razvoju kapitala kaže, da po eni strani predpostavlja določeni dani zgodovinski razvoj produktivnih sil — med temi produktivnimi silami je tudi znanost —, z druge strani pa jih žene naprej in pospešuje.

Kvantitativni obseg, v katerem, in dejavnost (intenzivnost), v kateri je kapital razvit kot *capital fixe*, torej sploh kaže degree [stopnjo], v kateri je kapital razvit kot kapital, kot moč nad živim delom, in si je podredil proizvodni proces sploh. Tudi po tej plati, da izraža akumulacijo upredmetenih produktivnih sil in prav tako akumulacijo upredmetenega dela. Če pa si kapital v mašineriji in v drugih snovnih oblikah bivanja *capital fixa*, recimo železnicah etc. (na to se bomo kasneje vrnili) šele daje svoj adekvatni lik kot uporabne vrednosti znotraj proizvodnega procesa, se to sploh ne pravi, da je ta uporabna vrednost — mašinerija po sebi — kapital, ali da je njeno obstajanje kot mašinerije identično z njenim obstajanjem kot kapital; prav tako kot denar ne bi izgubil svoje uporabne vrednosti kot zlato, ko ne bi bil več *denar*. Mašinerija ne izgubi svoje uporabne vrednosti, potem ko je prenehala biti kapital. Iz tega, da je maši-

⁸ Tu se začenja zadnji, osmi zvezek tega velikega rokopisa, ki ga je Marx začel pisati konec februarja 1858. Naslov osmega rokopisa se glasi: Das Kapitel vom Kapital. (Fortsetzung), Poglavlje o Kapitalu (Nadaljevanje).

nerija najbolj ustrezna oblika uporabne vrednosti capital fixa, nikakor ne sledi, da /je/ subsumpcija /mašinerije/ pod družbeno razmerje kapitala najbolj ustrezno in zadnje družbeno proizvodno razmerje za uporabo mašinerije.

V isti meri kot kapital postavlja delovni čas — kot zgolj kvantum dela — kot edini določajoči element, v isti meri izginja neposredno delo in njegova kvantiteta kot določajoči princip proizvodnje — ustvarjanja uporabnih vrednot — in je tako kvantitativno znižano do manjše proporcije, kot se tudi kvalitativno prikazuje kot sicer nepogrešljiv, toda subalteren moment nasproti splošnemu znanstvenemu delu, tehnološki uporabi naravoslovja po eni strani, kot /proti/ splošni produktivni sili, ki izvira iz družbene razčlenjenosti: v celokupni proizvodnji in ki se kaže kot naravni dar družbenega dela (čravno [je] zgodovinski proizvod). Kapital tako dela sam za svojo razrešitev kot oblike, ki obvladuje proizvodnjo.

Ce se tako po eni strani kaže sprememba proizvodnega procesa iz enostavnega delovnega procesa v znanstveni proces, ki naravne sile podreja svoji službi in jim tako daje delovati v službi človeških potreb, kot lastnost *capital fixa* nasproti živemu delu; če se posamezno delo kot takšno sploh neha kazati kot produktivno, marveč je produktivno le v skupnih delih, ki si podreajo naravne sile, in se ta dvig neposrednega dela v družbeno kaže kot redukcija posameznega dela v neboljjenost (*Hilflosigkeit*) nasproti skupnosti (*Gemeinsamkeit*), ki je reprezentirana, koncentrirana v kapitalu; tako se po drugi strani zdaj kaže kot lastnost *capital circulant* ohranitev dela v eni panogi proizvodnje skozi *co-existing labours* [sočasno eksistirajoča dela] v drugi proizvodni panogi. V mali cirkulaciji kapital delavcu daje vnaprej mezdo, da jo ta menja za proizvode, ki so nujni za njegovo potrošnjo. Denar, ki ga je on dobil od kapitala, ima to moč le, ker se sočasno poleg njega dela; in le ker si kapital prisvaja njegova dela, mu lahko da v denarju napotilo na tuje delo. Ta menjava lastnega dela s tujim se tukaj ne kaže posredovana in pogojena s sočasno koeksistenco dela drugih, temveč kot izmena snovi kapitala; zato, da *capital circulant* obstaja. Tako so ki se odstopi delavcem, in kot lastnost *circulating capitala* sploh se kaže to, da delavec lahko med proizvodnjo opravlja izmeno snovi, ki je nujno za njegovo potrošnjo. Ne kaže se kot izmena snovi sočasnih delovnih sil, temveč s predujemom, ki ga daje kapital. Kot lastnost dela *circulating capitala*, vse sile dela transponirane v sile kapitala; v *capital fixe* produktivna sila dela (ki je postavljena zunaj in obstaja neodvisno/stvarno/ od dela); in v *capital circulant* po eni strani to, da si je delavec sam predpostavljaj pogoje za ponavljanje svojega dela, po drugi strani pa je menjava tega njegovega dela posredovana s koeksistirajočim delom drugih, (kar) se kaže tako, da kapital delavcu (po eni strani) daje predujem in po drugi strani postavlja sočasnost delovnih panog. (Zadnji dve določili spadata pravzaprav v akumulacijo.) Kapital se postavlja kot posrednik med različnimi *labourers* [delavci] v obliki *capital circulant*a.

Capital fixe, v svoji določitvi kot proizvajalno sredstvo, katerega najbolj adekvatna oblika je mašinerija, proizvaja vrednost le, se pravi, povečuje vrednost proizvoda le po dveh straneh: 1) kolikor ima *vrednost*;

se pravi, je sam proizvod dela, določena količina dela v upredmeteni obliki; 2) kolikor povečuje razmerje presežnega dela do nujnega dela, v tem ko usposobi delo, da v krajšem času ustvari s povečanjem svoje produktivne sile večjo množico izdelkov, ki so nujni za vzdrževanje žive delovne zmožnosti. Je torej skrajno absurdna meščanska fraza, da delavec deli s kapitalistom, ker mu ta s *capital fixe* (ki [je] razen tega sam proizvod dela in tuje delo, ki si ga je kapital le prilastil) olajšuje njegovo delo (s strojem mu celo jemlje vso samostojnost in privlačni značaj) ali skrajšuje njegovo delo. Kapital marveč uporablja stroj le, kolikor le-ta delavca usposobi, da dela večji del svojega časa za kapital, da je v odnosu do večjega dela svojega časa kot do njemu nepripadajočega, da dlje časa dela za nekoga drugega. S tem procesom je dejansko kvantum dela, ki je nujen za proizvodnjo določenega predmeta, reduciran na minimum, toda samo zato, da bi se s tem maksimum dela ovrednotil v maksimumu takšnih predmetov. Prva stran je pomembna, ker tu kapital — popolnoma nenamerno — reducira človeško delo, oddajanje sile na minimum. To bo koristilo emancipiranemu delu in je pogoj za njegovo emancipacijo. Iz povedanega izhaja Lauderdaleova⁹ absurdnost, ko hoče *capital fixe* napraviti za samostojen vir vrednosti, neodvisen od delovnega časa. Takšen vir je le, kolikor je sam upredmeteni delovni čas in kolikor sam postavlja presežni delovni čas. Mašinerija sama [2] za svojo uporabo zgodovinsko predpostavlja odvečne roke — glej zgoraj Ravenstone.¹⁰ Le kjer obstaja preobilje delovnih sil, pride vmes mašinerija, da nadomesti delo. Le v domišljiji ekonomov se godi to, da mašinerija priskoči na pomoč posameznemu delavcu. Deluje lahko le z množicami delavcev, katerih koncentracija nasproti kapitalu [je] kot smo videli, ena njegovih zgodovinskih predpostavk. Mašinerija ne nastopa, da bi nadomestila manjkajočo delovno silo, temveč da bi množično prisotno reducirala na njeno nujno mero. Le kjer je delovna zmožnost obilno prisotna, pride mašinerija. (Na to se je treba povrniti.)

Lauderdale misli, da je napravil veliko odkritje, da mašinerija ne povečuje produktivne sile dela, ker jo nasprotno nadomešča, ali napravi to, česar delo s svojo silo ne more napraviti. K pojmu kapitala spada, da je povečana produktivna sila dela celo postavljena kot povečanje sile zunaj nje in kot sama svoja oslabitev (*Entkräftung*). Delovno sredstvo dela delavca samostojnega — postavlja ga kot lastnika. Mašinerija — kot *capital fixe* — ga postavlja kot nesamostojnega, postavlja ga kot prisvojenega. Ta učinek mašinerije velja le, kolikor je določena kot *capital fixe*, in je kot takšna določena le s tem, da se delavec obnaša do nje kot mezdni delavec in [da se] dejavni individuum sploh [obnaša do nje] kot zgolj delavec.

Capital fixe in capital circulant kot dve posebni vrsti kapitala. — *Capital fixe* in kontinuiteta procesa proizvodnje. — Mašinerija in živo delo. (Posel iznajdbe.)

⁹ Lauderdale, (James Maitland), *Recherches sur la nature et l'origine de la richesse publique* etc., Paris 1808, s. 9; prim. Gr., s. 580.

¹⁰ P. M. A. Ravenstone: *Thoughts on the Funding System and its Effects*, London 1824; prim., Gr., s. 580.

Medtem ko sta se doslej capital fixe in capital circulant kazala zgolj kot različni prehodni določitvi kapitala, sta zdaj otrdela v posebne načine njegove eksistence, in poleg capital fixe se prikaže capital circulant. Zdaj obstajata dve posebni vrsti kapitala. Dokler gledamo en kapital v določeni proizvodni panogi, se prikazuje razdeljen v ta dva dela ali razpada v določenem sorazmerju v ti dve vrsti kapitala.

Razlika znotraj proizvodnega procesa, prvotno delovno sredstvo in delovni material in končno delovni proizvod, se kaže zdaj kot capital circulant (oba prva) in capital fixe. Razlikovanje kapitala po njegovi zgolj snovni strani je zdaj prevzeto v njegovo obliko samo in se prikazuje kot [tisto, kar] ga diferencira.

Za nazor, ki bi, kot *Lauderdale* etc. hotel, da naj bi kapital kot tak, ločen od dela, ustvarjal vrednost in torej tudi presežno vrednost (ali profit), je kapital fixe — in sicer to, česar snovno bivanje ali uporabna vrednost je mašinerija — oblika, ki daje njihovim površnim fallacies [prevaram] še največ sijaja. Nasproti njim, npr. v »Labour defended«,¹¹ da pač more cestar deliti z uporabnikom pot, ne pa »pot« sama.¹²

Capital circulant — ko je predpostavljeno, da svoje različne faze dejansko preide — [tedaj] upad ali porast, kratkost ali dolgost cirkulacijskega časa, lažja ali težja odmera raznih stadijev povzroči zmanjšanje presežene vrednosti, ki bi mogla b'iti ustvarjena v danem razdobju brez teh prekinitvev — bodisi, ker postane število reprodukcij manjše bodisi ker je skrčen kvantum kapitala, ki stalno je v proizvodnem procesu. V obeh primerih to ni zmanjšanje predpostavljene vrednosti, temveč zmanjšana hitrost njegove rasti. Brž ko pa se je capital fixe razvil do določene razsežnosti — in ta razsežnost je, kot [je bilo] nakazano, merilec razvoja velike industrije sploh —, narašča torej v razmerju do razvoja njenih produktivnih sil — on sam je upredmetenje teh produktivnih sil, te [sile] same kot predpostavljene proizvod —, od tega trenutka naprej vsaka prekinitvev proizvodnega procesa učinkuje naravnost kot zmanjšanje kapitala samega, njegove predpostavljene vrednosti. Vrednost capital fixe se samo reproducira, kolikor se porabi v proizvodnem procesu. Z nerabo capital fixe izgubi uporabno vrednost, ne da bi njegova vrednost prešla na proizvod. Na čim večji lestvici se torej capital fixe razvije, v pomenu, v katerem ga mi tukaj gledamo, tem bolj postaja *kontinuiteta proizvodnega procesa* ali nenehni tek proizvodnje vnanji prisilni pogoj proizvodnje, ki temelji na kapitalu.

Pristojitev živega dela po kapitalu ohrani v mašineriji tudi po tej strani neposredno realnost: Na eni strani je to, kar usposablja stroj, da opravlja isto delo, ki ga je prej opravljal delavec, analiza in uporaba mehaničnih in kemičnih zakonov, ki izvira neposredno iz znanosti. Vendar razvoj mašinerije po tej poti nastopi šele potem, ko je velika industrija že dosegla višjo stopnjo in ko so prav vse znanosti ujete in prevzete v službo kapitala;

¹¹ Prim., Hodgskin: »Labour defended« etc., London 1825, s. 16.

¹² Besedna igra: »... , dass wohl der Wegemacher mit dem Weggebraucher

z druge strani sama obstoječa mašinerija že zagotavlja velike vire za črpanje. Iznajdba tedaj postane posel in sama uporaba znanosti na neposredno proizvodnjo vidik, ki znanost določa in spodbuja. To pa ni pot, po kateri je nastala mašinerija v velikem, in še manj pot, po kateri v nadrobnostih napreduje. Ta pot je analza — prek delitve dela, ki operacije delavcev že bolj in bolj spreminja v mehanične, tako da lahko na neki točki stopi mehanizem na njihovo mesto. (*Ad economy of power.*)¹³ Tu se torej določen način dela direktno kaže prenesen od delavca na kapital v obliki stroja, in te transpozicije razvrednotena njegova delovna zmožnost. Od tod boj delavcev proti mašineriji. Kar je bila dejavnost živega delavca, postane dejavnost stroja. Tako grobočutno stopa nasproti delavcu prisvajanje dela po kapitalu, kapital kot absorbirajoč vase živo delo — »kot da ima ljubezen v telesu«.¹⁴

Protislovje med osnovo meščanske proizvodnje (*mera vrednosti*) in razvojem same proizvodnje. Stroji etc.

Menjava živega dela za upredmeteno, se pravi postavljanje družbenega dela v obliki nasprotja med kapitalom in meznim delom je skrajnji razvoj *vrednostnega razmerja* in proizvodnje, ki temelji na vrednosti. Njena predpostavka je in ostaja — množica neposrednega delovnega časa, količina uporabljenega dela kot odločilni faktor proizvodnje bogastva. V meri pa, v kateri se velika industrija razvija, postaja ustvarjanje dejanskega bogastva odvisno manj od delovnega časa in od količine uporabljenega dela kot od moči agenc, ki jih spravljajo v gibanje med delovnim časom in ki sam spet — njena [se te moči] *powerful effectiveness* — same spet ni v nobenem odnosu do neposrednega delovnega časa, ki ga stane njena proizvodnja, temveč je prej odvisna od splošnega stanja znanosti in napredka tehnologije ali uporabe te znanosti za proizvodnjo. (Razvoj te znanosti, zlasti naravoslovja, in z njo vseh drugih je spet v razmerju do razvoja materialne proizvodnje.) Poljedelstvo postane npr. zgolj uporaba znanosti materialnega presnavljanja, kako ga je treba najbolj koristno regulirati za celotno družbeno telo. Dejansko bogastvo — in to razkriva velika industrija — se celo manifestira v velikanskem nesorazmerju med uporabljenim delovnim časom in njegovim proizvodom, kot tudi v kvalitativnem nesorazmerju med delom, reduciranim na čisto abstrakcijo, in močjo proizvodnega procesa, ki ga delo čuva. Delo se ne kaže več toliko kot vključeno v proizvodni proces, kolikor se človek kot čuvaj in regulator obnaša do proizvodnega procesa samega. (Kar velja za mašinerijo, velja prav tako za kombinacijo človeških dejavnosti in za razvoj človeškega komuniciranja.) Ni več delavec tisti, ki modificira naravni predmet vriva kot srednji člen med objekt in sebe;¹⁵ temveč naravni proces [3], ki ga je spremenil v industrij-

¹³ »Za ekonomijo moči« — na kaj se nanaša ta opomba, ni ugotovljeno.

¹⁴ »als häßt' es Lieb' im Leibe«; znani stih iz Goethejevega Fausta.

¹⁵ Prim. v Problemih 1967, št. 52 objavljeni odlomek z naslovom Menjave med delom in kapitalom (prev. B. Debenjak), op. 11, s. 601.

skega, vriva kot sredstvo med sebe in neorgansko naravo, katero mojstri. Stopa poleg proizvodnega procesa, namesto da bi bil njegov glavni agent. V tej spremembi se kaže kot temeljni steber proizvodnje in bogastva ne neposredno delo, ki ga človek sam opravlja, ne čas, med katerim dela, temveč prisvajanje njegove lastne produktivne sile, njegovo razumevanje narave in obvladanje narave po njegovem bivanju kot družbenem telesu — z eno besedo razvoj družbenega individuuma. *Kraja tujega delovnega časa, na kateri temelji sedanje bogastvo*, se kaže kot klavrní temelj nasproti tej osnovi, ki je na novo razvita in jo je ustvarila velika industrija sama. Brž ko pa je delo v neposredni obliki prenehalo biti veliki vir bogastva, delovni čas neha in mora nehati biti mera bogastva in torej manjalna vrednost [mera] uporabne vrednosti. *Presežno delo množice* je nehalo biti pogoj razvoja splošnega bogastva, prav tako kot *nedelo nekaterih* za razvoj splošnih moči človeške glave. S tem se podre proizvodnja, ki temelji na menjalni vrednosti, in neposrednem materialnem proizvodnem procesu je odsekana celó oblika revščine (Notdürffigkeit) in nasprotnosti. Svobodni razvoj individualnosti in torej ne reduciranje nujnega delovnega časa, da bi se postavljalo presežno delo, temveč sploh redukcija nujnega dela družbe na minimum, ki ji potem ustreza umetniška, znanstvena etc. izobrazba individuov z ustvarjenimi sredstvi in v času, ki je za vse postal svoboden. Kapital je sam procesirajoče protislovje v tem, da moti redukcijo delovnega časa na minimum, medtem kot z druge strani postavlja delovni čas kot edino mero in vir bogastva. Zmanjšuje torej delovni čas v obliki nujnega, da bi ga povečeval v obliki odvečnega; postavlja torej odvečno delo v rastoči meri kot pogoj — question de vie et de mort [vprašanje življenja in smrti] — za nujno delo. Po eni strani torej kliče v življenje vse moči znanosti in narave kot družbene kombinacije in družbenega občevanja, da bi napravil ustvarjanje bogastva (relativno) odvisno od delovnega časa, ki je za to uporaben. Po drugi strani hoče tako ustvarjene velikanske družbene sile meriti ob delovnem času in jih zapreti v meje, ki so potrebne, da bi se tako ustvarjena vrednost ohranila kot vrednost. Produktivne sile in družbeni odnosi — oboje različni strani razvoja družbenega individuuma — se kažejo kapitalu le kot sredstva in so zanj le sredstvo, da proizvaja iz svoje omejene osnove. In fact [dejansko] pa so ravno materialni pogoji, da bi vrgli to osnovo v zrak. »Resnično bogat [je] narod, če se namesto 12 ur dela 6 ur. *Wealth* [bogastvo] ni komanda presežnega delovnega časa« (realno bogastvo), »temveč *disposable time* [razpoložljivi čas] mimo tistega, ki je uporaben v neposredni proizvodnji, za vsake individuume in za vso družbo.«¹⁶

Narava ne dela nikakršnih strojev, lokomotiv, železnic, electric telegraphs, selfacting mules [samodelnih predilnih strojev] etc. To so izdelki človeške industrije; naravni material, spremenjen v organe človeške volje

¹⁶ The Source and Remedy of the National Difficulties, deduced from Principles of Political Economy in a Letter to Lord John Russel, London 1821, s. 6. (Avtor ni znan.)

nad naravo ali njegovega potrjevanja v naravi. To so *organi človeških možgan, ki jih je ustvarila človeška roka*; upredmetena moč vrednosti. Razvoj *capital fixe* kaže, do kakšne stopnje je družbena vrednost, knowledge, postala neposredna produktivna sila in so zato prišli pogoji družbenega življenjskega procesa sami pod kontrolo general intellect [splošnega razuma] in so njemu primerno preustvarjeni. Do kakšne stopnje so proizvedene družbene produktivne sile, ne le v obliki vrednosti, temveč kot neposredni organi družbene prakse; realnega življenjskega procesa.

Dejansko varčevanje — ekonomija — = varčevanje z delovnim časom = razvoj produktivne sile. Odprava nasprotja med svobodnim časom in delovnim časom. — Resnično pojmovanje družbenega procesa proizvodnje.

(Dejanska ekonomija — varčevanje — sestoji v varčevanju) z delovnim časom; (minimum [in redukcija na minimum] stroškov proizvodnje); to varčevanje pa je identično z razvojem produktivne sile. Torej nikakor *ne odrekanje užitku*, temveč razvijanje power [moči] sposobnosti za proizvodnjo in torej prav tako razvijanje sposobnosti kot tudi sredstev užitka. Sposobnost za užitek je pogoj užitka, torej prvo sredstvo zanj, in ta sposobnost je razvoj individualne zasnove, produktivne sile. Varčevanje z delovnim časom [je] enako povečanju svobodnega časa, se pravi časa za popolni razvoj individuuma, ki spet kot največja produktivna sila deluje nazaj na produktivno silo dela. To moramo s stališča neposrednega proizvodnega procesa obravnavati kot proizvodnjo *capital fixe*; ta *capital fixe being man himself* [je človek sam]. Da pa neposredni delovni čas sam ne more ostati v abstraktnem nasprotju do svobodnega časa — kot se prikazuje s stališča meščanske ekonomije — se razume samo po sebi. Delo ne more postati igra,¹⁷ kot hoče Fourier, čigar velika zasluga ostane, da je kot ultimate subject [zadnja stvar] izrekel ne odpravo distribucije, temveč proizvodnega načina samega v višjo obliko. Svobodni čas — ki je prav tako prosti čas [mussezeit] kot tudi čas za višjo dejavnost — je seveda svojega lastnika spremenil v drug subjekt, in kot ta drugi subjekt stopa potem tudi v neposredni proizvodni proces. Ta proces je hkrati disciplina, gledano v odnosu do nastajajočega človeka, kot je tudi izvajanje, eksperimentalna znanost, materialno ustvarjalna in upredmetujoča se znanost v odnosu do nastalega človeka, v čigar glavi obstaja akumulirana vrednost družbe. Za oba, kolikor delo zahteva praktično rokovanje in svobodno gibanje, kot v poljedelstvu, [je] hkrati *exerc'ise* [vaja].

Kot se nam šele bolj in bolj razvija sistem meščanske ekonomije, tako tudi negacija nje same, ki je njen zadnji rezultat. Zdaj imamo še opraviti

---

¹⁷ O pojmu dela sploh in o njegovem odnosu do igre posebej govori razprava H. Marcuseja z naslovom O filozofskih osnovah pojma dela znanosti o gospodarstvu, Teorija in praksa, 1967, št. 11.

z neposrednim proizvodnim procesom. Če gledamo meščansko družbo v celem, se kot zadnji rezultat družbenega proizvodnega procesa vedno prikaže družba sama, tj. človek sam v svoj h družbenih odnosih. Vse, kar ima trdno obliko, recimo proizvod etc., se kaže le kot moment, izginevajoč moment v tem gibanju. Sam neposredni proizvodni proces se kaže le kot moment. Pogoji in upredmetenja procesa so sami ravnotako njegovi momenti in kot njegov subjekt se kažejo le individui, toda individui v odnosih drug od drugega, ki jih prav tako reproducirajo kot na novo producirajo. So njih lastni nenehni proces gibanja, v katerem obnavljajo prav toliko sebe kot svet bogastva, ki ga ustvarjajo.

Prevod Valentin Kalan in B. D.

PROBLEMI št. 57

I. J u v a n č i č : Južnotirolski Nemci ob primorskih Slovencih v odnosu do Italije

str. 1211 zadnji odstavek: Goriški škofje = Goriški grofje;

PROBLEMI št. 58

str. 1360: Val Venota = Val Venosta

str. 1364: salurskimi kalužami = salurskimi klužami

str. 1371: ... Tirolska je bila anketirana = anektirana

str. 1372: Toggenberg = Toggenburg

str. 3173: četrti odstavek: Južna Tirolska je dala ... 32 000 glasov in ne: 3200

Na isti strani manjka pred zadnjim odstavkom en odstavek, ki govori o italijanski aventinski opoziciji pod vodstvom Amendole, ki je obsegala levičarje (socialiste in komuniste), republikance in levo usmerjene meščanske, ki so parlament zapustili. Nato sledi zadnji odstavek: V nasprotju s temi... ostaneta južnotirolska in slovenska poslanca... v parlamentu ali z opozicijo.

str. 1374: Besednjakov govor v parlamentu ni bil »dogovor« pač pa »dvo-
govor, če ne polemičen pogovor z Mussolinijem...«

str. 1375 zadnji odstavek: kot je menji problem = mejni problem

str. 1376 zadnji odstavek prva vrsta: fašistične južne Tirolske = fašizacija južne Tirolske.

I. J.

KAZALO

Proza

<i>Dolenc Mate</i> : Pizza	826
<i>Filipič Franc</i> : O koralnih otokih	486
<i>Grah Drago</i> : Snubačenje	1465
<i>Jovanovič Dušan</i> : Don Juan na psu ali zdrav duh v zdravem telesu	1, 184, 334
<i>Milič Jelka</i> : Pene	1130
Sanjarjenje	1139
<i>Novak Jaroslav</i> : V ekstazicah	969
<i>Rotar Braco</i> : Moloh	1085
<i>Roman Smiljan</i> : Krti	1245
<i>Rupel Dimitrij</i> : Kava Haag	221
<i>Sitar Sandi</i> : Freska	324
<i>Seligoj Rudi</i> : Žil	755, 952
<i>Svabič Marko</i> : Razviteženje	1298
<i>Zidar Pavle</i> : O Marija, mati moja	617, 786

Prevedena proza:

<i>Aichinger Ilse</i> : Moj zeleni osel	1490
<i>Bachmann Ingeborg</i> : Undina gre	1492
<i>Updike John</i> — <i>Katarina Pucova</i> : Ptičji let	510
Snubljenje	523

Dramatika

<i>Kavčič Vladimír</i> : Aleksander Veliki	1421
<i>Lužan Pavel</i> : Karavana	1273

Poezija

<i>Brvar Andrej</i> : Odmíranje otroštva	210
Balada	964
Sklicujem zborovanje	965
<i>Butolo Franciška</i> : Muzejska kronika	1121
Madež o legendi	1122
Odvrnitev, Pred semaforom	1123
Pomladansko vejevje, Jesensko vejevje	1124
Epitaf v viharnem	1125
<i>Cundrič Valentni</i> : Roboam	50
<i>Fritz Ervin</i> : Moje sile so neizrabljene	27
Nič mi ni mar	28
Brez obraza	29
Jutro	31
Pesnikova žena	33
<i>Grafenauer Niko</i> : Tihožitje	753
<i>Ige Plamen</i> : Poldan	1485
<i>Jerman Vladimir</i> : Zlata ribica III	653
<i>Kocbek Matjaž</i> : Žaloigra v treh dejanjih	1126
Ribarija	1127
Leopard	1129
<i>Koncilija Franci</i> : Logito, ergo sum; V katakombah	1303
Rakev kože	1304
<i>Lužan Pavel</i> : Angelsko čaščenje	321
Zadnja ura	481
Med zemljo in soncem	941
V obsegu jutra	1449
<i>Olaj Jože</i> : Argonavti	321
Upor izobčencev	946
<i>Peršolja Aleksander</i> : Senca, Obali	208
Črni Orfej, Diamanti	209
<i>Pisk Bojan</i> : Devet pesmi	1481
<i>Poniš Denis</i> : Pesem o rdeči svetiljki	527
Sanje I	528
Otok	529
<i>Robar — Dorin Filip</i> : Nočni pojavi	507
<i>Rapovš Jernej</i> : Pesmi	150
<i>Snoj Jože</i> : Nenadoma v velikem prostoru sami	1457
<i>Taufner Veno</i> : Obrazci in rešitve	1445

<i>Turk Janez: Kombatiranje</i>	331
<i>Beg, Čas blaznosti</i>	332
<i>Besnenje</i>	1487
<i>Zagoričnik Franci: Obsedeno stanje</i>	177
<i>Lavina</i>	779
<i>Izvidnica</i>	1454
<i>Zapušek Dane: Pesmi</i>	967

Prevedena poezija

<i>Benn Gottfried — Niko Grafenauer: Lepa mladost,</i>	
<i>Prvi rekviem</i>	214
<i>Drugi rekviem, St. Peterburg — sredi stoletja</i>	215
<i>Chopin</i>	217
<i>Pol na pol</i>	219
<i>Statične pesmi, Beseda</i>	220
<i>Sinteza, Posameznosti</i>	221
<i>Nikoli bolj sam; Ah daljna dežela</i>	222
<i>Cudina Marija — Franci Zagoričnik: Puščava</i>	1501
<i>Janjušević Gojko — Franci Zagoričnik: Neurje</i>	224
<i>Kováč Mikuláš — Ivan Minatti: Čakanje</i>	1142
<i>Barok</i>	1143
<i>Balzac</i>	1144
<i>Kovalčik Vlastimil — Ivan Minatti:</i>	
<i>Mlin, Madrigal</i>	1146
<i>Poslušam dež, Avtoportret z luno</i>	1147
<i>Pot, Portret</i>	1148
<i>Mihalkovič Jozef — Ivan Minatti: Marianna</i>	1141
<i>Rainer Maria Rilke — Kajetan Kovič:</i>	
<i>Devinske ilegije</i>	1305
<i>Ristić Marko — Franci Zagoričnik:</i>	
<i>Nox microrosmica</i>	836

Članki in eseji

<i>Arzenšek Vlado: Aktualnost Rose Luxemburg</i>	1163
<i>Blažič V.: Nekaj pogledov na naše založništvo</i>	865
<i>Grafenauer Niko: Fanatizem k transcendenci</i>	530
<i>Hribar Tine: Marxov in Neitzschejev človek pri-</i> <i>hodnosti</i>	76

Inkret Andrej: Nova slovenska drama in slovensko gledališče 1966-67	975
J. G.: Naša poezija v svetu	1243
Juvančič J.: Južnotirolski Nemci ob primorskih Slovencih v odnosu do Italije	1199, 1360
Kermauner Taras: Samovolja do ničā	349
Zakon časa	1010
Kerševan Marko: Nekaj socioloških vidikov religioznosti v sodobni družbi	903
Nekaj spornih vprašanj marksistične teorije religije	1343
Klopčič France: Ob petdesetletnici dveh deklaracij za zedinjenje Slovencev, Hrvatov in Srbov	718
Kralj Lado: Miha Remec, Delavnica oblakov	314
Mlinar Zdravko: Verska aktivnost in tradicija na vasi	245
Pintar Milan: Korčulski poletni šoli na rob	1406
Pirjevec Dušan: Franz Kafka in evropski roman	889
Pogorelec Breda: Cankarjevo delo — prelomnica v oblikovanju slovenske knjižne besede	1528
Rus Veljko: O odgovornost	60
Saksida Stane: Družbena stratifikacija v Jugoslaviji	1315
Sedej Ivan: Jožef Tominec razstava ob 100-letnici smrti	606
Beograjski grafik Miodrag Nagorni v Mali galeriji	609
Dafne in demoni	746
Zagrebski kipar Šime Vulas razstavlja v ljubljanski Mali galeriji	748
Lepota in paradoks	750
Množica v mrtvaškem plesu	1082
Skupina Dragica Čadež, Dževad Hozo, Drago Hrvatski, Dušan Tršar razstavlja v Mestni galeriji	1239
Dinamični liki Guiseppa Capogrossija	1241
Snoj Jože: Simbolizem Josipa Murna	34
Druga Murnova ustvarjalna doba	229, 374
Sega Dragó: Tujstvo Andreja Hienga	1150
Ster Jože: Morala ni nemorala	1378

<i>Sumi Nace</i> : Likovna moderna in slovstvo	1537
<i>Tavčar Marjan</i> : Nekatera zapažanja in premišljanja o religiji na vasi	254
<i>Urbančič Ivo</i> : Radikalizacija in konec evropske morale	401, 562, 668
Ob 50. številki <i>Problemov</i>	286

Prevedeni članki in eseji

<i>Barthes Roland</i> — <i>M. R.</i> : Mitološka in revolucionarna beseda	1052
<i>Enzensberger Hanz Mognuz</i> — <i>Valentin Kalan</i> : Svetovni jezik moderne poezije	387
<i>Fischer Ernest</i> : Konec igre Ivana Denisoviča	1507
<i>Johansen E. A. J.</i> — <i>R. Z.</i> : Narava in pomen človekove ustvarjalnosti	878
<i>Juras Jure J. G.</i> : O religiji med nami	1354
<i>Kolakowski Laszek</i> — <i>Franc Jurman</i> : Resnica in resnicoljubnost kot kulturni vrednoti	703
<i>Lebel Jean Jaques</i> — <i>Dušan Jovanović, Andrej Inkret</i> : Happening	131
<i>Lukacs Georg</i> — <i>Vlado Arzenšek</i> : Kritične opombe h »Kritiki ruske revolucije« <i>Rose Luxemburg</i>	1170
<i>Marcuse Herbert</i> — <i>Božidar Debenjak</i> : Dialektična teorija družbe	264, 428
<i>Marcuse Herbert</i> — <i>Valentin Kalan</i> : Negativno-poražena logika protesta	1056
<i>Marx Karl</i> — <i>Božidar Debenjak</i> : Iz poglavja o denarju	161, 307
Produksijski proces kot vsebina kapitala	437
Menjava med kapitalom in delom	597
<i>Marx Karel</i> — <i>Valentin Kalan</i> : Konkurenca	1224
Cirkulacijski proces	1228, 1414
<i>Marx Karl</i> — <i>P. S.</i> : Obrobne pripombe k Adolfa Wagnerja — »Učbeniku politične ekonomije«	730
<i>Nikolajevski Boris</i> — <i>V. Blažič</i> : Pismo starega boljševika	448, 611
<i>Pöggler Otto</i> — <i>Valentin Kalan</i> : Schapenhauer in bistvo umetnosti	843

<i>Robbe — Grillet Alain — R. Z.: Warova, humani-</i> <i>zem, tragedija . . . . .</i>	689
<i>Sultić Vanja — Janez Dokler: Kulturni sektor in</i> <i>duhovna bit . . . . .</i>	581
<i>O bistvu dela . . . . .</i>	1181
<i>Zenko Franjo — Janez Dokler: Emmanuel Mounier</i>	1556
<i>Filozofija v naši družbi . . . . .</i>	1569

Likovna priloga

<i>Copič — Seljak Ivan: Balinarji; Gradnja; Samo-</i> <i>mor; Delavca; Gradnja; Pr. št. 50; letnik V.</i>	
<i>Debenjak Riko: Useki in urezi št. 3; Pr. št. 55-56,</i> <i>letnik V.</i>	
<i>Jasper Johans: Krilo; Pr. št. 54, letnik V.</i>	
<i>Luginbühl Bernard: Poskusni odtis — načrt za novi</i> <i>»Silver-Ghost«; Pr. št. 54, letnik V.</i>	
<i>Makuc Vladimir: Pokrajina s hišami; Pr. št. 55-56,</i> <i>letnik V.</i>	
<i>Marchel Henrik: Ognjišče; Kompozicija; Jedro;</i> <i>Kompozicija II; Pr. št. 49, letnik V.</i>	
<i>Mihelič France: Parke II; Dafne in Kurent; Ku-</i> <i>renti; Dafne in ure; Pr. št. 53, letnik V.</i>	
<i>Miljuš Branko: Bojišče; Pr. št. 55-56, letnik V.</i>	
<i>Oprešnik Ankica: Bilke se igrajo kraljestvo; Pr. št.</i> <i>54, letnik V.</i>	
<i>Pogačnik Marjan: Ilustracija za Homerjevo Odise-</i> <i>jado; Mozaik na pokopališču v Komporu —</i> <i>Rab;</i> <i>Mož s knjigo;</i> <i>Taboriščni triptih;</i> <i>Pr. št. 52, letnik V.</i>	
<i>Stegovec Tinca: Na pohodu; Pr. št. 55-56, letnik V.</i>	

Ureja uredniški odbor: Božidar Debenjak, Janez Dokler, Vladimir Kavčič (glavni urednik), Marko Kerševan, Vlado Kralj, Milan Pintar (odgovorni urednik), Rudi Rizman, Mitja Rotovnik, Ivan Urbančič, Franci Zagoričnik; Lektor: Janez Građišnik

Izdajata CK ZMS in UO ZŠJ v Ljubljani. Tisk Učne delavnice ZUSGP

